

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

BABÜRLÜ TIBBİ: HASTALIKLAR, TEDAVİLER VE HEKİMLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Müzeyyen ERHAN

TEMMUZ - 2025

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

BABÜRLÜ TIBBİ: HASTALIKLAR, TEDAVİLER VE HEKİMLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Müzeyyen ERHAN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ

TEMMUZ - 2025

TRABZON

ONAY

Müzeyyen ERHAN tarafından hazırlanan “Babürlü Tıbbı: Hastalıklar, Tedaviler ve Hekimler” adlı bu Çalışma 30.07.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı’nda **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Neslihan DURAK	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Haydar AKYAZI
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Müzeyyen ERHAN

30.07.2025

ÖNSÖZ

Günümüz tıbbına yön veren ve ders olarak okutulan bazı önemli tıp kitaplarının sahibi olan Türklerin, Hindistan bölgesinde kurdukları Babürlü Devleti tıp bilimine katkılarda bulunmuştur. Bu çalışmayla birlikte, özellikle Babürlü Devleti dönemindeki tıp anlayışını tarihsel bir perspektifle ele alarak, farklı kültürel mirasların bir araya geldiği Hindistan coğrafyasında tıbbın nasıl bir dönüşüm ve değer kazandığını ortaya koymak amaçlanmaktadır. Tarih boyunca meydana gelen hastalıkların ve hastalıklarla başa çıkma yöntemlerinin Babür Devleti'nde nasıl meydana geldiği, Türk kültürü ve Hint kültürünün birleşmesiyle ortaya çıkan gelişmelerin tıp bilimine katkısı, dönemin ünlü hekimleri ve tıbbî eserlerinin tarihsel olarak incelenmesiyle ülkemiz literatüründe daha önce üzerinde durulmayan konulara da açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Bu amaçlar doğrultusunda yalnızca Babürlü tıbbı değil aynı zamanda, onu hazırlayan tarihi ve kültürel zeminle birlikte değerlendirmek gerektiğinden hareketle, Türkistan'da tıbbın yapısı ve Babürlü öncesi Hindistan'daki tıbbî gelenekler de incelenmiştir. Zira bir kültürün tıp anlayışını anlamak için yalnızca reçetelere değil, aynı zamanda o kültürün kökenlerine de bakmak gerekmektedir.

Söz konusu yüksek lisans tezi, bir Lisansüstü Tez Projesi'dir (BAP06) ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri tarafından desteklenmektedir. Proje ID'Sİ 11038 olan "Babürlü Tıbbı: Hastalıklar, Tedaviler ve Hekimler" adlı yüksek lisans tezime maddi ve akademik katkılarını esirgemeyen Karadeniz Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'ne içten teşekkürlerimi sunarım.

Eğitim hayatım boyunca bana maddi ve manevi destek sağlayan aileme ve her koşulda yanımda olup beni destekleyen babam Cihan Erhan'a çok teşekkür ederim. Ayrıca çalışma hazırlanırken kaynak ve tercümelerini benimle paylaşan Sayın Doç. Dr. Cihan Oruç'a teşekkür ederim. Bu çalışmanın hazırlanmasında, bilimsel bilgi ve birikimi, yapıcı eleştirileri ve sabırlı yaklaşımının yanı sıra moral ve teşvikiyle daha iyisini yapabilmem için bana yol gösteren, kütüphanesini açan danışman hocam Sayın Doç. Dr. M. Melis Savaş'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Temmuz, 2025

Müzeyyen ERHAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT.....	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ.....	1-7

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BABÜRLÜ ÖNCESİ TÜRKİSTAN TIBBİ	8-25
1.1. İslamiyet Öncesi Türkistan Tıbbını Şekillendiren Unsurlar.....	8
1.1.1. Yaşam Tarzı.....	9
1.1.2. İnanç Sistemleri.....	10
1.1.3. Kuramlar.....	13
1.2. İslamiyet Öncesi Türkistan Devletlerinde Tıbbî Gelişmeler.....	15
1.2.1. İskitler.....	15
1.2.2. Hunlar.....	16
1.2.3. Göktürkler.....	17
1.2.4. Uygurlar.....	18
1.3. İslamiyet Öncesi Türkistan'da Hekimlik	22

İKİNCİ BÖLÜM

2. BABÜRLÜ DÖNEMİ ÖNCESİ HİNDİSTAN'DA TIP BİLİMİ.....	26-50
2.1. Erken Dönem Hindistan'da Tıbbî Gelişmeler.....	26
2.1.1. Āyurveda Tıbbının Temelleri	27
2.1.2. Āyurveda Tıbbı ve Genel Özellikleri.....	29
2.2. Unani Tıbbı.....	33
2.2.1. Unani Tıbbının Kökenleri	33
2.2.2. Unani Tıbbının Genel Özellikleri.....	35

2.2.3. Unani Tıbbının Temel Prensipleri.....	38
2.2.4. Hindistan’da Unani Tıbbının Gelişimi.....	38
2.3. Delhi Türk Sultanlığı Döneminde Unani Tıbbı.....	40
2.3.1. Memlük Hanedanlığı Dönemi.....	40
2.3.2. Halaç Hanedanlığı Dönemi.....	41
2.3.3. Malva Sultanlığı Dönemi.....	43
2.3.4. Gucerat Sultanlığı Dönemi.....	44
2.3.5. Tuğluk Hanedanlığı Dönemi.....	45
2.3.6. Lodi Hanedanlığı Dönemi.....	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BABÜRLÜ DÖNEMİNDE TIP BİLİMİ.....	51-92
3.1. Babürlü Döneminde Unani tıbbı.....	51
3.2. Babürlü Hükümdarları ve Tıp.....	57
3.2.1. Babür Şah Dönemi Tıbbî Gelişmeler.....	57
3.2.2. Hümayun Şah Dönemi Tıbbî Gelişmeler	63
3.2.3. Ekber Şah Dönemi Tıbbî Gelişmeler.....	64
3.2.4. Cihangir Şah Dönemi Tıbbî Gelişmeler.....	70
3.2.5. Şah Cihan Dönemi Tıbbî Gelişmeler.....	79
3.2.6. Âlemgir Şah Dönemi Tıbbî Gelişmeler.....	84
3.2.7. Bahadır Şah ve Sonraki Babür Sultanları Dönemi Tıbbî Gelişmeler.....	87

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BABÜRLÜ TIBBİNDA HASTALIKLAR TEDAVİLER VE HEKİMLER.....	93-137
4.1. Babürlü Döneminde Yaygın Görülen Hastalıklar ve Tedaviler.....	93
4.1.1. Sıtma	94
4.1.2. Çiçek	96
4.1.3. Frengi	99
4.1.4. Veba	100
4.1.5. Kolera	106
4.1.6. İshal ve Diğer Hastalıklar.....	109
4.2. Babürlü Devletinde Hekimlik.....	112
4.3. Öne Çıkan Bazı Babürlü Hekimleri	117
4.3.1. Hekim Mevlana Yusufi.....	117
4.3.2. Mîr Fethullah Şîrâzî.....	119

4.3.3. Hekim Ali Gilâni.....	120
4.3.4. Hekim Ebu'l Feth Gilâni.....	124
4.3.5. Hekim Humam	127
4.3.6. Hekim Rukna.....	128
4.3.7. Hekim Musammat Bin Sati Al-Nisa.....	129
4.3.8. Hekim Mukarrab Han.....	131
4.3.9. 'Alimuddin Vezir Han.....	133
4.3.10. Hekim Davud Takarrub Han.....	133
4.3.11. Hekim Muhammed Ekber Arzani.....	135
SONUÇ	138
KAYNAKÇA.....	143
ÖZGEÇMİŞ.....	154

ÖZET

16. yüzyılda Hindistan bölgesinde kurulan Babürlü Devleti, tıp bilimine önemli katkılarda bulunmuş, yerel tıp anlayışlarını İslami tıbbî geleneklerle zaman içerisinde sentezleyerek geliştirmiştir. Bu doğrultuda, Babürlü Devleti'nin tıbbî gelişimi ve uygulamalarının yanı sıra hekimlik anlayışı ve hekimleri ele alınıp; konunun daha iyi anlaşılması açısından İslamiyet öncesi Türkistan tıbbi ve Babürlü öncesi Hindistan'daki tıbbın gelişimi kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Tarihsel bir bakış açısıyla kaleme alınan bu çalışma, Babürlü Devleti döneminde tıp anlayışını yalnızca dönemsel bir inceleme olarak değil, birbirinden farklı kültürlerin buluştuğu ve sentezlendiği bir tür tıp tarihi örneği olarak nitelendirilebilir. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde İslamiyet öncesi Türkistan tıbbi incelenerek dönemin hastalıkları, tedavileri ve hekimlik anlayışı izah edilmiştir. Sonrasında ise Babürlü Devleti öncesi Hindistan'da tıbbî gelenekler incelenmiş, Āyurveda ve Unani Tıbbî gelenekleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Çalışmanın asıl konusunu teşkil eden üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise Babürlü döneminde Unani tıbbının durumu, Babürlü hükümdarları dönemi meydana gelen tüm tıbbî gelişmeler, yaygın görülen hastalıklar ve tedavilerin yanı sıra ünlü Babürlü hekimleri incelenerek izah edilmiştir.

Bu bilgiler ışığında Babürlülerin hem Orta Asya'daki Türk tıp geleneklerinin hem de Hindistan'daki mevcut uygulamaların yanı sıra İslami tıp anlayışı olan Unani tıp geleneğinin bir araya geldiği özgün bir tıp anlayışı ortaya çıkardıkları anlaşılmaktadır. Türk, İran ve Hint kültürünün senteziyle oluşan Babürlü tıp geleneği devlet aristokrasisi içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, 1526 yılında kurulan ve 1858 İngiliz işgaline kadar varlığını sürdüren bir Türk Devleti olan Babürlü Devleti döneminde yaşanan tıbbî gelişmeleri, hastalıklar ve bu hastalıkların tedavileri için geliştirilen yöntemleri ve hekimlik anlayışını izah etmektir. Çalışma Babürlü Devleti döneminde Hindistan coğrafyasında yaşanmış hastalıkları, tedavi yöntemlerini ve diğer tıbbî gelişmeleri tarihsel kaynaklar doğrultusunda inceleyip değerlendiren nitel bir araştırmadır.

Anahtar Kelimeler: Unani, Āyurveda, Hekimler, Hastalıklar, Tedaviler.

ABSTRACT

The Baburs State, established in the 16th century in the Indian region, made significant contributions to medical science and developed local medical understandings by synthesizing them with Islamic medical traditions over time. In this context, the medical development and practices of the Baburs State, as well as the understanding of medicine and its physicians, were discussed; and in order to better understand the subject, the development of medicine in Central Asia before Islam and in India before Baburs was comprehensively examined. This study, written from a historical perspective, can be characterized as not only a periodic examination of the understanding of medicine during the Baburs State, but also as an example of medical history where different cultures met and synthesized. In this context, in the first part of the study, the Turkish medicine in Central Asia before Islam was examined and the diseases, treatments and understanding of medicine of the period were explained. Then, the medical traditions in India before the Baburs State were examined, and detailed information was given about Āyurveda and Unani medical traditions. In the third and fourth sections, which constitute the main subject of the study, the status of Unani medicine during the Baburs period, all medical developments during the Baburs rulers' period, common diseases and treatments, as well as famous Baburs physicians are examined and explained.

In the light of this information, it is understood that the Baburss created a unique understanding of medicine that brought together both the Turkish medical traditions in Central Asia and the current practices in India, as well as the Unani medical tradition, which is an Islamic understanding of medicine. The Baburs medical tradition, which was formed by the synthesis of Turkish, Iranian and Indian cultures, holds an important place within the state aristocracy.

The main purpose of this study is to explain the medical developments, diseases and methods developed for the treatment of these diseases, and the understanding of medicine experienced during the Baburs State, a Turkish state founded in 1526 and continuing its existence until the British occupation in 1858. The study is a qualitative research that examines and evaluates the diseases, treatment methods and other medical developments experienced in the geography of India during the Baburs State in line with historical sources.

Key Words: Unani, Āyurveda, Physicians, Diseases, Treatments.

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil Nr.	Şekil Adı	Sayfa Nr.
1	Kehanetli Teşhis Tablosu.....	12
2	Otacı Akkün.....	24
3	Fetihpur Sikri’de kurulan darüşşifanın fotoğrafı ve planı.....	56
4	Babürnâme’den Babür Şah’ın hastalığını gösteren bir minyatür.....	62
5	Şah Cihan’ın altınla tardıldığı Tuladana töreninden bir minyatür.....	76
6	Kalküta Medresesi.....	92
7	Cihangirnâme’den İnayet Han’ın hastalığı.....	110
8	Başhekim, yardımcısı ve hasta.....	114
9	Kraliyet Koleksiyonu’ndan Ebu’l Feth Gilâni’nin Portresi.....	125
10	“Hanım Yoldaşın Anıtı”, Saheli Burj	131
11	Tıbb-ı Ekberi’nin 18. yüzyıl nüshasında yer alan anatomik çizim.....	147

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
MÖ.	: Milattan Önce
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire

GİRİŞ

İnsanlığın doğayla, hastalıklarla ve ölümle olan sonsuz mücadelesinin en somut örneklerinden birini teşkil eden tıp tarihi, sadece bilimsel gelişmelerle değil, aynı zamanda toplumların yaşam tarzı, kültürel değerleri ve inanç sistemleriyle şekillenmiştir. Bu tarihsel süreçte Türkler, konargöçer yaşamın ve bozkır kültürünün getirdiği pratiklerle ve Türkistan coğrafyası başta olmak üzere dünyanın pek çok bölgesinde kurdukları devletlerle, Tıbbî alanda da varlık göstermişlerdir. İslamiyet öncesi Türk devletlerine, hatta İskitlere kadar uzanan ilk dönem tıp uygulamalarında yoğun bir şekilde Şamanizm'in etkili olduğu görülmektedir. Söz konusu dönemde hastalıklar çoğunlukla doğaüstü varlıklarla, tanrılarla ilişkilendirilmiş ve tedavilerde yoğun bir şekilde çeşitli şaman ritüelleri kullanılmıştır. Fakat bu uygulamaların yanı sıra bitkisel ve hayvansal pek çok madde kullanılmış, kimi zamanda madenlerden tedavi amaçlı faydalanılmıştır. İlerleyen dönemlerde ise Türk tıbbı, İslamiyet'in kabulüyle birlikte özellikle Unani tıbbı adı verilen ve özünü Antik Yunan felsefesinden alan tıbbî uygulamanın etkisi altında gelişmiştir. Unani ya da *Tıbbî-Unani* kelime anlamı olarak Yunan tıbbı anlamına gelse de aslında Orta ve Güney Asya topraklarında Müslüman kültüre ait geleneksel tıbbî görüş manasında kullanılmaktadır. Babürlü tıbbını şekillendiren temel unsurlardan olan Unani tıp anlayışı üzerinde de durulacaktır. Bu hususta değinilmesi gereken bir diğer unsur ise Hint tıp kültürüne ait olan Āyurveda tıp geleneği üzerine yapılan çalışmalardır. Günümüzde alternatif tıp olarak nitelendirilebilen Āyurveda özellikle Hint inançlarına göre şekillenmiştir.

İbn-i Sînâ başta olmak üzere pek çok bilim adamının bu dönemde yaptığı çalışmalar, dönemin tıbbî pratiklerini büyük ölçüde şekillendirmiştir. İslamiyet'in kabulüyle bölgede yaygınlaşan Unani tıbbıyla birlikte tıp anlayışı daha bilimsel bir zemine oturmuş ve medreselerde öğretilen temel bilimlerden biri haline gelmiştir. Türk devletlerinin gelişmesiyle birlikte darüşşifalar kurulmuş ve hekimlik bilimsel bir meslek statüsü kazanmıştır. Karahanlılar, Selçuklular ve Gazneliler döneminde tıp bilimi gelişimini sürdürmüş, kurumsallaşmış ve tıp eğitimi verilen merkezlere dönüşmüştür. Bu gelişmelerle birlikte Hindistan bölgesine yayılan Türk akınlarıyla, Unani tıbbının etkisi Güney Asya topraklarına taşınmıştır. Hindistan coğrafyasında kurulan Türk devletleri, bölgede yalnızca siyasi ve askeri yapılarıyla değil aynı zamanda kültürel, mimari ve bilimsel katkılarıyla da önemli izler bırakmıştır. Söz konusu Türk devletleri, Hint alt kıtasının kadim tıbbî geleneği olan Āyurveda bilgilerini, İslami tıbbî gelenek olarak

nitelendirilen Unani tıbbıyla sentezleyerek özgün bir tıp kültürünün meydana gelmesine vesile olmuşlardır. Bölgede Unani tıbbı anlayışının yayılması Gazneliler devrinde başlamış ardından Delhi Türk Sultanlığı döneminde bölgede yerleşmiştir. Bölgede tıbbî birikimin zirveye ulaştığı dönem ise Babürlü Devleti dönemi olmuştur. 16. yüzyılın ilk yarısında Hindistan'da kurulan Babürlü Devleti bölgede yalnızca siyasi bir unsur olarak değil, aynı zamanda bilim, sanat, mimari ve tıp alanında bölgenin önemli bir merkez haline gelmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda Babürlü hükümdarları tıp başta olmak üzere bilimsel çalışmaları desteklemiş ve tıp bilimi aristokratik bir erdem olarak nitelendirilmiştir. Bunun yanı sıra çok sayıda hekimi de bilim dünyasına kazandırmıştır. Bu hekimlerden Hekim Muhammed bin Yusufi, Sultan Babür'ün hekimliğini yapmış aynı zamanda çeşitli devlet görevlerinde de bulunmuştur. Hekim Nur-ül-Din Muhammed Şirazi ve Hekim Feyzi başta olmak üzere birçok hekim bu duruma örnek gösterilebilir. Babürlü hükümdarları tıba ve halk sağlığına son derece önem vermiştir. Özellikle Cihangir Şah'ın, hükümdar olduğunda yayımladığı emirlerin sağlıkla ilgili olan maddeleri bu duruma örnek gösterilebilir. Ayrıca, hükümdarların tıbbî gelişmeleri arttırmak için teşviklerde bulunduğu da kaynaklardan ulaşılan bilgiler arasındadır.

Bu çalışmayla, Türk tıbbının tarihsel serüveni, İslamiyet öncesi Türkistan devrinden başlayarak ele alınacak olup, ardından Hindistan'daki Türk-İslam devletlerinin tıbbi gelenekleri ve mirası incelenecektir. Sonrasında ise Babürlü Devleti'nde meydana gelen tıbbî gelişmeler, hastalıklar ve hekimler detaylı bir şekilde ele alınarak, Babürlü tıbbının tarihsel kökenleri, dönemin bilimsel koşulları içindeki konumu detaylı olarak izah edilecektir.

Bu doğrultuda çalışmanın Birinci Bölüm'ünde İslamiyet öncesi Türkistan tıbbı, Türk tıbbını şekillendiren unsurlar olan yaşam tarzı, inanç sistemleri ve kuramlar incelemeye tabi tutulacaktır. Ardından ise İslamiyet öncesi Türkistan devletleri döneminde meydana gelen tıbbî gelişmeler incelenecek ve bu doğrultuda meydana gelen hastalıklar ve tedavi yöntemleri ayrıntılarıyla izah edilecektir. Son olarak ise İslamiyet öncesi Orta Asya'da hekimlik anlayışı ve dönemin bazı öne çıkan hekimleri hakkında bilgi verilecektir.

Çalışmamızın İkinci Bölüm'ü ise ilk olarak Babürlü dönemi öncesinde Hindistan'da tıp biliminin durumu ve genel özellikleri izah edilerek, Āyurveda tıbbî geleneği incelenecektir. Sonrasında ise bölgede Türklerin hâkimiyetiyle yayılmaya başlayan Unani tıbbı, kökenleri, özellikleri ve bölgedeki gelişimiyle açıklanacaktır. Ardından Delhi Türk Sultanlığı döneminde meydana gelen tıbbî gelişmeler dönem dönem aktarılacaktır.

Üçüncü Bölüm’de ise Babürlü Döneminde Tıp bilimi başlığıyla, Unani tıbbını ve Babürlü hükümdarları dönemindeki tıbbî gelişmeler ele alınacak, hükümdarların tıbbıya verdiği önem ve bu alandaki çalışmaları izah edilecektir.

Çalışmamızın son bölümü olan Dördüncü Bölüm’de ise ilk olarak Babürlü döneminde yaygın olarak görülen hastalıklar ve tedaviler ele alınacak, ardından ise Babürlü Devleti’nde hekimlik anlayışı ve öne çıkan bazı Babürlü hekimleri incelemeye tabi tutularak, yaptıkları çalışmalar, kaleme aldıkları eserler ve Babürlü tıbbına katkıları izah edilecektir.

Konuyla ilgili yapılan literatür taramalarında Babürlü Devleti dönemi tıp tarihi, tıbbî gelişmeleri, hekimleri, hastalıklar ve tedavi yöntemleri konusunda bir takım çalışmalar yapıldığı karşımıza çıkmaktadır. Son dönemlerde yapılan araştırmalar incelendiğinde Aparna Chattopadhyay, Seema Allavi, O.P. Jaggi, Seyid Ali Naadem Rezavi gibi araştırmacıların Babürlülerde hastalıklar ve tedaviler başta olmak üzere sağlık alanında çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Bu araştırmacılar, Babürlü tıbbının yalnızca teorik olarak değil, aynı zamanda pratik uygulamalarını da ele alarak literatüre katkı sağlamışlardır. Özellikle geç dönem Hint ve İslam tıbbı üzerine araştırmaları olan Seema Alavi’nin tıp tarihine olan yaklaşımı, tıbbî bilgiyi aktarmanın yanı sıra sömürge öncesi ve sonrasındaki rejimler arası etkileşim dönemi olarak değerlendirmektedir. Jaggi’nin bu hususta kaleme aldığı eserler ise, Hindistan’daki tıp tarihini, Âyurveda dönemlerinden itibaren ele alan bir yaklaşım benimsemektedir. Konuya geniş bir perspektiften bakan Jaggi, Babürlü tıbbını Hint tıp geleneği içinde değerlendirerek, İslami gelenekler olan Unani tıbbını yüzeysel olarak ele almaktadır. Rezavi’nin çalışmaları ise alandaki objektif çalışmaların başında gelmektedir. Babürlülerde hastalıklar, hastaneler ve hekimler gibi konularda önemli çalışmaları bulunan Rezavi, yoğunlukla Farsça kaynaklara dayalı bir anlatım sunmaktadır. Aparna Chattopadhyay’ın kaleme aldığı çalışmalar ise çoğunlukla Babürlü hükümdarları dönemi sağlıklı ilgili gelişmeler üzerine olsa da tıbbî durumların kısmen geri planda bırakıldığı görülmektedir. Bu alanda araştırmacıların eserlerindeki en büyük eksiklik Türk kültürünün büyük ölçüde göz ardı edilmesidir.

Ülkemizde de Babürlü devletinde meydana gelen hastalıklar ve tedavilerle ilgili çalışmalar sınırlı da olsa mevcuttur. Esin Kahya *Hint’te Bilim* adlı kitabında Unani tıbbı hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Bir tıp doktoru olan Murat Yurdakök tarafından kaleme alınan *Babür Şah’ın Ünlü Eseri Babürnâme’de Geçen Tıbbî Bilgiler* adlı makale ise bu alanda yapılan ilk çalışmalardan biri olmanın yanı sıra yalnızca *Babürnâme’de* geçen tıpla ilgili bilgilerin alıntısını vermekte, herhangi bir tarihsel ya da tıbbî bir değerlendirmede bulunmamaktadır.¹ Bunun yanı sıra Hilal

¹ Murat Yurdakök, “Babür Şah’ın (1483-1530) Ünlü Eseri Babürname’de Tıbbî Bilgiler”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 50, 2007, ss.73-77.

Şahin'in *Epidemics Diseases in the Mediaeval India 'Some Examples in Baburnama'*² adlı makalesi *Babürnâme* üzerine yapılan salgın hastalıklarla ilgili bir çalışmadır. Son olarak Barış Boz'un kaleme aldığı *Babürlü Döneminde Salgın Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri* adlı yüksek lisans tezi ülkemizde Babürlüler'de salgın hastalıklar üzerine yapılan bir diğer akademik çalışmadır.

Çalışmamızda yukarıda bahsi geçen isimlerin yanı sıra pek çok araştırmacının bilimsel çalışmaları kullanılmıştır. Ancak çalışmanın asıl yapı taşı aşağıda sıralanacak olan dönemin ana kaynakları, bölgeyi ziyaret eden seyyah ve gezginlerin kaleme aldığı eserler ve birinci elden kaynaklar olarak nitelendirdiğimiz materyallerden oluşmaktadır. Bu hususta ilk olarak *Babürnâme*, *Hümayunnâme*, Cihangir'in anılarını anlattığı eseri *Cihangirnâme*, Ebü'l Fazl el-Allâmî tarafından kaleme alınan *Ekbernâme*, Şah Cihan dönemini anlatan Lahori'nin *Padişahnâme*'si ve İnayet Han'ın *Şahcihannâme*'si, Evrengizip dönemini anlatan *Maasir-i 'Alemgiri* gibi eserler ana kaynaklarımızı oluşturmaktadır. Özellikle *Ekbernâme* ve *Tüzik-i Cihângîrî* bu hususta oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. Avrupalı seyyahların Babürlü tıbbı hakkında verdiği bilgiler de kayda değer niteliktedir. Ayrıca bölgeye gelen Niccolao Manucci, François Bernier, John Martin Honigberger ve Garcia Da Orta gibi seyyahların aynı zamanda tıbbî niteliklere sahip olması bu konudaki gözlemlerini daha da önemli hale getirmektedir.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinin yanı sıra tarih biliminin kendine özgü yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmanın araştırma konuları olan Babürlü Devleti döneminde yaşanan hastalıklar, tedavi yöntemleri, hekimler, tıbbî kitaplar, hükümdarların sağlıkları, halk sağlığı, Türk, Hint ve Fars tıbbının etkileri başta olmak üzere Babürlü dönemi tıbbî gelişmeleri hakkında geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Bu doğrultuda uluslararası alanda hazırlanmış makale, tez, kitap, dergi gibi pek çok kaynak incelenmiştir. Ardından dönemin ana kaynakları incelenerek araştırma sorularına cevap aranmıştır. Elde edilen veriler gruplandırılarak ve analiz edilmiş ve bu aşamadan sonra veriler eleştirel bir yaklaşımla kıyaslanarak değerlendirilmiştir.

Ana Kaynaklar

Babürnâme: Çalışmamıza dönemin pek çok kaynağı ışık tutmaktadır. Bu kaynaklardan ilki Babür Şah'ın kaleme aldığı *Babürnâme* adlı eserdir. Babürlüler döneminin en eski tarihi eserlerinden biri olan *Babürnâme*, Vekayi adıyla da tanınmaktadır. Otobiyografik bir eser olan *Babürnâme*, 1629 yılına kadar Babür Şah'ın tanık olduğu olayları aktarmaktadır. Çağatay Türkçesi'yle kaleme alınan eser, Ekber Şah'ın isteği üzerine Farsça'ya tercüme edilmiştir. Eserin Farsça, İngilizce ve Türkçe başta olmak üzere pek çok nüshası bulunmaktadır. Sade ve yalın bir üslupla kaleme alınan eser, söz konusu dönemin sosyal, siyasi ve kültürel özelliklerini yansıtması

² H. Hilal Şahin, "Epidemics Diseases in the Medieval India 'Some Examples in Baburnama'", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(6), 2023, ss.2526-2549.

bakımından oldukça önemli niteliklere sahiptir. Ayrıca, eserde bahsi geçen hastalıklar, tedaviler ve bazı hekimler çalışmamıza yön vermektedir. Eserin, Reşit Rahmeti Arat tarafından tercüme edilen 1970, 1987 ve 2006 basımları çalışmamızın ana kaynakları arasındadır.

Hümayunnâme: İçerdiği bilgilerle dönemin tıbbî gelişmeleri hakkında bilgi veren bir diğer ana kaynak ise *Hümayunnâme*'dir. Eser, Babür Şah'ın kızı Gülbeden Begüm tarafından kaleme alınmıştır. Babür Şah ve Hümayun Şah dönemlerinin olaylarından bahseden eser, aynı zamanda otobiyografik bir eser sayılabilir. Eser, Babür Şah ve Hümayun Şah'ın geçirdiği rahatsızlıklardan ve hekimlerden söz etmesiyle çalışmamıza kaynaklık etmektedir. Söz konusu eserin, Abdülrah Yelgar'ın tercümesini yaptığı 1987 basımı çalışmamızda kaynak olarak kullanılmıştır.

Ekbernâme: Babürlü tıbbî hakkında en geniş bilgilere ulaşılabilen kaynakların başında gelen eser ise Ebü'l-Fazl el-Allâmi'nin kaleme aldığı *Ekbernâme*'dir. Ebü'l-Fazl el-Allâmi, Ekber Şah döneminin en önemli devlet adamlarından ve saray tarihçilerinden birdir. Bununla birlikte Ekber Şah'ın yakın dostlarından biri ve danışmadır. Onun kaleme almış olduğu eser, Babürlü Devleti'nin tarihini Babür Şah'tan başlayarak ele almakta ve 1602 yılına kadar olan olayları aktarmaktadır.³ Üç ciltten oluşan eserin ilk cildi Babür Şah ve Hümayun dönemlerini detaylı olarak incelerken, ikinci cildi ise Ekber Şah'ın çocukluk yıllarından başlayarak, onun hükümdarlığının kırkaltı yılını kapsayan siyasi, toplumsal ve kültürel gelişmeleri içermektedir. Eserin üçüncü cildi ise Babürlü devletinin idari, sosyal ve kültürel yapısını sistematik bir şekilde özetlerken, saray protokolleri, yemekler, vergi sistemi ve ordu yapılanması gibi pek çok unsura açıklık getirmektedir.⁴ Eserin dili son derece süslü ve yüksek bir edebi değere sahiptir. Dolayısıyla *Ekbernâme*, yalnızca tarihi bir metin değil aynı zamanda kültürel bir rehber niteliğindedir. Söz konusu eser, içerdiği bilgilerle Babürlü dönemi Hindistan tarihine, yönetimine, toplumuna ve Babürlü tıbbına da ışık tutmaktadır. Ebü'l-Fazl, eserde hükümdar ve ailesinin geçirdiği hastalıklardan, meydana gelen salgınlardan, önemli görevlerde bulunan saray hekimlerinden ve diğer tıbbî gelişmelerden sıklıkla bahsetmektedir. Bu özellikleriyle eserin Colonel Jarrett'in tercümesini yaptığı 1949 yılı baskıları çalışmamızın başucu kaynağıdır.

Müntehabü't- Tevarih: Babürlü tıbbî ve özellikle hekimleri hakkında bilgi veren ana kaynaklardan bir diğeri ise Abdülkadir b. Mülükşâh el Bedâûnî'nin *Müntehabü't- Tevarih* adlı eseridir. Üç ciltten oluşan bu eser, özellikle Ekber Şah dönemi için önemli birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Eserin birinci cildi, Gazneliler döneminden başlayarak Hümayun Şah devrine kadar gelen Hindistan'daki Türk varlığını tarihsel bir bağlamda ele almaktadır. İkinci cilt ise müellifin

³ Mehmet Alpargu, "Ana Hatlarıyla 16. Yüzyılda Bâbürlü Tarihinin Kaynakları (Hatırat ve Kronikler)", **Hindistan'da Kurulan Türk İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları**, Ed. Cihan Oruç, Bilgeoguz yayınları, İstanbul, 2022, s.275.

⁴ Alpargu, a.g.m., s.275.

bizzat tanıklık ettiği Ekber Şah'ın kırk yıllık saltanatına dair ayrıntılı gözlemlerini sunmaktadır.⁵ Bu çalışmada, söz konusu eserin George Ranking tarafından İngilizceye tercüme edilen ve 1990 yılında yayınlanan baskılarından faydalanılmıştır.

Tüzik-i Cihângîrî (Cihangirnâme): *Cihangirnâme*, Babürlü Devleti hükümdarlarından Cihangir Şah'ın anılarını kaleme aldığı otobiyografik bir eserdir. Farsça olarak yazılan bu eser, daha sonra çeşitli dillere de tercüme edilmiştir. Cihangir Şah'ın hükümdarlığının ilk on yedi yılına dair bölümler doğrudan kendisi tarafından kaleme alınmış, on yedinci yıldan on dokuzuncu yıla kadar olan bölümler ise Mu'temed Han tarafından hazırlanmıştır. Eserin, Cihangir Şah'ın ölümüne kadar olan son bölümlerini ise Mirza Muhammed Hadi Han tamamlamıştır.⁶ *Cihangirnâme*, dönemin siyasi ve sosyal olaylarını ayrıntılarıyla aktarmakta aynı zamanda dönemin tıbbî gelişmelerine yönelik değerli bilgilerde vermektedir. Bu yönüyle eser çalışmamızın başlıca kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Ayrıca bu çalışmada Cihangirnâme'nin Alexander Rogers ve Wheller M. Thackston tarafından yapılan tercümelerinin hem ilk baskıları hem de 2014 ve 2019 yayınlanan güncel edisyonları esas alınmıştır.

Ma'asir-i Cihângîrî: Gayret Han Hâce Kamgar Hüseyin tarafından kaleme alınan *Ma'asir-i Cihângîrî*, 1630 yılında farsça olarak kaleme alınmıştır. Eserde Cihangir Şah'ın anıları ve dönemi hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.⁷ Bunun yanı sıra Kamgar Hüseyin'in özellikle bölgede meydana gelen veba salgınları hakkında da söz etmesi bakımından çalışmamızın önemli bir kaynağıdır. Çalışmamızda eserin Farsça, 1980 yılı baskısı kullanılmıştır.

Padişahnâme (Lahori): Şah Cihan döneminin olayları hakkında bilgi veren eser, onun saltanatının ilk yirmi yılını on yıllık iki dönem şeklinde ele almaktadır. Söz konusu eser, dönemin şehzadelerinden, önemli devlet adamlarından, âlimlerden ve hekimlerden de bahsetmesi bakımından çalışmamızın kaynaklarından birini teşkil etmektedir.⁸ M. Kabiruddin Ahmad ve M. Abdür Rahim'in transkripsiyonunu yaptığı 1867 baskısı kullanılmıştır. Ayrıca Cihan Oruç'un söz konusu eser üzerine yaptığı tercümelerden de faydalanılmıştır.

Şahcihânnâme (İnayet Han): Babürlülerin tarih yazıcılığında önemli bir yeri olan Şahcihânnâme, Muhammet Tahir İnayet Han tarafından kaleme alınan ana kaynaklardan biridir. Şah Cihan'ın hükümdarlığı dönemini konu alan eser, Farsça olarak kaleme alınmıştır. Siyasi olayların yanı sıra eser, Babürlü saray hayatı, kültürel öğeleri ve mimarisi hakkında önemli bilgiler

⁵ Alpargu, a.g.m., s.283.

⁶ Canan Kuş Büyüktaş, "17. Yüzyıl Bâbürlü Tarihinin Kaynakları", **Hindistan'da Kurulan Türk İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları**, Ed. Cihan Oruç, Bilgeoguz yayınları, İstanbul, 2022, s.291.

⁷ Büyüktaş, a.g.m., s.293.

⁸ Büyüktaş, a.g.m., s.296.

içermektedir.⁹ Eserin Bergley tarafından düzenlenen 1990 nüshası çalışmamızın kaynaklarından biridir.

Maasir-i ‘Alemgiri: Saki Müstaid Han tarafından kaleme alınan eser, 1710 yılında tamamlanmıştır. Evrengzib dönemine ait pek çok ayrıntılı bilginin yer aldığı eser, resmi atama ve rütbelere hakkında önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca Müstaid Han’ın kişisel gözlemleri ve yorumları da bulunmaktadır.¹⁰ Çalışmamızda eserin Jadu Nath Sarkar’ın tercüme ettiği 1947 baskısı kullanılmıştır.

Evrengzib’in Mektupları: *Rukaât-ı Âlemgiri* adı verilen bu mektuplar, Evrengzib’in başkâtibi olan İnâyetullah tarafından derlenmiş olup, söz konusu dönemin siyasi, sosyal ve kültürel özelliklerini yalın bir anlatımla aktarmaktadır. Dolayısıyla bu mektuplar, dönemin hastalıkları ve tıbbî gelişmeleri hakkında da bilgiler içermesi bakımından çalışmamızın kaynakları arasındadır.¹¹ Bu çalışmada eserin Jamsit Bilimoria’nın İngilizceye tercümesi olan 1908 basımı ve 2024 yılında Hilal Şahin ve Vedat Meral’in Türkçeye tercüme edilen ilk baskısı kullanılmıştır.

Müntehabü’l-lübâb: Hafî Han tarafından kaleme alınan eser, üç ciltten oluşmakta ve Hindistan’da ki Türk hakimiyetinden itibaren bilgiler içermektedir. İkinci ciltte ise Babürlü Tarihi’nin 1724 yılına kadar ki dönemi anlatılmaktadır.¹² Babürlü hükümdarları hakkında ayrıntılı bilgiler veren eserde dönemin hastalıkları hakkında bilgiler içermesi bakımından çalışmamıza kaynaklık etmektedir. Bu çalışmada eserin Sir M. Elliot’un tercümesi olan 1952 yılında yayımlanan baskısı kullanılmıştır.

Tarih-i Firuzşahi: Şems-i Sirac Afîf’in kaleme aldığı *Tarih-i Firuzşahi*, özellikle Sultan Firuz Şah Tuğluk’un hükümdarlık dönemini konu almakla birlikte daha önceki Tuğluk hükümdarları ve Delhi Türk Sultanlığı hakkında önemli bilgiler vermektedir.¹³ Eser, yalnızca siyasi bilgi vermekle kalmayarak dönemin kültürel, idari ve sosyal yapısına da ışık tutmaktadır. Eser, Farsça olarak kaleme alınmış ve İslami bir düşünce tarzıyla yazılmıştır. Söz konusu eser, Delhi Türk Sultanlığı döneminde meydana gelen tıbbî gelişmeler hakkında bilgi vermesi bakımından çalışmamızın ana kaynaklarından biridir. Çalışmamızda eserin Sir M. Elliot’un İngilizce tercümesinin 1953 yılında yayımlanan baskısı kullanılmıştır.

⁹ Büyüktaş, a.g.m., s.298.

¹⁰ Büyüktaş, a.g.m., s.301.

¹¹ Büyüktaş, a.g.m., s.303.

¹² Orhan Yazıcı, 18. Yüzyıl Bâbürlü Tarihinin Kaynakları”, **Hindistan’da Kurulan Türk İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları**, Ed. Cihan Oruç, Bilgeoğuz yayınları, İstanbul, 2022, s.316.

¹³ Bilal Koç, “Delhi’de Kurulan Türk-İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları”, **Hindistan’da Kurulan Türk İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları**, Ed. Cihan Oruç, Bilgeoğuz yayınları, İstanbul, 2022, s.142.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BABÜRLÜ ÖNCESİ TÜRKİSTAN TIBBI

1.1. İslamiyet Öncesi Türkistan Tıbbını Şekillendiren Unsurlar

Konargöçer ve savaşçı bir toplum olan Türkler, hayatla ve düşmanlarıyla olan mücadelelerinde çoğunlukla ölümle burun buruna olan bir yaşam sürmüşlerdir. Hayatın devamlılığını sağlama ve yaşama ayak uydurabilmek içinse, en eski devirlerden itibaren bilimsel alanda varlık göstermişlerdir. Başta Çin Kaynakları¹⁴ olmak üzere birçok antik kaynak Türkleri anlatırken onların bilimsel özelliklerinden de sıklıkla bahsetmektedir. Ayrıca Orta Asya’da gün yüzüne çıkarılmış kurganlardan elde edilen arkeolojik veriler, Türklerin birçok bilim dalıyla yakından ilgilendiklerini açıkça gözler önüne sermektedir.¹⁵ Bu hususta astronomi, zooloji, kimya ve tıp başta olmak üzere birçok bilimsel çalışmada, Türklerin varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları*¹⁶ olan kurganlardan ulaşılan pek çok mumyalanmış insan ve at bedeninden çıkarılan sonuca göre; Türklerin tıp ve dolayısıyla kimya ve zoolojiyle yakından ilişkili olduğu tartışılmaz bir gerçekliktir.

Türk tıbbını şekillendiren ana unsurlar Türkistan kültürü, bozkır ve konargöçer yaşamın getirileri, Orta Asya’nın muhtelif yerlerinde birbirinden farklı siyasi topluluklar halinde yaşayan Türklerin Gök Tanrı, Şamanizm, Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve İslam gibi inanç sistemlerini benimsemeleridir. Ayrıca sürekli farklı topluluklarla karşılaşan Türklerin, mücadele ya da ittifak halinde oldukları komşularından da büyük ölçüde etkilendikleri ve onları etkiledikleri de kaynaklardan elde edilen bilgiler arasındadır.¹⁷

Eski Türk tıbbının temel özelliklerini anlayabilmek ve tarihsel süreç içerisinde geçirmiş olduğu evrimi tam anlamıyla kavrayabilmek için izah edilmesi gereken önemli bir husus da *humoral patoloji*¹⁸ kavramıdır. Humoral patoloji kavramı ilerleyen bölümlerde ayrıntılarıyla açıklanacak olan, *Unani* tıp anlayışının izahı açısından önem arz etmektedir.

¹⁴ Wei Shou, Ho Han Shu, Şiji, gibi kaynaklar örnek gösterilebilir.

¹⁵ Yaşar Çoruhlu’nun Orta Asya’daki Türk kurganlarını incelediği eseri “Eski Türklerin Kutsal Mezarları: Kurganlar” da bu husus hakkında çok sayıda bilgi yer almaktadır. Kurganlardan çıkarılan maddelerin görsellerinden bu sonuca varılmaktadır. Bkz. Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları: Kurganlar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019.

¹⁶ Yaşar Çoruhlu’nun eski Türk mezarlarına verdiği isimdir.

¹⁷ Türkistan bozkırlarında Türkler pek çok farklı kavimle ilişki kurmuştur. Bu kavimler Çin, Moğol, Fars, Hint vs. olarak sıralanabilir.

¹⁸ Humoral Patoloji, vücutta bulunan dört ana sıvı arasındaki dengeye bağlı tıp teorisidir ve Antik Mısır’a kadar dayandırılır.

1.1.1. Yaşam Tarzı

Bozkır kültürü, Türkistan steplerinde yaşayan çeşitli Türk boylarının kültürel mirasının yanı sıra tıbbî mirasını da içermesi bakımından önem teşkil eder. Dolayısıyla, Türkistan tıbbını şekillendiren unsurların başında *bozkır kültürü* gelmektedir. Türklerin doğal çevre koşullarına uyum sağlama ve hastalıklarla mücadele edebilmesi için birçok geleneksel tedavinin geliştirilmesinde, bozkır kültürü etkindir.¹⁹ Özellikle söz konusu unsurun bitkisel tıbbın gelişiminde yadsınamaz bir katkısı bulunmaktadır. Türkler, bitkilerin tıbbî özelliklerini keşfetmiş ve birçok hastalığın tedavisinde bitkileri kullanmışlardır. Öyle ki şifalı bitkilerin kullanımı, uzun yıllar Türk tıbbının önemli bir parçasını teşkil etmiştir ve günümüzde de yansımaları oldukça fazladır.

Bozkır kültürü denilince akla gelen bir diğer unsur ise hayvancılıktır. Yaşam tarzı gereği hayvanlarla yakın bir ilişki içerisinde olan Türklerin, uyguladıkları tedavilerde hayvanları çok fazla kullandıkları görülmektedir.²⁰ Hayvanların ürettikleri besinlerin yanı sıra onların çeşitli uzuvlarını da tedavilerde kullandıkları karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda İlhami Durmuş'un verdiği bilgiler kayda değer bir nitelik taşımaktadır. Durmuş hayvansal ürünlerin tedavi amaçla kullanıldığından bahsederken şu unsurları sıralamaktadır:

...Deve eti ezmesi, kırlangıç eti, geyik tutkalı, bal, süt, et suyu, kırmızı inci, inci suyu, keçi sütü, eşek sütü, yoğurt, keklik, keklik safrası, keçi safrası, tavşan safrası, öküz safrası, balık safrası, kurt safrası, inek tereyağı, tavşan beyni, peynir, koyun sütü, inek boynuzu, koyun boynuzu, kurt kemiği, keklik beyni, kurt dili, yumurta, kunduz hayası, köpek sütü, inek sütü, erkek keçi eti, yılan derisi, köpek tüyü, tavşan tüyü, geyik boynuzu, kırmızı keçi sütü, sülün eti, misk, kirpi derisi, yılan başı incisi...²¹

Buradan da anlaşılacağı üzere çok sayıda hayvandan tedavi amaçlı yararlanılmaktadır. Bu hayvanlardan biri de *erkeç* tir. Türkler erkek etinin insana fayda sağlayan ve tedavi eden bir özelliği olduğuna inanmaktadır.²² Divan-ı Lügati't Türk'te bu hususta “erkeç eti ilaç olur, keçi eti yel olur” atasözü yer almaktadır.²³ Süheyl Ünver de hastalıkların tedavisinde hayvanların yoğun bir şekilde kullanıldığından bahsetmektedir.

Türk tıp tarihi üzerine araştırmalar yapan pek çok ismin Türkistan tıbbı hakkında farklı görüşleri bulunmaktadır. Örneğin, Rıza Çavdarlı eski Türklerin tıp biliminde ileri bir seviyede

¹⁹ Buse Rüzgar, “Eski Bozkır Kavimlerinde Tıp Ve Sağlık Alanında Üretilen Bilimsel Bilgi (Başlangıçtan Uygur Döneminin Sonuna Kadar)”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 6 (4), 2019, s.423.

²⁰ Özellikle Uygur tıp metinlerinde yer alan birçok tedavide hayvansal besinlerin yanı sıra deri, kemik, dışkı ve idrar gibi maddelerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu bölümün hastalıklar ve tedavi yöntemleri maddesinde pek çok örneğe yer verilecektir.

²¹ İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, 2.Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 411; Rüzgar, a.g.m., s.423.

²² Salim Koca, “Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.35.

²³ Koca, a.g.e., s.35.

olduklarından ve hatta onların Çin tıbbını etkilediklerinden bahsederken, Ali Haydar Bayat ise bozkır toplumu olan Türklerin bilimsel bir tıp anlayışına sahip olmadıkları görüşünü savunmaktadır.²⁴ Tıp tarihi üzerine önemli araştırmalara imza atmış olan Bayat, İslamiyet Öncesi Türk tıbbını özellikle dini inançlara ve bu doğrultuda ruhani uygulamalarla bağdaştırmaktadır. Özellikle bu durumu Hunlar üzerinden verdiği bir örnekle açıklamaktadır. Bayat, Hunların hastalandıklarında misk otunu²⁵ kullanarak dağlama yaptıklarını ve hastayı yoğun bir ısıya maruz bıraktıklarını, ağrıyan yerden kan akıtarak gök, dağ, yer ve ırmak ruhlarından çare aradıklarını belirtmektedir.²⁶

1.1.2. İnanç Sistemleri

Eski Türklerde tıp anlayışını etkileyen bir diğer unsur ise dini inanışlarıdır. Tarihsel süreç içerisinde birçok farklı coğrafyada birçok farklı dini kabul etmiş olan Türklerin, farklı din ve inanışlara göre yöntem değiştirdiği fark edilmektedir. Budizm'i ve Manihaizm'i benimseyen Uygular, Hristiyanlığı kabul eden Avarlar, İslam'ı kabul eden pek çok Türk Devleti bu duruma örnek gösterilebilir. Ancak Türkler, sadece benimsedikleri ya da kabul ettikleri dinlerden etkilenmekle kalmamıştır. Komşu devletlerin inanışlarından ve yöntemlerinden de bir hayli etkilenmişlerdir. Örneğin, Çin ve ileride ayrıntılarıyla değinecek olduğumuz Hint tıp gelenekleri, Türk tıp anlayışına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Belirtilen durumların dışında Türk tıbbında yüzyıllarca Şamanizm etkisi görülmüştür.

Şamanizm'in eski Türk tıbbında oldukça önemli bir yeri vardır. Şamanlar pek çok özelliğe sahip olmanın yanında aynı zamanda hekimlik de yapmıştır. Eski Türkler, sağlık ve hastalığın tabiatla bulunan iyi ve kötü ruhlar arasındaki dengeyle ilişkili olduğuna inanmışlardır. Bu sebeple ruh ile insan arasında aracı olması için *kam* verilen, özel bir ruhani yeteneğe sahip kişiler görevlendirilmiştir.²⁷ *Kamlık*, Şamanizm'in tedavi amaçlı bölümü olarak nitelendirilmektedir. Şamanizm üzerine yapılan son araştırmalarda yer alan bilgilere göre, Şamanist tedaviler en az 20-30 bin yıl kadar geriye götürülebilmektedir ve bu süreç içerisinde Şamanist tedavi teknikleri sürekli değişmiş ve gelişmiştir.²⁸ Bayat, kamların uyguladığı Şamanist tedavi yöntemleri hakkında şu örneği vermektedir:

²⁴ Mehmet Mandaloğlu, **Eski Türklerde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri**, Orion Yayınları, Ankara, 2021, s.41-42.

²⁵ Misk, erkek misk geyiklerinin karınlarının alt bölgesinde bulunan salgı bezlerinden salgılanan güzel kokulu bir madde olarak bilinir. Kedi otu veya misk otu olarak bilinen bitki ise misk kokusuna yakınlığından dolayı bu adı almıştır. Söz konusu bitkiden damıtma usulüyle elde edilen yağ şeker hastalığı, sinir hastalıkları, ateşli hastalıklar başta olmak üzere eski Türklerden bugüne pek çok hastalığın tedavisinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bkz.Mehmet Kavak, "Ortaçağ'da Misk", **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 3, 2018.

²⁶ Ali Haydar Bayat, **Tıp Tarihi**, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, 2016, s.237.

²⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 5. Baskı, Berikan yayınevi, Ankara, 2020, s.32.

²⁸ Fuzuli Bayat, **Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı**, 8.Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2023, s.233.

Hastalıklardan arınmak ve korunmak amacıyla yapılan tedavi ayinlerinde hasta ortada yakılmış bir ateşin yanına yatırılır, kam ise üzerine giydiği sembolik figürlerle bezeli elbisesi ve maskesiyle birlikte elinde sihirli olduğuna inanılan davulunu kullanarak yaptığı müzikle hastanın önünde ayin yapmaktadır.²⁹

Kam hastanın etrafında dönerek kendinden geçer ve ruhlar kötü ruh Erlik'in huzuruna çıkarak hastanın tutsak edilen ruhunu, can yerine can vererek geri ister.³⁰ Kurbanlar genellikle bir hayvan olmakla birlikte taş, ağaç, bez parçası gibi maddeler de olabilir.³¹ Meydana gelen salgın ve felaketlerde de Şamanlar ön plana çıkmaktadır. Gelecekte ülkeyi tehdit edecek bir salgının ya da felaketin olup olmayacağını anlamak amacıyla göğün üçüncü katına çıkan Şamanlar, tanrıya salgının son bulması için yalvarır ve felaketleri uzak tutmak için ne gibi adaklar sunulması gerektiğini öğrenerek, halkı bu konuda bilgilendirmektedir.³²

Öte yandan, Şamanist tedavilerde teşhis de önemli bir yer tutmaktadır. Şamanist teşhis yöntemlerinin en eskisi kamın gözlerini kapatarak hastanın üzerinde elini gezdirmesidir. Burada kam, bedenin belli bir yerinden gelen ısı ve enerjiyle ağrıyan bölgeyi tespit etmeye çalışır.³³ Ya da aynı işlemi hastanın üzerine bir tüy gezdirerek yapar. Benzer bir işlem de yanan mumla vücudun titreşimlerini belirlemektir.³⁴ Nabız kontrolü de Şamanist teşhisler arasındadır. Nabızla hastalığı teşhis edebilmesi, kamın tıbbî bilgisinin son derece yüksek olduğu anlamına gelmektedir.³⁵ Şamanist tedavilerdeki bir diğer teşhis koyma metodu ise *kehanetli teşhis* olarak bilinen yöntemdir. Bu yöneme göre 41 ya da 45 adet taş dokuz daireye bölünen taş çemberi insan vücudunun üçlü kısmı aşağı, orta ve yukarı şeklinde üçe ayrılır ve bu üç bölme de kendi içinde üç kısma ayrılır: Aşağı; ayak, leğen kemiği, karın; Orta; göğüs, kalp, boğaz; Yukarı; burun, beyin, göz.³⁶ Söz konusu yöneme *sonuncu teşhis* adı verilmektedir.³⁷ (Bkz. Şekil 1).

²⁹ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, s.239.

³⁰ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, s.239.

³¹ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, s.239.

³² Kürşat Bardakçı, "Eski Türklerin Geleneksel İnanç Sisteminde Salgın", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 126(248), 2020 s.43.

³³ F. Bayat, a.g.e., s.240.

³⁴ F. Bayat, a.g.e., s.240.

³⁵ Mandaloğlu, a.g.e., s.146.

³⁶ F. Bayat, a.g.e., s.243.

³⁷ F. Bayat, a.g.e., s.243.

Şekil 1: Kehanetli Teşhis Tablosu

Aşağı	1	I	ayak	hareket, katıyet, hesaplama	yavaşlatma, faaliyetsizlik, tutarsızlık
	2	Y	leğen kemiği	istikrar, inam, seçme becerisi	aklı karışma, evham, korumasız
	3	◊	karın	einsellik, yapıcılık ahenklilik,	sönüklük, yıkıcılık, dağınıklık
Orta	4	U	göğüs	bağımsızlık, enerji, azimlilik	bağımlı, gevşeklik, faaliyetsizlik
	5	Y	kalp	rahatlık, ölçülülük, perspektiflilik	telaşlılık, heyecanlılık, öfkecilik
	6	X	boğaz	dengeli, uyumluluk, sosyalılık	karşı durma, korku, kapalılık
Yukarı	7	∩	burun	uhdesinden gelme, koordineli, konsantrasyonlu	erişilmezlik, ayrılma, çekingenlik
	8		beyin	entelektüel, tasavvur gücü, akıllılık	akıl kıtlığı, rasyonellik, aptallık
	9	*	Göz	mistisizm, keşif, maneviyat	ateizm, şüphecilik, maddecilik

Kaynak: F.Bayat, a.g.e., s.242.

Bununla birlikte kamların uyguladığı bazı geleneksel tedavi yöntemleri bulunmaktadır. Şamanizm'e göre hastalıklar, insanlığı çevreleyen, görünen ve görünmeyen varlıkların ve evrenin insan üzerindeki etkisinin bir sonucu olarak meydana gelmektedir. Hastalıklar, insanın zamanla doğa ile olan ilişkisini bozarak dengesiz bir düzeye indirgemesi yani doğayı bozmasının doğal bir sonucudur.³⁸ Şamanist tedavilerin ana unsuru, her şeyin bir ruhu olduğuna olan inançtır ve tedavilerdeki asıl amaç, kötü ruhların insanlara verdiği zararı engellemektir.³⁹ Tedavi uygulamalarında ise hastalığa neden olan şeyin vücuttan emilip dışarı atılması ve ruhun geri dönmesini sağlamak, yer almaktadır. Burada kam acıyan kısmın emilmesini ve vücuttan atılmasını sağladıktan sonra ağrıyan noktaya masaj yapmaktadır.⁴⁰ Şamanist tedavi aşamalarında ruhlarla iletişime geçmek amacıyla bir takım araçlardan faydalanılmıştır. Bunlardan biri uykuya dalmadır. Kam davul, kopuz ve gitar sesleriyle bir çeşit transa girer, ruhu bedeninden ayrılır ve hasta olan kişinin ruhunu arar.⁴¹ Hemen ardından uyanıp kendine geldiğinde ise hastanın ruhunu avucunda tutar ve sonrasında hastanın sağ kulağından üfleyerek bedenine geri koyar.⁴² Kamlar, bu noktada aracı konumundadır. Hastanın vücudundan çıkardıklarına inandıkları ruhu bulup geri getirerek, bir

³⁸ F. Bayat, a.g.e., s. 233.

³⁹ Müge Demir, "Şamanizm'de Hastalık Kavramı ve Tedavi Yaklaşımları", **Lokman Hekim Dergisi**, 6(1), 2016, s.22.

⁴⁰ Demir, a.g.m., s.22.

⁴¹ Demir, a.g.m., s.22.

⁴² Demir, a.g.m.,s.22.

bakıma kendilerini feda ettikleri söylenebilir.⁴³ Bu işleme aynı zamanda *göçürme* adı verilmektedir.⁴⁴

Uygulanan tedavi süreçlerinde otlar, kökler, bitkisel çaylar, karışımlar ve merhemler kullanılmaktadır.⁴⁵ *Korkutma* da Şamanlar tarafından bir tür tedavi yöntemi olarak kullanılmıştır. Burada amaç, kötü ruhun korkutularak bedenden uzaklaştırılmasıdır. Kadın Şamanların kötü ruhu kaçırmak için çıplak şekilde kamlık yaptıkları ifade edilmektedir.⁴⁶ Şamanlar, bu ritüeller sırasında titreme, sarsılma, dans etme gibi tepkiler vermektedir. Kötü ruhlardan kaçınmak için kullanılan günümüze kadar süre gelen bir yöntem de *kurban vermedir*.⁴⁷ Bu doğrultuda eski Türklerde en yaygın kurban, attır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre kurban edilen atların renklerine göre iyi geldiği hastalıklar, değişkenlik göstermektedir.⁴⁸ Kanser kurbanlar da uygulanan tedaviler arasındadır. Saç, ağaçlara bağlanan bez parçaları, buğday, kımız gibi maddeler de kurban olarak kullanılmaktadır.⁴⁹ Şamanların yaygın olarak kullandığı bir diğer tedavi yöntemi de *emmedir*. Eski Türkçede ilaç anlamında kullanılan *em* sözcüğünden türemiştir. Bu yöntemle Şamanlar, kendi tedavi yöntemlerinin yanı sıra ilaçlı tedaviler de uygulamışlardır.⁵⁰ *Alazlama* da Şamanların kullandığı kötü ruhların ve eşyaların ateşle temizlemesi olarak tanımlanmaktadır. Özellikle yeni doğum yapmış kadınların ve bebeklerin etrafında, yağlı bir bez parçasını yakılıp dolaştırılarak alazlama yapılmış ve kötü ruhlar kovulmuştur.⁵¹ Eski Türklerde yaygın olarak görülen ve tüm dünyayı etkilemiş olan sıtma ile çiçek gibi bulaşıcı salgın hastalıklar da, Şamanist yöntemlerle pek çok kez tedavi edilmiştir.⁵² Bütün bu tedavi yöntemlerinde davul, kopuz ve marakas gibi müzik aletleri yer almaktadır. Şamanist tedavilerde, müziğin önemli bir yeri ve etkisi vardır. Özellikle kopuz ve saz iyi ruhları çağıran ve kötü ruhları kovan bir çalgı olarak nitelendirilmiştir.⁵³

1.1.3. Kuramlar

Tarihin en eski tıbbî anlayışlarından biri olarak kabul edilen *humoral patoloji* kavramı, özü Eski Mısır ve Antik Yunan'a kadar dayanan bir tıp teorisidir. Tıbbın babası olarak tanımlanan, Hipokrat tarafından MÖ 4. ve 5. yüzyıllarda öne sürülen bu teori, Roma'nın ünlü hekimlerinden

⁴³ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s.37.

⁴⁴ A. Bayat, *Tıp Tarihi*, s.242.

⁴⁵ F.Bahat, a.g.e., s.244.

⁴⁶ Demir, a.g.m., s.22.

⁴⁷ Demir, a.g.m., s.22.

⁴⁸ Demir, a.g.m., s.22.

⁴⁹ Demir, a.g.m., s.22.

⁵⁰ Mandaloğlu, a.g.e., s.148.

⁵¹ A. Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 242.

⁵² Mandaloğlu, a.g.e., s.149.

⁵³ Pınar Somakçı, "Türklerde Müzikle Tedavi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 2003, s.133.

olan *Galen* (129-216) tarafından geliştirilmiştir. Bu teorinin özü, hastalıkların teşhisi, tedavisi ve korunmasında insan vücudunda bulunan sıvılarının son derece etkili olduğu görüşüdür.⁵⁴ Söz konusu kavram İlkçağ Yunan, Ortaçağ İslâm ve Hristiyan felsefesinde tabii varlıkların ilkesi olan ve *Anâsır-Erbaa* olarak isimlendirilen ateş, su, toprak, hava kavramlarının tıp biliminde karşılık bulmuş halidir.⁵⁵ Bu dört unsurun insan bedeninde vücut bulmuş hali ise *kan*, *kara safra*, *sarı safra* ve *balgamdır*. İslam dünyasında ise *Ahlât-ı Erbaa* olarak kabul edilen humoral patoloji özellikle İbn-i Sînâ'nın *El-Kânûn Fi't-Tib* adlı eseriyle yaygınlaşmıştır. Ayrıca *Ebu Bekir er-Rrazi* de Ortaçağ'da humoral patoloji kuramının Müslüman temsilcilerinden biridir.⁵⁶ Söz konusu anlayışa göre evrendeki her elementin ve vücuttaki her sıvının bir özelliği bulunmaktadır. Bu doğrultuda hava; ıslak-sıcak, su; ıslak-soğuk, ateş; kuru-sıcak, toprak; kuru-soğuk özelliktedir.⁵⁷ Ayşegül Demirhan Erdemir, bu hususta daha ayrıntılı bilgiler vermektedir; kan akıcı ve sıcak, beyinde bulunan balgam akıcı ve soğuk, dalak ve midedeki safra ya da sevda⁵⁸ kuru ve soğuk, karaciğerdeki sarı safra ise kuru ve sıcaktır.⁵⁹

İnsan vücudunda bulunan kan, kara safra, sarı safra ve balgam sıvıları, sağlıklı bir yaşam için denge halinde bulunmalıdır. *Seyyalat-ı erbaa* da denen bu dört *hılt*⁶⁰tan birinin artması ya da azalması halinde çeşitli hastalıkların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu hususta Ahmet Arı, kayda değer örnekler vermektedir: Sevda sıvısının vücutta artması veya azalmasının çeşitli psikolojik hastalıklara sebep olacağı belirtilirken bu hastalığa halk arasında *kara sevda* adı verildiği de söylenilmektedir. Safra sıvısının artması veya azalması ise karaciğer ve böbrek gibi organlarda ciddi hastalıkların meydana gelmesine sebep olabilir. Hıltların en üstünü ise kandır.⁶¹ Hıltları meydana getiren unsurlar ise sıcak ve soğuktur.

Türklerde ise humoral patoloji kuramının nasıl bir karşılık bulduğunu Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig'de özetlemiştir. Özellikle dört hılt kavramından tek tek bahsedilmesi kayda değer bir nitelik taşımaktadır. Yusuf Has Hacıp safradan “yıl ülgı yay erse tüşegli yiğit/ sarı al tüşese ya

⁵⁴ Volkan Acar vd. “Çağatay Türkçesi Tıp Eserlerinde Humoral Patoloji Teorisi Üzerine Bir İnceleme”, **Lokman Hekim Dergisi**, 13(1), 2023, s.66.

⁵⁵ H. Bekir Karlığa, “Anâsır-ı Erbaa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.3, 1991, s.149.

⁵⁶ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.2, 1989, s.24.

⁵⁷ Acar vd., a.g.m., s.66.

⁵⁸ Kan anlamına gelmektedir.

⁵⁹ Demirhan Erdemir, *Ahlât-ı Erbaa*, s.24.

⁶⁰ Hıltlar insan vücudunda bulunan besin maddelerinin değişmesiyle birlikte karaciğer de oluşan sıvılar olarak izah edilmektedir. Bu hıltlar kara safra, sarı safra, sevda ve balgamdır ve insan sağlığı üzerinde önemli bir rolü vardır. Hıltlar vücutta sürekli dengede tutulmalıdır. Çünkü dengesizlik hastalıkların meydana çıkmasına sebep olmaktadır. Dengesiz hıltlar kişinin mizacını değiştirir ve bu da hastalık belirtilerinin ortaya çıkmasına sebep olur. Bkz. Mesut Budak, **Geleneksel İslam Tıbbında Mizaçlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2022.

⁶¹ Demirhan Erdemir, *Ahlât-ı Erbaa*, s.24.

kürküm ögüt sarığı küçenmiş bolur ay бүгү / özini boşutğu terengbin yigü”⁶² günümüz Türkçesiyle “mevsim yazsa, düş gören gençse/ sarı, al ya da öğütölmüş bir şey görmüşse safrası güçlenmiş olur ey bilge / içini boşaltıp yemeli helva” şeklinde bahsetmektedir.⁶³ Sevda ise eserde “bu sevda küçenmiş bolur ay kadaş / ot içgü mengesin arıtğu adaş (6012)⁶⁴” sözleriyle yer almaktadır. Günümüz Türkçesiyle “günümüz güçlenmiştir ey kardeş/ ilaç içip beynini arıtsın arkadaş” anlamına gelmektedir.⁶⁵

Söz gelimi, humoral patoloji kavramı dünya tıp anlayışını şekillendiren unsurların başında gelmiş ve bu doğrultuda Eski Türklerde bir hayli bu anlayıştan etkilenmişlerdir. İleriki bölümlerde izah edilecek olan Türkistan ve Hindistan coğrafyalarında hakim olan tıp anlayışlarının özünde bu anlayışın hakim olduğunu söylemek mümkündür.

1.2. İslamiyet Öncesi Türkistan Devletlerinde Tıbbî Gelişmeler

1.2.1. İskitler

İskitler, antik çağda Türkistan bozkırlarına ve Karadeniz’in kuzeyine yayılmış konargöçer bir Türk topluluğudur. Dolayısıyla yukarıda değindiğimiz birçok unsuru barındırmaktadır. İskitlerin tıbbî gelişmeleri hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olmak zor olsa da arkeolojik kaynaklar ve Herodotos’un *Tarih*’i bu hususta önemli bilgiler içermektedir. Arkeolojik kaynakları ve özellikle kurganları incelediğimizde, İskit tıbbı hakkında çeşitli bilgilere ulaşmak mümkündür. İskitlerin, doğuda Çin Seddi’nden, batıda Tuna Nehri’ne kadar olabildiğince geniş bir coğrafyaya yayıldıklarından dolayı bölgede bir hayli kurgana rastlanmaktadır. Bu kurganlarda pek çok mumyalanmış cesedin bulunması ve bu cesetlerin araştırmalara tabi tutulması, kullanılan ilaçların ve yöntemlerin belirlenmesi, İskit tıbbı hakkında önemli bilgiler edinmemize büyük ölçüde yardımcı olmaktadır. Mumyalama, ciddi bir tıbbi bilgi gerektirmektedir. Birbirinden farklı pek çok bitkisel ve hayvansal maddelerle hazırlanan çeşitli ilaçların mumyalama esnasında kullanıldığı bilinmektedir.⁶⁶ Ayrıca mumyalama, insan organlarını tanımaya da büyük bir olanak sağlamaktadır. Sadece insan bedenine değil zaman zaman hayvan bedenlerine de mumyalama yapıldığı görölmektedir.⁶⁷

⁶² Yusuf Has Hacıp, **Kutadgu Bilig**, Haz.Mustafa Kaçalın, Kültür ve Turizm Bakanlığı, s.311.

⁶³ Mandaloğlu, a.g.e., s.45.

⁶⁴ Yusuf Has Hacıp, a.g.e., s.311.

⁶⁵ Mandaloğlu, a.g.e., s.45.

⁶⁶ Bahaeddin Ögel ve Yaşar Çoruhlu Orta Asya’daki Türk kurganları üzerine yaptığı incelemelerde bu hususta pek çok ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bkz. Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019; Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

⁶⁷ Bkz. Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019.

İskit tıbbı hakkında edinilen bilgileri büyük ölçüde Herodotos sağlamaktadır. Herodotos, özellikle İskit coğrafyasının ikliminden bahsetmektedir.⁶⁸ Soğuk bir iklim yapısına sahip olan coğrafya insanları ve hayvanları büyük ölçüde etkilemiş, vücut dengesinde ve yapılarında bozulmalar meydana getirmiştir. Mehmet Mandaloğlu, bu hususta erkeklerin zürriyetlerinin fazla olmadığını belirtirken, kadınların regl döngüsünün normal şekilde seyretmediğine de değinmektedir.⁶⁹

İskit toplumunda ön plana çıkan hekimler, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi şamanlardır. Ayrıca çok sayıda şamanın da çeşitli tedavi uygulamalarında bulunduğu elde edilen bilgiler arasındadır. İskitlerde Şamanlığın tıbbî bakımdan büyük önem taşıdığı, hükümdar hastalandığında yapılan tedavilerden anlaşılmaktadır. Bugün, birçok gayrimüslim Türk topluluğunda, hala söğüt çubuklarıyla fal bakma gibi şaman geleneklerini devam ettirmektedir.⁷⁰ Şamanlar, doğaüstü güçlere ve ritüellere dayanarak hastaları iyileştirmeye çalışırken, aynı zamanda tıbbî bilgi ve bitkisel ilaçlar da kullanmışlardır.⁷¹ Bu bitkilerden ravent adı verilen *İskit otu* olarak da bilinen bitkiyi yaraların tedavisinde sıklıkla kullandıkları ifade edilmektedir.⁷²

1.2.2. Hunlar

Hunlar, Türkistan'dan Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyada önemli izler bırakmıştır. Hunların göçleri ve istilaları pek çok medeniyeti ve devleti şekillendiren önemli olaylardan biridir ve tarihin seyrini önemli ölçüde değiştirmiştir. Hun kültürü ve yaşam tarzı, göçebe yaşam, hayvancılık ve avcılıkla şekillenmiştir. Söz konusu yaşam tarzı, Hunları geniş topraklara yayılmaya ve çeşitli kültürlerle etkileşime girmeye yönlendirmiştir. Sonuç olarak bu durumdan farklı medeniyetlerin tıp geleneklerinden etkilendiklerini ve bu medeniyetlere etki ettiklerini çıkarmak mümkündür.

Hunların tıbbı incelediğinde ne yazık ki pek fazla bilgiye ulaşamamaktadır. Her ne kadar dönemin durumunu anlatan yazılı Türk kaynakları olmasa da özellikle Çin kaynaklarından pek çok çıkarım yapılabilmektedir. Bu durumun yanı sıra arkeolojik verilerden elde edilen bilgiler dönemin tıbbî gelişmelerini özetler niteliktedir. Orta Asya'da bulunan bazı kurganlardan elde edilen verilere göre çok sayıda cesedin hem önünün hem de arkasının tamamen *döğünlendiği*⁷³ anlaşılmaktadır.⁷⁴

⁶⁸ Herodotos, **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s.66.

⁶⁹ Mandaloğlu, a.g.e., s.47.

⁷⁰ İlhami Durmuş, **İskitler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s.132.

⁷¹ F. Bayat, a.g.e., s.233.

⁷² Mandaloğlu, a.g.e., s.77.

⁷³ Döğün: 1. Yakı, dağlamakla açılan yara. 2. Vücudun bir yerine iğneler batırarak şekil yapıldıktan sonra üzerine çivit, barut gibi şeyler dökülmekle deri üzerinde meydana gelen sabit boyalı iz. 3. Döğünme: matem.

⁷⁴ Ögel, **İslamiyetten Önce**, s.68.

Döğünleme çoğunlukla Orta Asya’da yara tedavilerinde kullanılan yaygın bir uygulamadır. Bu uygulama aynı zamanla dağlama adı verilen uygulamayla hemen hemen aynı özelliklere sahiptir. Ayrıca kurganlardaki cesetlerde “T” şeklinde bir açılma olduğunu ve dikildiğini ifade eden Ögel, söz konusu olayı vücuttaki kasların çıkarılması olarak yorumlamaktadır.⁷⁵ Bu durum çok büyük bir olasılıkla mumyalama teknikleriyle ilgilidir.

Ögel, *Büyük Hun Tarihi*’nde Hunların, hastalıklarla nasıl mücadele ettiğine kısaca değinmektedir. Bir kişinin hastalanması durumunda *vermut*⁷⁶ ya da *misk otu* kullanıldığının bilgisini vermektedir.⁷⁷ Yine hastaların üzerine ısıtılmış taşlar koyulduğundan, hasta bedeninin sıcak toprak üstüne bırakıldığından, vücudun ağrıyan bölgelerinden kan akıtıldığından bahsetmektedir. Ögel’in *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı eserinde, tedavi yöntemi olarak kımızın çok büyük bir önem arz ettiği, sadece bir içecek olarak değil etkili bir ilaç olarak kullanıldığı da ifade edilmektedir. Bu durum bütün eski Türk devletleri için geçerlidir.

Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Asya Hun Devleti MÖ 70’li yıllarda başlayan ve MÖ 40’lı yıllara kadar süren büyük bir kıtlık yaşamıştır. Kıtlıkla ve Çin’le mücadele etmeye çalışan Hunlar, çok fazla insanı ve hayvanı kaybetmiştir. Bu duruma ek olarak kuraklık ve çekirge istilasıyla kıtlık önü alınmaz bir hale gelmiş, Türkistan bozkırlarında bitki kalmamıştır.⁷⁸ Uzun yıllar süren kıtlık ve konargöçer yaşamının getirdiği ağır şartlar Asya Hunları Devleti’nin yıkılmasının sebeplerinden biri olmuştur.⁷⁹

1.2.3. Göktürkler

Göktürk Devleti, merkeziyetçi yapısıyla Türkistan topraklarındaki varlığını sürdürmüş ve bölgedeki kültürel etkileşime katkı sağlamıştır. Göktürlere dair kayıtlar genellikle siyasi, askeri ve ekonomik ilişkileri konu almaktadır. Dolayısıyla doğrudan Göktürklerin tıbbî gelişmelerini konu alan bir kaynak bulunmamaktadır. Bu yüzden dönemin diğer kaynaklarından elde edilen bilgilerle Göktürklerin tıbbî gelişmeleri hakkında sınırlı da olsa bilgi sahibi olmak mümkündür. Bu konuda özellikle Tibet tıp metinleri oldukça önem arz etmektedir. 728 yılında Tibet’te uluslararası bir tıp konferansı düzenlenmiştir.⁸⁰ Samye Manastırı’nda toplanan konferansa Hindistan, Roma, Çin, İran gibi bölgelerden pek çok hekim katılmıştır.⁸¹ Bu hekimlerin arasında bir Türk hekim de

⁷⁵ Ögel, *İslamiyetten Önce*, s.68.

⁷⁶ Pelin otu, kakule ve tarçın gibi birçok bitkinin karışımıyla elde edilen bir tür beyaz şarap olarak tanımlanır.

⁷⁷ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Türk tarih Kurumu yayınları, C., Ankara 2022, s.222.

⁷⁸ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.199.

⁷⁹ Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, s.199.

⁸⁰ H. Volkan Acar, “Tibet Tıp Kaynaklarına göre Orta Asya Tıbbı”, *Lokman Hekim Dergisi*, 5(3), 2015, s.118.

⁸¹ Tilla Deniz Baykuzu, *İslamiyet Öncesi dönemde İlk Türk Hekimleri*, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 2023, s.88.

bulunmaktadır. Pek çok kaynakta yer alan bilgilere göre söz konusu hekim Göktürk Devleti'nden Sengdo Ochen'dir. Tibet Kaynaklarında *Dru-gu* (Türk) olarak nitelendirilen Türk hekim, demirle dağlama konusunda tecrübeli hekimler arasında gösterilmiştir.⁸²

Göktürklerde çoğunlukla Şamanist ve mistik yöntemlerle tedavi hakimdir. Bayat'ın verdiği bilgilere göre, Uygurlardan önceki Türk topluluklarında bilimsel bir tıp anlayışı yoktur.⁸³ Ancak tamamıyla yoktur demek pek doğru bir yaklaşım olmayabilir. Çünkü Göktürk ve Uygur devletlerinin bulundukları coğrafya büyük ölçüde aynıdır ve birbirinin devamı niteliğindedir. Şüphesiz, Uygur Devleti yerleşik yaşam ve Budizm, Manihaizm gibi dini inançlarla farklılaşsa da kültürel bağlamda Göktürklerle olan benzerliğini tamamıyla yitirmemiştir. Uygurların oluşturdukları metinlerle birlikte Türklerin tıbbî bilgileri gün yüzüne çıkmış olabilir. Dolayısıyla Uygur öncesi tıp anlayışı her ne kadar mistik ve dini inançlarla bezeli olsa da bilimsel bir anlayışın da olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Bu noktada Orhun Kitabelerinde de Türklerin yaşam tarzları ve diğer kültürel özellikleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Kitabelerde, tıp hakkında ayrıntılı bilgiler olmasa da sağlık açısından bazı bilgiler içermektedir. Örneğin, kitabelerde yer alan *kamşat* terimi ayak burkulması anlamına gelmektedir.⁸⁴ Başka bir ifade de Kül Tigin Yazıtı Doğu cephesinde yer alan “körür közi körmez, bilir biliği bilmez teğ bol...” ifadesidir, bu sözlerle (gören gözlerin görmez, eren aklın ermez) psikolojik sorunları nitelenmektedir.⁸⁵

1.2.4. Uygurlar

Orta Asya'nın zengin tarihine ve kültürel mirasına ev sahipliği yapmış olan devletlerden biri olan Uygur Devleti, siyasi ve kültürel özelliklerinin yanı sıra bıraktıkları metinlerdeki tıbbî miraslarıyla da ön plana çıkmaktadır. 8. ve 9. yüzyıllarda kaleme aldıkları tıbbî metinlerde izah edilen Uygurların tıbbî gelenekleri, Orta Asya'daki tıp anlayışının devamı olarak nitelendirilebilir. Uygurlar, Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinden gelen kültürel etkileşimleriyle kendi yerel geleneklerini sentezleyerek tıp geleneği oluşturmuşlardır. Uygur tıbbi, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi çeşitli bitkisel ve hayvansal tedaviler, akupunktur, dağlama gibi doğal yöntemleri tedavilerde sıklıkla uygulamıştır. Özellikle ilerleyen bölümlerde izah edilecek olan tedavi yöntemlerinde bitkisel tedavinin Uygur tıbbında nasıl önemli bir yer tuttuğu ayrıntılarla ele alınacaktır. Diğer Türk devletlerine göre daha farklı bir yaşam tarzı benimseyen Uygurlar, hem

⁸² “İslamiyet Öncesi Orta Asya'da Hekimlik ve Hekimler” maddesinde kendisine daha ayrıntılı değinilecektir.

⁸³ Ali Haydar Bayat, “İslam Öncesi Orta Asya Dünyasında Tababet”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.3, s.808.

⁸⁴ Mandaloğlu, a.g.e., s.57.

⁸⁵ Mandaloğlu, a.g.e., s.57.

tıbbî gelişmeler açısından hem de bu gelişmelerin kaydedilmesi ve geleceğe aktarılması bakımından Türk tıp tarihinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Uygur tıbbını ve tıbbî metinlerini inceleyen pek çok eser literatüre kazandırılmıştır. Dolayısıyla geleneksel Türk tıbbı hakkındaki ana bilgiler bu eserlerden elde edilmektedir. Uygur tıp metinlerinin transkripsiyonunu Raşit Rahmeti Arat gerçekleştirmiştir. Arat, 1930 yılında *Zur Heilkunde der Uiguren (Uygurların Tababetine Dair)* adlı iki ciltlik eseriyle bu metinlerden Berlin Turfan Koleksiyonu'nda U 559 (T I D 120) arşiv numaralı 10 varaktan ve 201 satırdan oluşan yazma eseri Almancaya tercüme etmiştir.⁸⁶ Söz konusu eserde hemen hemen tüm hastalıklar hakkında bilgi ve tedavi reçetesi verilmektedir. Süheyl Ünver ise 1936 yılında *Uygurlarda Tababet* adlı çalışmasıyla Arat'ın tercümelerini yayımlamıştır. Eski Uygurca Metinlerden *Türkischhe Turfan-Texte VII* (Türkçe Turfan Metinleri VII) isimli eserde bulunan U 9245 v (T III M 66), U 5820 (T III T 295), Ch/U 3911, U 5424 (T I D 596) ve U 5745 (T II Y 18) arşiv numaralı 5 tıp metni 1937'de Arat tarafından yayımlanmıştır.⁸⁷ *Türkischhe Turfan-Texte VIII* ise çok daha sonra 1954 yılında Annemarie Gabain tarafından tercüme edilmiştir. Mahmut Gürkan *Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* adlı doktora tezinde bu eserlerin ilgili kısımlarının Türkçe tercümelerini yayımlamıştır.⁸⁸ Eski Uygurca *Altun Yaruk Sudur* adlı eserde tıbbî bilgiler ve ilaç reçeteleri içeren bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserin ilgili kısımları Osman Fikri Sertkaya ve Maue tarafından tercüme edilmiştir.⁸⁹ Uygur tıbbıyla ilgili diğer bir eser de Walter Bailey tarafından 1953 yılında kaleme alınan "*Medical Plant Names in Uigur Turkish*" adlı çalışmadır. Sertkaya 1996-1999 yılları arasında yayımladığı *Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış, Uygur Tıp Metinlerine Kısa bir bakış, Göz hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sûtra'lardan Parçalar* gibi eserlerle Uygur tıbbının izahı açısından son derece önemli adımlar atmıştır. Bahsi geçen eserlerin yanı sıra yerli ve yabancı araştırmacı tezler ve makaleler kaleme alarak Uygur tıbbını derinlemesine incelemişlerdir.

Uygur tıbbının Hindistan'da yaygın bir gelenek olan Âyurveda tıbbından etkilendiği kaynaklardan elde edilen bilgiler arasındadır.⁹⁰ Türk ve Hint tıbbı arasındaki bağlantıların izahı bakımından Uygurların Âyurveda'yla olan ilişkisi önem arz etmektedir. Bununla birlikte çalışmanın asıl konusunu oluşturan Babürlerin tıbbî geleneklerinin Türk-Hint sentezinden oluştuğu

⁸⁶ Uğur Uzunkaya, "Eski Uygurcada Tıp incelemeleri ve Bir Tıp metnine İlişkin Fragmanlar", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 55, 2023, Ankara, s.117.

⁸⁷ Uzunkaya, a.g.m., s.118.

⁸⁸ Bkz. Mahmut Gürkan, **Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2010.

⁸⁹ Uzunkaya, a.g.e., s.119.

⁹⁰ Bkz: Hacer Tokyürek, "Eski Uygurcada Âyurveda Tıbbı ve Beş Unsur", **Türkiyat Mecmuası**, 24, 2014.

anlayışına katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla ilerleyen bölümlerde ayrıntılarıyla izah edilecek olan Āyurveda tıbbının Uygurlarda bulunduğu karşılığı burada değinmek gerekmektedir. Āyurveda tıbbının Uygurlarda benimsenmesinin en temel sebebi Uygurların Budizm'i kabul etmesidir. Buddha, tıbbın öğrenilmesini ve uygulanmasını teşvik etmiştir. Bu konuda dönemin ünlü cerrahlarından olan Jivaka'ya⁹¹ danışarak tıbbî konular hakkında bilgi sahibi olmuş ve onunla tartışmalarda bulunmuştur. Ayrıca, klasik Āyurveda tıbbının tedavi yöntemlerinin rahipler tarafından öğrenilmesine izin vermiştir.⁹² Budist metinlerde, özellikle Mahāyāna öğretisine ait olanlarda, Āyurveda ile ilgili konular öne çıkar ve Buddha, en büyük cerrah olarak tanımlanır. Budizm ve Āyurveda tıbbı arasındaki yakın ilişki, bu metinlerde detaylı bir şekilde ele alınmış ve vurgulanmıştır.⁹³

Āyurveda tıbbının Uygurlarda yayılması, büyük ölçüde coğrafi olarak yakın bölgeler olan Tibet ve Çin sayesinde gerçekleşmiştir. Budizm ve Āyurveda'nın birleşmesi, Çinliler ve Tibetliler gibi toplumlar arasında Āyurveda tıbbının yayılmasına yol açmıştır.⁹⁴ Örneğin, Geleneksel Tibet tıbbı, Budizm'in yanı sıra Āyurveda tıbbını benimsemiştir. Bu etkileşimin sonucunda ise Tibet, Āyurveda tıbbını başka bölgelere yayarken kendi geleneksel tıp uygulamalarını da geliştirmiştir. Fakat bu süreçte Hindistan coğrafyasındaki geleneksel tıbbın etkisi azalmış ve bazı yerel bölgelerde ise tamamıyla kaybolmuştur.⁹⁵

Uygur tedavilerinde dikkat çeken bir nokta da bazı geleneklerin ve ilaçların Hindistan'dan gelmiş olmasıdır. Türkistan ve Hindistan coğrafyası birbiriyle yakın ilişki içerisinde olan bir coğrafyadır. Dolayısıyla Türklerin ve Hintlilerin birbirlerinden etkilenmesi kaçınılmazdır. Ayrıca Hindistan bölgesinde yetişen bitkiler ilaç yapımında sıklıkla kullanılmaktadır. Bu durum Babürlü öncesi ve Babürlü dönemi tıp bölümlerinde daha açık hale gelecektir.

Tibet tıbbı üzerine yapılan çalışmalarda, Uygurca metinlere rastlanmaktadır. Legs pa'i ryang adında bir hekimin kaleme aldığı *Gagon'un Kendiliğinden Düzelmesinin 35 Yöntemi* adlı eser bu çalışmalardan biridir.⁹⁶ Eserin adındaki *gagon* sözcüğünün Uygur-Tibet sınırlarına yakın hanlıklardan biri olduğu tahmin edilmektedir.⁹⁷ Ayrıca Turfan bölgesinde ortaya çıkarılan çok sayıda Uygurca tıbbî metin bulunmaktadır. Bu metinlerin bir kısmının ilerleyen bölümlerde ayrıntıyla işlenecek olan Unani tıbbının genel kabul gören özelliklerini içerdiği ifade edilmektedir.

⁹¹ Jivaka, Budist geleneğinde önemli bir hekim ve tıp bilgini olarak kabul edilir. Budist inançlarda, Gautama Buddha'nın doktoru olarak bilinir.

⁹² Hacer Tokyürek, "Eski Uygurcada Āyurveda Tıbbı Ve Beş Unsur", **Türkiyat Mecmuası**, 24, 2014, s.238.

⁹³ Tokyürek, a.g.m., s.238.

⁹⁴ Tokyürek, a.g.m., s.239.

⁹⁵ Tokyürek, a.g.m., s.239.

⁹⁶ Acar, Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Tıbbı, s.119.

⁹⁷ Acar, Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Tıbbı, s.119.

Bazı araştırmacılar bu metinlerin bazılarının Hint tıp klasikleri olan Āyurveda’lardan çeviriler olduğunu düşünmektedir.⁹⁸

Bütün bunların yanı sıra diğer Türk topluluklarında olduğu gibi mistikçilik de Uygur tıbbında önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum telkinle tedavi yöntemini ortaya çıkarmış, Uygur tedavilerinde psikoterapi ön planda tutulmuştur.⁹⁹ Ancak, Uygurlarda pozitif bir tıp anlayış hâkimdir ve bu anlayış mistik tıp anlayışından daha ileri seviyeye ulaşmıştır.¹⁰⁰

Uygur tıbbında yaygın olan bir diğer tıbbî yöntem akupunkturdur. Akupunkturun ilk defa Çin’de ortaya çıktığı ve uygulandığı yaygın kabul edilen bir görüş olmakla birlikte bu yöntemin Türkler tarafından keşfedildiğini ortaya atan görüşler de mevcuttur.¹⁰¹ Hatta bu görüşleri temellendirmek amacıyla bazı kanıtlar sunulmaktadır. Uygur tıp metinlerinde akupunktur noktalarını gösteren görseller bulunmaktadır. Bununla birlikte Turfan, Hoten ve Cimsar bölgesinde bulunan kurganların kazılarında akupunktur tedavilerinin uygulandığına dair veriler elde edilmiştir.¹⁰² Ancak belirtmek gerekir ki Uygurlar ve Çinler coğrafi olarak birbirine yakın olmakla birlikte komşu devletlerdir. Bu durum da iki toplum arasında kültürel etkileşimlerin yanı sıra bilimsel etkileşimin de olduğunu bariz bir göstergesidir.

Uygur tıp metinlerinden anlaşıldığı üzere Uygurlar, ilaç hazırlama ve kullanmada ileri bir seviyededirler.¹⁰³ İlerleyen bölümlerde de görüleceği gibi hayvansal, bitkisel ve madensel pek çok ürün tedavilerde yaygın biçimde kullanılmıştır. Safra, hayvan gübresi, yılan derisi, idrar gibi aslında hayvansal atık olarak nitelendirdiğimiz çok sayıda maddenin Uygur tedavilerinde uygulandığı karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte hayvanların sütü, kemiği, eti ve Türkistan bozkırlarında yetişen çok sayıda bitki ilaç yapımında kullanılmıştır. Ayrıca Uygur tıp metinlerinde yer alan bazı ilaç reçeteleri miktarlarına kadar çeşitli ölçü birimleri ile ifade edilmiştir. Örneğin “Üç bakır bezoar kaynatılıp süzöldükten sonra iki bakış şeker ile karıştırılıp içilirse uzun süren ateş iyileşir”¹⁰⁴ cümleleriyle Uygur metinlerinde yer alan bir ilaç tarifinde olduğu gibi pek çok tedavide bu şekilde ayrıntılı ölçü verilmektedir.¹⁰⁵ Bu durum Uygurların tedavilerdeki yeteneklerinin bir göstergesidir.

⁹⁸ H. Volkan Acar, “Orta Asya Tıbbının Anadolu’ya Bıraktığı Miras”, *Anadolu Tıbbi Dergisi*, 1, 2022, s.21.

⁹⁹ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*, Nobel Kitap Evi, İstanbul, 2014, s.107.

¹⁰⁰ Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*, s.107.

¹⁰¹ Mandaloğlu, a.g.e., s.61.

¹⁰² Mandaloğlu, a.g.e., s.61.

¹⁰³ Demirhan Erdemir, *Tıp tarihi*, s. 107.

¹⁰⁴ Gürgan, a.g.t., s.45.

¹⁰⁵ Bakır burada bir ölçü birimi olarak kullanılmıştır.

Ünver, Uygur hekimlerinin tıbbî bilgilerinden övgüyle söz etmektedir. Uygur hekimlerinin tedavileri yönlendirme konusundaki yeteneğinden söz eden Ünver, dönemin tıbbî bilgisinin son derece ileri bir seviyede görüldüğünü belirtmektedir.¹⁰⁶ Bayat da Uygurların yerleşik hayata geçmesiyle birlikte Türk topluluklarında bilimsel manada tıbbın başladığını düşünmektedir. Bayat, Uygurlardan öncesinde tıbbın dini inançlarla ve halk hekimliğiyle sürdürüldüğünü ifade etmektedir.¹⁰⁷

Tüm bu bilgilere ek olarak Uygurların bir takım sağlık kuruluşları da bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir. Uygur dilinde sağlık kuruluşlarını nitelendirmek için *ilig yatqu ev* ifadesi kullanılmıştır.¹⁰⁸ Uygur Budist Külliyesi tıp eğitimi veren merkezler arasındadır.¹⁰⁹ Budizm'i benimseyen Uygurlar *Vihara* adı verilen yapılar meydana getirmişlerdir. Bu yapılar genellikle Budist rahiplerin ikamet yeri olarak bilinse de sağlık ve eğitim hizmetinde de kullanılmışlardır.¹¹⁰ Uygurların söz konusu dönemde yaşadıkları hastalıklar ve tedavi yöntemleri Uygur Tıp metinlerinde ayrıntıyla işlenmiş hemen hemen bütün hastalık türleriyle alakalı çeşitli tedavi yöntemlerinin açıklamalarına ve ilaç reçetelerine yer verilmiştir.

1.4. İslamiyet Öncesi Orta Asya'da Hekimlik

Eski Türklerdeki hekimlik anlayışı, Orta Asya'nın sert iklim koşullarıyla, yaşam tarzıyla ve inanç sistemleriyle doğru orantılıdır. Eski Türklerin hastalıklara bakış açısı doğa ile iç içe yaşam sürmeleri ve farklı kültürlerle etkileşimle birlikte şekillenmiştir. Eski devirlerden itibaren eski Türklerde hekimliğin var olduğu anlaşılmaktadır. Bilimsel anlamda tıbbın kullanılmadığı dönemlerde bile Şamanlar ya da kamlar hastalıkların tedavileri için mistik yöntemler kullanmışlardır. Zaman geçtikçe ise bu tedavilere bitkisel ve hayvansal maddelerden oluşturulan tedaviler eklenmiştir. Tezin inanç sistemleri bölümünde kamların ve Şaman inançlarının tedaviler üzerindeki etkisine daha ayrıntılı değinilmiştir.

Divan-ı Lügat't Türk incelendiğinde karşımıza hekimlikle ilgili bir takım kelimeler çıkmaktadır. Bu kelimelerden *ata sagun*¹¹¹ kelimesi hekim anlamına gelmektedir. *Ot*¹¹² kelimesi ise bitki, hayvan yemi, ilaç ve zehir gibi anlamlarda kullanılmıştır. Hekim, doktor manasına gelen

¹⁰⁶ Ünver, *Uygurlarda Tababet*, s.33.

¹⁰⁷ A. Bayat, *İslam Öncesi Orta Asya Dünyasında Tababet*, s.808.

¹⁰⁸ A. Bayat, *Tıp Tarihi*, s.253.

¹⁰⁹ A. Bayat, *Tıp Tarihi*, s.253.

¹¹⁰ A. Bayat, *Tıp Tarihi*, s.253; Mandaloğlu, *a.g.e.*, s.62.

¹¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s.72.

¹¹² Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s.72.

*otaçı*¹¹³ kelimesi de bu kelimedenden türemiştir. *Em*¹¹⁴ kelimesi de ilaç manasında gelen bir diğer kelimedir. Bu kökten türeyen *Emçi*¹¹⁵ kelimesi de ilaç yapan hekim ve eczacı gibi anlamlara karşılık gelmektedir.

Bayat, İslamiyet Öncesi Türkistan tıbbındaki hekimlik anlayışını, uygulanan tedavilere ve anlayışlara göre iki temel gruba ayırarak ele almaktadır. Birinci grup *Şamanlardan* ve *baksılardan* oluşan tedavilerde çoğunlukla mistik yöntemleri kullanan büyücü-hekimlerden oluşmaktadır.¹¹⁶ İkinci grup ise diğer gruba göre tedavilerde daha bilimsel drogları kullanan *otaçı*, *emçi* ve *ata sagun* gibi maddi tıbbi temsil eden hekimliktir.¹¹⁷ Bayat, bu ayrımın İslamiyet Öncesi Türkistan tıbbında eskiden beri süre geldiğinin kanıtını Kutadgu Bilig’de yer alan 4355-4365. beyitlerle sunmaktadır. Söz konusu beyitler de “...cin peri derdini okutmak gerek. Eğer Fayda gelsin diyorsan, ey mert yiğit sen iyi davran. Tabip onaylamaz, büyücü sözü, büyücü tabipten çevirir yüzü...”¹¹⁸ sözleriyle büyücü hekimleri övülmektedir. Beyitlerde yer alan “Dikkat et, bilgiden önde, bilgi ver. Bunlardan biri de gör, tabiplerdir. Tüm ağrıya sızıya ilaç verendir...”¹¹⁹ sözleriyle ise hekimler ön plana çıkarılmakta ve iki grubun ayrımı net bir şekilde yapılmaktadır.

İslamiyet öncesi Türkistan hekimleri incelendiğinde ise karşımıza bir takım isimler çıkmaktadır. Bunlardan ilki İskitler döneminde tanınmış bir halk hekimi olan Abaris’tir. Apollon’un mabedinde bir rahip olduğu öne sürülen Abaris’in Delf şehrinde büyü ve sihir gibi mistik yöntemlerle birçok hastalığı tedavi ettiği ifade edilmektedir.¹²⁰ İskitlerde hekimlik hakkında bilgi veren Galip Ata Ataç, Abaris’in söz konusu dönemde ortaya çıkan bir salgını durduğunun rivayet edildiğini ifade etmektedir.¹²¹

Toksaris’de kaynaklarda yer alan bir diğer İskit hekimidir. Ünver, özellikle Atina’daki başarılı hekimliğinden ve bir salgını önlediğinden dolayı onun adına bir mabet yaptırıldığından ve her sene bir beyaz at kurban ettiklerinden söz etmektedir.¹²² Hakkında bilgi edinilen son İskit

¹¹³ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., s.312.

¹¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., s.182.

¹¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., s.182.

¹¹⁶ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, s.237.

¹¹⁷ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, s.237.

¹¹⁸ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, s.237.

¹¹⁹ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, s.238.

¹²⁰ Ünver, **Tıp Tarihi**, 1938, s.63; Mandaloğlu, a.g.e., s.68.

¹²¹ Galip Ata, **İskitlerde Hekimlik Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri**, s. 48; Mandaloğlu, a.g.e., s.68.

¹²² Ünver, **Tıp Tarihi**, s.64.

hekim ise Anakharsis'tir. İskit hanedanından olan Anakharsis Kral Kaduidas'ın kardeşidir.¹²³ O, hekim kimliğinin yanı sıra filozof kimliğiyle de tanınan bir gezgindir. Hunlarda ise kaynaklarda öne çıkan bir hekim yer almamaktadır. Genellikle Şaman hekimlerin ve mistik tedavilerin öne çıktığı tahmin edilmektedir.

Göktürkler de ise öne çıkan bazı Türk hekimleri bulunmaktadır. Tilla Deniz Baykuzu, yaptığı çalışmada iki Göktürk hekimini ele almıştır. Dağlık Altay bölgesinde yer alan kurganlarda yapılan kazılarda bulunan mezarların birinde Göktürkçe bir yazıt ortaya çıkarılmıştır.¹²⁴ Bu yazıtta yer alan “öge/hekim” kelimesinden ve yine mezarda bulunan kemerde yer alan Göktürkçe alfabeye yazılmış *Otaçı Akkün Sengün*¹²⁵ kışak kelimelerinden mezarın kime ait olduğu anlaşılmaktadır. Baykuzu, kurganda yer alan bulgulara dayanarak Otacı Akkün'ün yüksek rütbeli bir devlet adamı olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Akkün'ün cesedinin yanında çakmak taşı, kayın ağacı kabukları ve diş ağrısına iyi geldiği düşünülen muskalar bulunmuştur.¹²⁶ Baykuzu, Akkün'ün bilinen ilk askeri hekim olabileceğini ifade etmektedir (Bkz. Şekil 2).

Şekil 2: Otacı Akkün.

Kaynak: Baykuzu, a.g.m., s.87.

¹²³ Mandaloğlu, a.g.e., s68.

¹²⁴ Tilla Deniz Baykuzu, “İslamiyet Öncesi Dönemde İlk Türk Hekimleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 2023, s.87.

¹²⁵ Eski Türkçede komutan ve general anlamına gelmektedir.

¹²⁶ Baykuzu, a.g.m., s.87.

Hakkında bilgi edinebildiğimiz bir diğer Göktürk hekimi ise *Sengdo Ochen*'dir. Adına 728 yılında Tibet'te düzenlenen Uluslararası Tıp Konferansı'nın katılımcıları arasında rastlanılan Sengdo Ochen, Tibet tıbbını da etkilemiş, onun çalışmalarından Tibet tıp metinleri de yararlanmıştır.¹²⁷ Sengdo Ochen, Çin tıbbı ve Budist tıp metinlerinden bir takım çeviriler yaparak yorumlamış ve bazı eserler kaleme almıştır. Bu eserler; *Üç Siyah Tantra Üzerine Yapılmış Büyük Ve Küçük Açıklamalar*, *Deniz Kabuğu Çizimlerinin Gözü*, *Turkuaz Ağ: Şifalı Bitkiler Ormanına Giriş*, *Guna Sata'daki 500 Bölüm* ve *Ayna Üçlemesi*¹²⁸ olarak sıralanabilir.¹²⁹ Sengdo Ochen'in bazı anatomik ölçümlerin yapıldığı sistemlerin kurucularından olduğu düşünülmektedir. Bu sistemler "The Branch Covering Lines of Vermillion: The Amazing Mirror of Anatomical Charts" (Parlak Kırmızının Hatlarını Kapsayan Branş: Anatomik Grafiğin Aynası) "Ceset Saçlarının Büyülü Aynası" adı verilen sistemlerdir.¹³⁰ Sengdo Ochen hakkında verilen bilgiler bunlarla sınırlı değildir. 1981 yılında Tibet İlaççılık Heyeti Doğu Türkistan'a gitmiş ve Doğu Türkistan Sağlık Nezareti'ne 8. yüzyılda yaşamış Cem Başlak adında birinin *Canlıların Vücut Ölçülerinin İncelenmesi* ve *Resimli Anatomi örnek kitabı* adlı iki eserini hediye etmişlerdir.¹³¹ Bu eserler alfabe ve transkripsiyon özellikleri düşünüldüğünde bu kişinin Sengdo Ochen olabileceği ileri sürülmektedir.¹³²

Uygur metinlerinden de anlaşılmaktadır ki pek çok Türk hekimi, ilaç yapımı hususunda oldukça yeteneklidir. Bu duruma Divan-ı Lügatî't Türk'te yer alan ve Türk hekimlerinin tedavi amaçlı yaptığı müşhil olarak izah edilen *çurnı* kelimesi örnek gösterilebilir.¹³³ Uygur metinleri incelendiğinde özel bir hekim ismiyle karşılaşılmasa da Uygurlarda özellikle rahip hekimlerin yaygın olduğu ifade edilmektedir.¹³⁴ Ayrıca Uygur tıp metinlerinde yer alan ayrıntılı tıbbî bilgiler Uygurların bilimsel manada hekimlikte ne derece ileri olduklarının önemli bir göstergesidir.

¹²⁷ Acar, Tibet Kaynaklarına göre..., s.118.

¹²⁸ Ayna üçlemesi, Acar'ın verdiği bilgilere göre veterinerlik üzerinedir. Gümüş- Beyaz Ayna adlı eser atlar üzerine yazılmıştır. Işıklar Saçan Ayna ise atların muayenesi üzerine kaleme alınmıştır; Bkz.Acar, Tibet Kaynaklarına Göre, s.120.

¹²⁹ Baykuzu, a.g.m., s.88.

¹³⁰ Baykuzu, a.g.m., s.88.

¹³¹ Acar, Tibet Kaynaklarına Göre, s.119.

¹³² Acar, Tibet Kaynaklarına Göre, s.119.

¹³³ Kaşgarlı Mahmut, a.g.e., s.169.

¹³⁴ Mandaloğlu, a.g.e., s.72.

İKİNCİ BÖLÜM

2. BABÜRLÜ DÖNEMİ ÖNCESİ HİNDİSTAN'DA TIP BİLİMİ

2.1. Erken Dönem Hindistan'da Tıbbî Gelişmeler

Hindistan, tarihi ve kültürel zenginliğinin yanı sıra tıbbî bilgileri, gelenekleri ve uygulamalarıyla dünya tıp tarihine katkıda bulunmuş büyük bir medeniyettir. Tıp alanında oldukça büyük bir geçmişe sahip olan Hindistan'da mistik tedavilerden başlayarak tıp bilimin felsefi temelleri atılmış, geliştirilen bitkisel kökenli tedavilerle ve cerrahi tekniklerle Çin ve Türkistan toplulukları başta olmak üzere bütün dünyayı etkileyen bir tıp anlayışı geliştirilmiştir. Eski Hindistan'da kaleme alınan Sanskritçe tıp metinleriyle, Āyurveda adı verilen tıp anlayışı ortaya çıkmış ve bu anlayış binlerce yıl süre gelerek günümüze kadar yankılarını ulaştırmıştır. Mitolojik olarak tıp biliminin ilk temsilcisi Tanrı Brahma kabul edilmektedir.¹³⁵ Rivayete göre Tanrı Brahma tıbbî bilgilerini Prajapati¹³⁶ ile paylaşmış, Prajavati ise bu bilgileri Ashwini Kumara¹³⁷ ve Indra'ya aktarmıştır. Veda literatüründe yer alan ikiz tanrılar Ashwini Kumara ya da Ashvins, tıpla ilişkilendirilmiş ve ideal şifacının sembolü olarak görülmüşlerdir. Ayrıca şifa için Ashvins tanrılarına edilen dualar Eski Hint ilahi metinlerinde sıklıkla yer almaktadır. “Ashvins bize ilaçlar versin, yoksulluğumuzu ve hastalıklarımızı gidersin”¹³⁸ cümleleri söz konusu metinlerde yer alan bazı örneklerdir. Cerrahi ise Indra¹³⁹ tarafından Kasi kralı Divodasa'ya¹⁴⁰ aktarılmıştır. İç hastalıkları konusundaki bilgiler yine Indra tarafından Atharea'ya verilmiştir. Atharea şifa ve şifalı otlar hakkında bilgi veren ilk kişi olarak nitelendirilmektedir.¹⁴¹ Hindistan'da tedaviler hakkındaki en eski kaynaklar Veda'lar dönemine kadar uzanmaktadır. Hindistan'ın dört temel vedalarından biri olan Atharvaveda tedavilerin ve şifalı otların hakkında bilgi veren ilk kaynak olarak bilinmektedir.¹⁴² Āyurveda'nın öncüsü olarak kabul edilen Atharaveda ateş, tüberküloz, cüzzam, çeşitli yaralar, kalp hastalığı, epilepsi ve delilik, göz ve kulak hastalıkları gibi konularda tıbbî bilgi

¹³⁵ Meenu Nain, “Medical Science in Ancient India”, *International Journal of History*, 5(1), 2023, s.48.

¹³⁶ Eski Hindistan'da Vedalar döneminin en büyük tanrısı olarak bilinmekle birlikte Yaratılış Tanrısı Brahma'nın bir biçimi olarak nitelendirilmektedir.

¹³⁷ Eski Hint inanışlarına göre ikiz kardeş olarak bilinen Ashwan Kumara ya da Ashvinsler tıp, sağlık ve şifa tanrıları olarak nitelendirilmektedir.

¹³⁸ Priya Vrat Sharma, *History Of Medicine In India*, Indian National Science Academy, New Delhi, 1992, s.14.

¹³⁹ Hinduzim'de ve Hint mitolojisinde göklerin, yağmurun ve savaşın tanrısı olarak bilinen Vedik dönem tanrılarından biridir.

¹⁴⁰ MÖ1000-600 yılları arasında Hindistan'ın Varanasi bölgesinde bulunan eski bir Hindistan Krallığının kralıdır.

¹⁴¹ Nain, a.g.m., s.48.

¹⁴² O.P. Jaggi, *Āyurveda: Indian System Of Medicine*, Atma&Ram Sons, New Delhi, 1981, s.36.

içermektedir.¹⁴³ Kökeni mitolojik öğelere dayandırılan Hint tıbbında MÖ 1800-1200 yıllarında kaleme alınmış Atharaveda (Artharea) Sanskritçe dini bir kitaptır.¹⁴⁴ Aynı zamanda Athara'nın bu metinleri derleyen kişi olduğu ileri sürülmektedir.¹⁴⁵

2.1.1. Āyurveda Tıbbının Temelleri

Dünyadaki en eski tıp sistemi olarak kabul edilen Hint tıbbının kökeni Vedik adı verilen dönemde atılmıştır.¹⁴⁶ Āyurveda'nın kurucularından biri olarak kabul edilen Charaka¹⁴⁷ Āyurveda'nın başlangıcı ve sonu olmayan bir oluşum, bir yaşam bilimi olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁸ Charaka tarafından düzenlenen *Charaka Samhita*, antik Hint tıbbı hakkında bilgi veren devasa bir kaynaktır. Sekiz bölümden oluştuğu ifade edilen eser yalnızca tıp hakkında değil aynı zamanda tıbbî sistemin ardındaki mantığı ve felsefeyi izah etmesi açısından da oldukça önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra eser, anatomik, fizyolojik, sosyal, etik ve ruhsal yönlerin sağlık üzerindeki etkilerini de konu almaktadır.¹⁴⁹ MÖ 2. yüzyılda kaleme alındığı düşünülen eserde Charaka, Agnivesa'nın bilgilerine ek olarak Āyurveda'nın temel ilkelerini ortaya koyarak sağlığı zihinsel ve ruhsal dengeyi sağlayan bir bütün olarak kabul etmektedir. Āyurveda'nın temel yapıtaşlarından biri olan Charaka Samhita binlerce yıl eskiye dayanmasına rağmen modern sağlığa uyarlanabilecek pek çok öğeyi bünyesinde barındırmaktadır. Söz konusu metin dünya çapında halen doğal tedavi içerikleri ve bütünsel tıp açısından faydalanılan kaynaklardan biridir.¹⁵⁰ Eski Hindistan'da tıp canlıların varlığını sürdürmesi için kaçınılmaz bir araç olarak görülmüştür. Bu hususta Charaka “ilaç olarak kullanılamayacak hiçbir madde yoktur” sözleriyle insanların tarih öncesi çağlardan itibaren hastalıklara karşı tedaviler uygulandığını ifade etmektedir.¹⁵¹ Ayrıca söz konusu eserde hekimler tarafından edilmesi gereken bir yemin bulunmaktadır.¹⁵² Bu durum da Hipokrat yeminini

¹⁴³ Nain, a.g.m., s.48.

¹⁴⁴ Sharma, a.g.e., s.30.

¹⁴⁵ Nain, a.g.m., s.48

¹⁴⁶ Nain, a.g.m., s.48.

¹⁴⁷ Charaka, Āyurveda'ya büyük katkıda bulunan kişiler arasında gösterilmektedir. Āyurveda'nın ana metinlerinden biri olan Charaka Samhita'yı düzenlemesiyle tanınmaktadır. Söz konusu metnin asıl halinin çok daha önce Agnivesa tarafından yazıldığı, Charaka'nın ise bu Ayurvedik metni yeniden düzenlediği ve Charaka Samhita adıyla tekrar kaleme aldığı ifade edilmektedir. Charaka'nın hayatı, ölüm ve doğum tarihleri tam olarak bilinmemekle birlikte bazı araştırmacılar onun MÖ 6.yüzyıldan daha eski tarihlerde yaşadığını ileri sürmektedir. Fransız tarihçiler ise MÖ 2. Yüzyılda yaşadığını düşünmektedir. Mevcut kaynaklar incelendiğinde Charaka'nın MÖ 2.yüzyılda yaşamış olması daha yüksek bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Jaggi, **Āyurveda: Indian System Of Medicine**, s.41-42.

¹⁴⁸ Sharma, a.g.e., s.3.

¹⁴⁹ J.P.Balodhi, “Constituting the outlines of A Philosophy of Āyurveda: Mainly on Mental Health Import”, **Indian Journal of Psychiatry**, 29(2), 1987, s.128.

¹⁵⁰ Bkz. Charaka, **Charaka Samhita**, Çev. P.V. Sharma, Chaukhambha Orientalia, Varanasi, 1998.

¹⁵¹ Sharma, a.g.e, s.5.

¹⁵² Ayşegül Demirhan Erdemir, **Tıp Tarihi**, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul, 2014, s.37.

akıllara getirmektedir. Erdemir, söz konusu yeminin Hipokrat'tan çok daha ayrıntılı olduğunu ifade etmektedir.

Āyurveda'nın diğer bir temel eseri olan *Suśruta Samhita* antik Hindistan'ın cerrahi uygulamaları hakkındaki bilginin ana kaynağı olarak kabul edilmektedir. İnsan vücudundaki kemiklerden organlara, bebeklere, kadınlara özgü hastalıklara ve cerrahi yöntemlere kadar ayrıntılı bilgi veren bu eser beş bölümden oluşmaktadır.¹⁵³ Eserin yazarı ve derleyicisi olarak kabul edilen Suśruta cerrah ve öğretmen kimliğiyle tanınan bir kişi olmasının yanı sıra eserde genel cerrahi tekniklerine, gerçekleştirdiği ameliyatlara ve cerrahi aletlere de yer vermektedir.¹⁵⁴ Suśruta, Charaka'nın Āyurveda'yı başlangıcı ve sonu olmayan bir oluşum olarak görmesi inancını bir adım daha ileri taşıyarak yaratıcının Āyurveda'yı yaratılıştan önce tasarladığını ileri sürmüştür.¹⁵⁵ Bu inancı ise “Śāśvata”¹⁵⁶ adı verilmiştir. Erdemir'in verdiği bilgilere göre Suśruta'nın eserinden Yunan tıbbı da etkilenmiş, Hipokrat, Plin ve Dioscorides gibi bilginler söz konusu eserden faydalanmışlardır. Ayrıca, Eski Roma'da *Celsus'un De ree Medicine* adlı eserinde ifade ettiği üzere estetik, katarakt, litotomi¹⁵⁷ gibi pek çok cerrahi uygulamalar Eski Hint tıbbından öğrenilen uygulamalardır.¹⁵⁸ Yukarıda bahsi geçen *Charaka Samhita* ve *Suśruta Samhita* gibi eserlerle birlikte, Hindistan'da tıbbın ilk kurucuları olarak hekim Arthara ve cerrah Suśruta olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁹

Āyurveda'nın üçüncü büyük metni ise *Ashtanga Samgraha*'dır. Vagbhata'nın oluşturduğu eser diğer iki eserle benzer paralellikte hazırlanmıştır. Āyurveda'nın temel prensiplerini, çeşitli tedavi yöntemlerini, ömrü uzatma, mevsimsel gözlemler, kişisel hijyen, gıdalar arası uyum, gebelik, zehirlenme tedavileri, hayvan ısırıkları, damar ve hareket sistemi, hastalıkların kökeni ve bulaşma yöntemleri gibi çok sayıda bilgiyi içeren eser 150 bölümden oluşmaktadır.¹⁶⁰ Eser diğer Āyurveda metinlerine göre çok daha geç bir dönem olan 1120 yılında kaleme alınmıştır.¹⁶¹ Dolayısıyla diğer Āyurveda metinlerini kaynak alması kuvvetle muhtemeldir.

Hindistan'ın en eski ve kutsal kitapları olan Vedaların ilk kitabı olan *Rigveda* MÖ 1500-1200 yılları arasında kaleme alındığı düşünülmektedir. Daha çok muska ve mistik tedaviler hakkında

¹⁵³ V.J. Thakar, “Historical development of basic concepts of Āyurveda from Veda up to Samhita”, *AYU*, 31(4), 2010, 401.

¹⁵⁴ Jaggi, *Āyurveda: Indian System Of Medicine*, s.47.

¹⁵⁵ Sharma, a.g.e., s.3.

¹⁵⁶ Āyurveda sözlüğünde ölümsüz, sonsuz anlamına gelmektedir. Bkz. <https://www.wisdomlib.org/definition/shashvata>

¹⁵⁷ Böbrek, mesane ve safra gibi organlarda bulunan taşların çıkarılması için kullanılan cerrahi bir yöntemdir.

¹⁵⁸ Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*, s.36.

¹⁵⁹ Nain, a.g.m., s.48.

¹⁶⁰ Jaggi, *Āyurveda: Indian System Of Medicine*, s.54.

¹⁶¹ Jaggi, *Āyurveda: Indian System Of Medicine*, s.55.

bilgi veren Rigveda, Āyurveda'nın kaynaklarından biridir. Temelleri özellikle *Atharvaveda* gibi Kutsal kabul edilen Veda metinleriyle atılan Āyurveda, öncelikle sağlık ve hastalıkları anlamaya yönelik felsefeler içermektedir. Yukarıda ele alınan *Charaka Samhita*, *Sushruta Samhita* ve *Ashtanga Samgraha* gibi metinlerle birlikte Āyurveda tıbbının daha sistematik bir hale getirildiği anlaşılmaktadır. Āyurveda tıbbının gelişmesine oldukça önemli rol oynamış olan bu eserler dünya çapında tıbbın hep teorik hem de pratik yönlerinin gelişmesine de katkı sağlamıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre cerrahinin gelişmesi ve bilim dalı olarak kabul edilmesinde söz konusu eserlerin önemli bir katkısı bulunmaktadır.¹⁶² Ayrıca bu eserlerin günümüzde hala yaygın bir şekilde okunmaya ve incelenmeye devam ettiği görülmektedir.¹⁶³

2.1.2. Āyurveda Tıbbı ve Genel Özellikleri

Hindistan'da yaşam bilimi olarak kabul edilen geleneksel tıp sistemi Āyurveda doğanın unsurlarına dayalı ve doğuştan gelen sağlıkla birlikte vücudun dengesini sağlamayı temel almaktadır. Sanskritçe bir kelime olan “Āyurveda”, “ayu” yaşam anlamına gelen bir kelimeyken “veda” ise bilgi anlamında kullanılmaktadır.¹⁶⁴ Tokyürek, Āyurveda'yı “hayatın bütününe anlama” sanatı olarak ifade etmektedir.

Āyurveda mistisizmin yanı sıra Hindistan'daki kutsal metinler ve bilgilerin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Āyurveda tıp sisteminde vücudu oluşturduğuna inanılan üç ana doşa¹⁶⁵ vardır. Bu doşalar Tridoşa sistemine dayanmakla birlikte sağlığı dengede tutmayı hedeflemektedir. Söz konusu dosalar *kapha*, *vaata* ve *pitta*, insanın fiziksel ve zihinsel sağlığını etkilemekle birlikte bu unsurların dengesindeki bozulmaların hastalıklara yol açtığına inanılmaktadır.¹⁶⁶ Bu anlayışa göre Āyurveda tıbbında *vaata* büyük ölçüde vücudun hareket sistemiyle ilgilidir. Burada hareketten kast edilen sadece iskelet sistemi değil aynı zamanda kan akışı ve damarların hareketleri, solunum, hücresel hareketler ve gaz gibi hareketleri de kapsayan bütün vücut hareketlerini içermektedir.¹⁶⁷ Aynı zamanda *vaata* vücut sıvılarını ve korku, kaygı, öfke gibi duyguları da yöneten yapı olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁸

¹⁶² Jaggi, *Āyurveda: Indian System Of Medicine*, s.47.

¹⁶³ *Charaka Samhita*, *Sushruta Samhita* ve *Ashtanga Samgraha* başta olmak üzere Āyurveda metinlerinin güncel çevirileri ve baskıları hala yayınlanmaya ve okunmaya devam etmektedir. Söz konusu eserlerin hala kitap evlerinde yaygın bir şekilde satışının yapılması da bunun bir göstergesidir.

¹⁶⁴ Vasant Lad, *Āyurveda: The Science of Self-healing: a Practical Guide*, Lotus Press Yayınları, 2009, s.18; Tokyürek, a.g.e., s.237.

¹⁶⁵ Sanskritçe bir kelime olan doşa, Āyurveda tıbbında vücudun ve zihnin işleyişini etkileyen üç temel enerjiyi ifade etmek için kullanılmaktadır.

¹⁶⁶ M.S. Rao, “The History Of Medicine in India And Burma”, *The History Of Medicine in The Common wealth Medicine History*, 12(1), 1966, s. 53.

¹⁶⁷ Rao, a.g.m., s.54.

¹⁶⁸ Rao, a.g.m., s.54.

Pitta ise vücutta mide, safra kesesi, bağırsak gibi sindirim sistemi organları başta olmak üzere cilt, deri, göz ve kırmızı kan hücrelerini düzenlemektedir. Āyurveda'ya göre Pitta da meydana gelen bozukluklar sindirim sistemi hastalıklarına ateşe, görme bozukluklarına sebep olabilmektedir.¹⁶⁹ Ayrıca Rao'nun verdiği bilgilere göre baş ağrısı da Pitta'dan kaynaklanmaktadır. Pitta'nın vücutta sebep olduğu duygular ise kızgınlık, kıskançlık, sinir, nefret gibi sıralanabilmektedir.¹⁷⁰

Kapha, vücutta hücre dışı sıvıyı oluşturan yapı olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte göğüs kafesi ve burada bulunan hayati organlar kalp ve ciğerleri dengeler. Aynı zamanda beden denetleyicisi olarak görev yaptığına inanılmaktadır. Midede mukus, beyin ve eklem sıvıları ve tükürük gibi yapıları da kaphanın oluşturduğu düşünülmektedir.¹⁷¹ Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki kapha, vaata ve pitta vücudun her bölgesine dağılmış pek çok farklı yapıdan oluşmaktadır. Jaggi de bu konuda bilgi vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre kapha balgamı, pitta safrayı, vaata ise rüzgarı temsil etmektedir.¹⁷² Jaggi'nin verdiği bilgiler ışığında da Humoral Patoloji'deki dört hilt kavramıyla, Āyurveda'nın üç doşası birbiriyle örtüşmektedir. Bununla birlikte doşaların ateş, su, toprak gibi elementleri simgelediğine inanılmaktadır.¹⁷³ Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre vaata havayı, pitta ateşi, kapha ise suyu simgelemektedir ve bu unsurlar aynı zamanda bazı insan tiplerini de simgelemektedir.¹⁷⁴ Verilen bu bilgiler Āyurveda tıbbının çekirdeği olarak görülebilir ve Āyurveda tıbbı bu unsurların etrafında şekillenmiştir, denilebilir.

Āyurveda tıbbına göre yukarıda izah edilen üç doşanın arasında bir dengenin olması gerekmektedir. Söz konusu unsurlar arasındaki dengenin bozulması hastalıkları ortaya çıkarmaktadır. Āyurveda'nın asıl amacı ise ortaya çıkan dengesizlikleri teşhis etmek ve tedavi etmektir. Bunu yaparken bitkisel ilaçlar, doğal tedaviler, yoga, meditasyon, beslenme gibi pek çok yöntem kullanmaktadır. Ayrıca cerrahi yöntemler de uygulanmaktadır. Āyurveda eserleri de söz konusu unsurların izahını ve devamlılığını sağlamak açısından oldukça önem arz etmektedir.

Āyurveda metinlerinde öne çıkan bazı hastalıklar bulunmaktadır. Bunlardan ilki “yakşma” olarak ifade edilmektedir. Yakşma hemen hemen bütün vücudu etkileyen bir hastalık olarak tanımlanmakla birlikte genel anlamda “hastalık” anlamına gelen bir kelime olarak da kullanılmaktadır.¹⁷⁵ Hastalığın tedavisi için “kuşṭha, Arundhatī, Vārāṇasī” gibi tıbbî bitkilerin

¹⁶⁹ Rao, a.g.m., s.55.

¹⁷⁰ Lad, a.g.e., s.39; Tokyürek, a.g.e., s.253.

¹⁷¹ Rao, a.g.m., s.55.

¹⁷² Jaggi, *Āyurveda: Indian System of Medicine*, s.33.

¹⁷³ Jaggi, *Āyurveda: Indian System of Medicine*, s.33.

¹⁷⁴ Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*, s.39.

¹⁷⁵ Sharma, a.g.e., s. 17.

kullanımı önerilmektedir.¹⁷⁶ Eski Hint tıbbında öne çıkan hastalıklardan biri de “dizanteri”dir. Tehlikeli bir hastalık olarak görülen dizanterinin tedavisinde nutmeg¹⁷⁷ ve afyon karışımının kullanıldığı ifade edilmektedir.¹⁷⁸ Diğer bir hastalık ise “kṣatriya”dır. Kṣatriya verem, cūzzam ve epilepsi gibi kalıtsal bir hastalık olarak ifade edilmekle birlikte tedavi reçetesi olarak arpa samanı ve susam sapı önerilmektedir.¹⁷⁹ Atharvaveda’da hastalıklardan sıklıkla bahsedilmektedir. Bu hastalıklar verem, cūzzam, delilik, sarılık, ateş, vücut şişmesi gibi hastalıklardır. Ancak Atharvaveda’daki hastalıklar büyük ölçüde doğaüstü güçlerle bağdaştırılmaktadır. Örneğin Bulut Tanrısı Varuuna’nın vücut şişmesi gibi bir hastalığa neden olduğu ifade edilirken, ateşlenmeye neden olan tanrının Takman olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁰ Āyurvedalarda yer alan bir diğer hastalık da Jayana’dır. Jayana kemikleri, kasları ve omurgayı etkileyen bir hastalıktır. Bulaşıcı bir hastalık olduğu belirtilen Jayana hastalığının kadınlardan doğduğunu ve Añjana adı verilen bir merhemle tedavi edildiği ifade edilmektedir.¹⁸¹

Vedalar döneminden itibaren Hindistan’da tıp bilimi gelişimini sürdürmüştür. Rigveda çok sayıda tıbbî amaçla kullanılan bitkilerden ve sebzelerden bahsetmektedir. Āyurveda’nın öne çıkan hekimleri bulunmaktadır. Epik dönemde hemen her sarayda kralın sağlığıyla ilgilenmekle görevli bir hekim bulunmakta ve savaş alanlarında da hekimler görev yapmaktadır.¹⁸² Antik Hindistan’da Kral Kaniṣka’nın sarayında görev yapan hekimler arasında Charaka yer almaktadır. Āyurveda metinlerinin yazarlarından biri olan Sushruta da söz konusu dönemin hekimleri arasındadır. Diğer ünlü hekimler arasında Jivaka da bulunmaktadır.¹⁸³ Eski Hindistan’da hekimlerle ilgili yasalar da bulunmaktadır. Özellikle Manu ve Zorastre adlı yasalar mesleklerini kötüye kullanan hekimlere uygulanmaktadır. Manu kanunlarında “Mesleğini kötüye kullanan hekim ve cerrahlar para cezası ile cezalandırılır” şeklinde hekimlere verilen cezalar ifade edilirken, Zorastre¹⁸⁴ kanununda ise “Yetersiz hekimler parçalanarak öldürülür” şeklinde bir ifade söz konusudur.¹⁸⁵ Bu durum hekimliğin denetlendiğinin ve yapılan hataların bir karşılığının olduğunun göstergesidir. Erdemir, tarihte ilk kez hekim sorumluluğu kavramının Eski Hindistan’da ortaya çıktığını ve hekimleri denetleyen bir hekimler kurulu olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁶ Ayrıca yukarıda Charaka Samhita izah

¹⁷⁶ Sharma, a.g.e., s. 17.

¹⁷⁷ Hindistan cevizi yağı anlamına gelmektedir.

¹⁷⁸ Demirhan Erdemir, **Tıp Tarihi**, s.38.

¹⁷⁹ Sharma, a.g.e., s.18.

¹⁸⁰ Jaggi, **Āyurveda: Indian System of Medicine**, s.11.

¹⁸¹ Sharma, a.g.e., s.19.

¹⁸² Nain, a.g.m., s.49.

¹⁸³ Nain, a.g.m., s.49.

¹⁸⁴ Zerdüşlüğün manevi kurucusudur.

¹⁸⁵ Demirhan Erdemir, **Tıp Tarihi**, s.37.

¹⁸⁶ Demirhan Erdemir, **Tıp Tarihi**, s.37.

edilirken hekimlerin etmek zorunda olduğu bir yeminden bahsedildiđi üzere hekimlerin sorumlu olduğunu göstermektedir.

Āyurveda tıp sisteminde cerrahiyle ilgili pek çok dal ortaya çıkmıştır. Çeşitli türde yaklaşık 120’den fazla cerrahi alet olduğu ifade edilmektedir. Bu aletler bıçaklar, şırıngalar, kancalar, iğneler, forseps olarak sıralanmaktadır.¹⁸⁷ Rao, tıp eğitiminde bu cihazların kullanımı konusunda tıp öğrencilerinin eğitildiklerinden söz etmektedir. Bununla birlikte tıp eğitimi de daha kurumsal bir düzeyde ilerletilmiş bu hususta doğa bilimleri ve temel bilimlerde incelenmiştir.¹⁸⁸ Eski Hint tıbbında usta-çırak eğitimi hâkim olmakla birlikte tıp sanatını ve bilimini öğrenmek isteyen öğrenciler yerleşim yerlerinden uzakta bulunan *gurukala* adı verilen yatılı okullarda eğitim almışlardır. Taxila ve Nalanda, Kuzey Hindistan’da bulunan en iyi iki tıp merkezi olarak bilinmektedir.¹⁸⁹ MÖ 6. Yüzyıldan itibaren Hindistan’ın en önemli öğrenim merkezlerinden olan bu okullara sadece Hindistan’dan değil Çin, Kore, Tibet, Buhara, Moğolistan ve Japonya başta olmak üzere pek çok öğrenci gelmiştir.¹⁹⁰ Ayrıca burada verilen derslerde Āyurveda kitapları ders olarak okutulmuştur. Bu okullarda insan vücudunun yapısı ve işlevleri derinlemesine incelenmiştir.¹⁹¹ Rao, Āyurveda anatomisiyle ilgili çoğu bilginin kaybolduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Jaggi, Plinius, Strabon ve Marrianus gibi Antik tarihçilerin Taxila’daki bu okullardan söz ettiklerini ifade etmektedir.¹⁹²

Eski Hint cerrahisine de ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Özellikle gerçekleştirilen ameliyatlar son derece önemlidir. Ana fistül, bademcik ameliyatları, amputasyonlar, kan damarlarının bağlanması, katarakt ameliyatları¹⁹³ ve estetik operasyonları başta olmak üzere pek çok ameliyat uygulanmıştır.¹⁹⁴ Sushruta Samhita’da rinoplasti yani burun estetiği hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Burun estetiği solunum sıkıntısı ve görünümü düzeltmek amacıyla Antik dönemlerden itibaren sıklıkla uygulanmıştır. Sushruta’nın bilim dünyasına kazandırdığı en önemli unsur, ölü bir bedenin parçalanarak incelenmesidir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Sushruta kadavra kullanımı öneren ilk hekimlerden biridir.¹⁹⁵ Böylelikle Sushruta’nın modern tıp bilimine giden yolu açtığı yorumunu yapmak mümkündür.

¹⁸⁷ Rao, a.g.m., s.54.

¹⁸⁸ Rao, a.g.m., s.54.

¹⁸⁹ Jaggi, *Āyurveda: Indian System of Medicine*, s.82.

¹⁹⁰ Jaggi, *Āyurveda: Indian System of Medicine*, s.82.

¹⁹¹ Rao, a.g.m., s.54.

¹⁹² Jaggi, *Āyurveda: Indian System of Medicine*, s.82.

¹⁹³ Katarakt ameliyatında kullanılan aletin ismi Jabamukhi olarak ifade edilmektedir. Ayrıca ameliyattan sonra tereyağıyla bandajlandığı belirtilmektedir. Bkz. Nain, a.g.m., s.49.

¹⁹⁴ Rao, a.g.m., s.54.

¹⁹⁵ Nain, a.g.m., s.49.

2.2. Unani Tıbbı

2.2.1. Unani Tıbbının Kökenleri

Yunanlıların, Mısırlıların tıbbî öğretilerini kabul etmesinden dolayı Unani tıbbının kökenlerini Antik Mısır'a hatta Mezopotamya'ya dayandırmak mümkündür. Hipokrat ve öğrencilerinin çabalarıyla MÖ 400'lü yıllarda Yunanistan'da ortaya çıkan Unani tıbbı, sonrasında Roma İmparatorluğu tarafından da kabul edilmiş ve söz konusu tıp anlayışına katkı sağlamıştır. Unani tıbbı “Yunan-i Nizam-i Tibb” olarak adlandırılan kökeni Antik Yunan'a dayanan bir tür tıp öğretisidir.¹⁹⁶ Bununla birlikte Unani tıbbı İslam devletlerinin kontrolüne girdikten sonra “İslam Tıbbı” olarak da anılmıştır. Bitkisel temelli tedavilere dayanan Unani tıbbının kurucu unsurlarından olan Hipokrat, dönemin en önemli hekimlerinden biridir. Hastalıkların doğal nedenlerini vurgulayan ve mevcut tıbbî bilgilerin sistematikleşmesine katkı sağlayan Hipokrat'a göre tıp ve bilim alanındaki ana unsurlar gözlem, deneyim ve rasyonelliktir.¹⁹⁷ Tıbbı, batıl inanç ve büyü hakimiyetinden kurtarmaya çalışan ve ona bilim statüsü kazandıran Hipokrat, hastalıkların doğa üstü bir olgu olduğuna karşı çıkarak insan doğasında olan bir durum olduğunu ve tıbbın daha bilimsel bir çerçevede ritüel bir tören ya da unsur olmadan uygulanması gerektiğini öne sürmüştür.¹⁹⁸ Hipokrat “...hastalıklar doğal bir süreçtir, semptomlar ise vücudun hastalığa karşı kişi tarafından tersine çevrilebilecek tepkilerdir”¹⁹⁹ görüşünü savunmaktadır. Bu yüzden hastalarda meydana gelen semptomların daha derinlemesine bir araştırmayla incelenmesi tekniğiyle bilimsel tıbbın temelleri atılmıştır.

Unani tıbbının yaygınlaşmasını ve bilimsel olarak ilerlemesini sağlayan bazı hekimler bulunmaktadır. Bunlardan ilki I. yüzyılda Roma'nın ünlü hekimlerinden biri olan Dioscorides'tir. Dioscorides “*Kitabul-Hashayash*” adı verilen farmakoloji alanındaki eserini kaleme almasıyla söz konusu tıp anlayışının yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.²⁰⁰ Ayrıca şifalı bitkiler konusunda çağın ileri gelen hekimlerden biri olmakla birlikte 600 adet bitkisel ilacı açıklayan resimli kitap kaleme alan ilk hekimdir.²⁰¹ Bu dönemin sonlarına doğru Galen, Unani tıp anlayışını yaptığı çeşitli deneylerle geliştirmiş ve daha bilimsel bir statüye erişmesini sağlamıştır. Galen, İslam öncesi Arap

¹⁹⁶ Rais-ur-Rahman vd. (ed.), **Unani System of Medicine**, AYUSH Bakanlığı, Yeni Delhi, 2013, s.2.

¹⁹⁷ Rahman, a.g.e., s.2.

¹⁹⁸ Ansari Imtiyaz vd., “The Unani System of Medicine: The Secret Prosperity of Health and Healing”, **IJPPR**, 20(1), 2020, s.413.

¹⁹⁹ Syed Ali Nadeem Rezavi, “Medical Techniques And Practices In Mughal India”, **History of Technology in India**, Ed. Harbans Mukhia, Indian National Science Academy, C.2, Yeni Delhi, 2012, s.875.

²⁰⁰ Abida Parveen vd., “The traditional system of Unani medicine, its origin, evolution and Indianisation: A critical appraisal”, **Indian Journal of Traditional Knowledge**, 21(3), 2022, s.511.

²⁰¹ Rahman vd., a.g.e., s.3.

toplumlarına bilimsel tıbbı tanıtarak, yüzlerce hastalığa çare olacak yeni ilaç ve tedaviler geliştirmiştir.²⁰²

İlerleyen yıllarda ise Unani tıbbı özellikle Şapur ve Nauşervan aileleri dönemlerinde Perslerin himayesine girmiş ve İslam gelenekleriyle birlikte evirilmeye başlamıştır.²⁰³ Özellikle Abbasiler döneminde Harun Reşit tarafından kurulan ve “Bilgelik Evi” manasına gelen “Beytül Hikme” aynı zamanda bir tıp merkezi haline gelmiştir. Bununla birlikte Müslümanların Roma ve Pers topraklarında fetih hareketlerinde bulunmasıyla ve Yunanlarla kurulan ilişkilerle birlikte bu ana kadar Yunani tıbbı olarak kabul edilen tıp anlayışı Unani tıbbına dönüşmeye başlamış, Yunan ve İslam tıp anlayışı sentezlenmiştir.²⁰⁴ 13. yüzyıla kadar farklı bölgelerin tıbbî sistemleri, İslam dünyasının yerel şifa uygulamalarıyla harmanlanarak İslam tıbbı olarak anılmaya başlanan “Unani tıbbı”nı ortaya çıkarmıştır. Söz konusu durumda ilerleyen yıllarda Babürlü Devleti’nin yıkılışına kadar süren yaygın tıbbî görüş olan Unani tıbbı gelişimini sürdürmeye devam etmiştir.

Tıp anlayışının İslam kontrolüne girmeye başladığı bu dönemde İbn-i Sînâ, Raban Taberi, Rüstem Cercani, İbn Zühr, Er-Razi, İbn Nafis, İbn’ül Baytar ve Zekeriya Razi gibi çok sayıda seçkin hekim yaptığı çalışmalarla ve geliştiği öğretilerle Unani tıbbının tarihsel sürecine önemli katkılarda bulunmuştur.²⁰⁵ Kalsınasyon, damıtma, fermentasyon ve süblimasyon gibi bilimsel tekniklerin geliştirilmesi yukarıda adı verilen hekimler sayesinde gerçekleştirilmiştir.²⁰⁶ Zekeriya Razi çiçek hastalığını kızamıktan ayıran ilk kişi olarak tarihe geçmiştir.²⁰⁷ Ayrıca kimya bilimini tıbbın hizmetinde kullanan ilk bilim insanıdır. Razi *Ahlâku’t-tabîb* adlı eserinde “Tıpta kehanet olmaz, hekim her şeyi bilemez, hasta denek olarak kullanılmaz. Gereksizce tedavi basit ilaçlarla yetinilmeli. Hekim hastasının sırdaşı olmalı. Hekim hasta ile doğrudan diyalog kurmalı” sözleriyle hastalara çeşitli tavsiyeler vermektedir.²⁰⁸ İslam dünyasının ve Orta Çağın belki de en önemli hekimi olan İbn-i Sînâ hem Unani tıbbının hem de tüm tıp dünyasının gelişmesine ve şekillenmesine büyük katkılar sunmuştur. Onun kaleme almış olduğu *El-Kanun fi’t-Tıb* adlı eseri Unani tıp sisteminin bir tür ansiklopedisi olarak kabul edilmiş, 17. yüzyıla kadar Avrupa tıp okullarının müfredatında yaygın bir şekilde kullanılmıştır.²⁰⁹ Söz konusu eser tıp alanında en çok başvuru ve tercümesi yapılan eserlerin başında gelmektedir. Anatomi alanında ünlü bir hekim olan Abdul-Latif Bağdadi tıp hakkında 50’den fazla kitap kaleme almasının yanı sıra farklı bilimsel

²⁰² Imtiyaz Ahmed vd., a.g.e., s.413.

²⁰³ Parveen vd., a.g.m., s.511.

²⁰⁴ Parveen vd., a.g.m., s.511.

²⁰⁵ Rezavi, Medical Techniques And Practices, s.875; Parveen vd., a.g.m., s.511.

²⁰⁶ Parveen vd., a.g.m., s.511.

²⁰⁷ Rahman vd., a.g.e., s.4.

²⁰⁸ Mahmut Kaya, “Râzî Ebû Bekir”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.34, 2007, s.484.

²⁰⁹ Rahman vd., a.g.e., s.3.

çalışmalar da ortaya koymuştur. Onun *Risâle fi'l-maraz el-müsemma diyabitis* adlı eseri şeker hastalığı üzerine derin bir incelemedir ve Latince, Almanca ve Fransızca tercümeleriyle bu eser Batı dünyasında yaygın bir şekilde kullanılmıştır.²¹⁰

Unani tıbbının gelişiminde önemli bir yeri olan bir diğer hekim de İbn'ül Baytar'dır. *El-Müfredât ve Tefsîru Kitâbi Diyâşküridûs* gibi kitaplarla çok sayıda bitkisel tedavi ve ilacın açıklamasını yapmıştır.²¹¹ İbn Nefis de özellikle cerrahlık yetenekleriyle öne çıkan bir hekimdir. Akciğer kan dolaşımını ilk keşfeden bilim adamı olarak bilinen Nefis, *Kitab al-Shamil fi 'l-Sînâ'a al-Tıbbiyya* adlı kitabı başta olmak üzere çok sayıda tıp kitabıyla Unani tıbbına katkı sağlamıştır.²¹²

2.2.2. Unani Tıbbının Genel Özellikleri

Unani tıbbı, esasında vücuttaki temel hayati elementlerin dengesinin kurulmasınadayanmaktadır. Bitkilerin, minerallerin ve diğer elementlerin doğal özelliklerini kullanan Unani tıbbı, hastanın iyileşmesine katkı sağlamaktadır.²¹³ Söz konusu tıp anlayışında hastalık ve rahatsızlıkların oluşumunu azaltmak için humoral patolojide izah edilen dört hıltın insan vücudunda dengede olması gerekmektedir. Unani tıbbının temel ilkesi tabiattır.²¹⁴ Tabiat, insan vücudunun en üst düzey planlayıcısıdır ve vücutta sağlıklı bir durum yaratarak hastalıklara karşı mücadeleye katkı sağlamaktadır. Burada tabiat kavramı, insanın yapısal, işlevsel ve psikolojik durumunun tanımıdır. Yani bir insanın tabiatı güçlüyse, hastalıklara karşı daha dirençlidir.

Unani tıp anlayışına göre insan vücudu Umoor-e-Tabiyah²¹⁵ adı verilen yedi temel ilkeden oluşmaktadır. Bu disipline göre bu yedi kavramdan birinin kaybı kişinin ölümüne yol açmaktadır.²¹⁶ Bu temel yedi ilke şöyle sıralanabilir: Arkan (Element), Mizaj (Mizaç), Akhlât (Mizah-vücut sıvısı), Aza (Organlar), Arwah (Hayati Ruh), Quwa (Yetenekler veya Güçler) Afaal (Fonksiyonlar).²¹⁷

Bunlardan ilki olan Arkan, Unani tıp anlayışına göre vücudun ana maddesidir. Doğadaki tüm varlıklar elementten oluşmakta ve insan vücudu da ateş, hava, su ve toprak adı verilen dört temel

²¹⁰ Mahmut Kaya, “Abdüllatîf El-Bağdâdî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.1, 1988, s.254.

²¹¹ Mahmut Kaya, “İbnü'l-Baytar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.20, 1999, s.526.

²¹² Parveen vd., a.g.m., s.511.

²¹³ İzharul Hasan, “Exploring the Potential of Unani Medicines in Modern Medical Practice”, **AYUSH Dergisi**, 3(1), 2023, s.10.

²¹⁴ İmtiyaz vd., a.g.m., s.414.

²¹⁵ Yabancı kaynaklarda “UmooreTabaiyah” olarak geçen bu kavram kuvvetle muhtemel Unani de kabul gören kavramlardır.

²¹⁶ İmtiyaz vd., a.g.m., s.414.

²¹⁷ Sumyyah Hasina Sana, “Holistic Approach of Unani Medicine: Integrating Basic Concepts of Unani Medicine and Health Perspective”, **International Journal of Research and Review**, 6(8), 2019, s.64; İmtiyaz vd., a.g.m., s.414.

elementten meydana gelmektedir. Bu maddeler, yukarıda humoral patoloji bölümünde izah edilmiş olan; hava: ıslak-sıcak, su: ıslak-soğuk, ateş: kuru-sıcak, toprak: kuru-soğuk özelliktedir ve insan sağlığına bu doğrultuda yön vermektedir.

İkinci ilke ise mizaç olarak kabul edilmektedir. Mizaç, dört temel elementin farklı ölçülerle etkileşimiyle meydana gelmektedir ve böylelikle elementlerin farklı özellikleri birbiriyle yeni bir denge oluşturur ve böylece farklı bir özellik ortaya çıkar.²¹⁸ Yani dünyada mevcut olan her varlık kendine özgü bir mizaca sahiptir. Dolayısıyla bu düşünceye göre her tedavi genel kabullerin yanı sıra kişiye özgü olabilir.

Üçüncü ilke ise İslam dünyasında “Ahlat-ı Erbaa” olarak bilinen ve İbn-i Sînâ’dan sonra daha da yaygınlık kazanan vücut sıvılarıdır. Bu sıvılar yukarıdaki bölümlerde izah edilen sevda/kan, balgam, kara safra ve sarı safradır. Kan: sıcak-ıslak, balgam: soğuk-ıslak, sarı safra: sıcak-kuru, kara safra: soğuk-kuru şeklinde bu maddelerin tanımı yapılmaktadır.²¹⁹ Söz konusu unsurların insan mizacını etkilediği düşünülmektedir. Sağlıklı bir insanda bu dört unsur denge halinde olmalıdır. Hipokrat’ın ortaya attığı bu görüş Unani tıbbının temelini oluşturmaktadır.²²⁰

Yedi temel ilkenin dördüncüsü olan Aza, yani organlar asıl orak dört birincil organı esas almaktadır. Bunlardan birincisi kalptir. Kalp, yaşamsal gücün ve ısıнын kaynağıdır. Beyin ise ikinci sırada gelmekte, hislerin ve hareketin merkezi olarak kabul edilmektedir.²²¹ Üçüncüsü ise besleyici ve itici gücün merkezi karaciğerdir. Sonuncusu ise türlerin devamlılığı için gerekli olan üreme organlarıdır.²²²

Ruh anlamına gelen Arwah, beşinci ilkedir. Ruh, yaşam gücü olarak kabul edilir ve bu nedenle hastalıkların teşhis ve tedavisinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır.²²³ Unani hekimleri, ruh tedavisinde de büyük bir ihtimam göstermektedir.²²⁴ Pek çok Şamanist tedavi yönteminin bu nedenden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Altıncı ilke Quwa, yani güçtür. Güç, metabolizma ve üreme potansiyelidir. Karaciğer ise insandaki bu gücün merkezidir. Metabolizma insan vücudunda beslenme ve büyüme süreçlerini

²¹⁸ Imtiyaz vd., a.g.m., s.415.

²¹⁹ Volkan Acar vd., “Çağatay Türkçesi Tıp Eserlerinde Humoral Patoloji Teorisi Üzerine Bir İnceleme”, **Lokman Hekim Dergisi**, 13(1) 2023, s.66.

²²⁰ Imtiyaz vd., a.g.m., s.416.

²²¹ Imtiyaz vd., a.g.m., s.416.

²²² Imtiyaz vd., a.g.m., s.416.

²²³ Imtiyaz vd., a.g.m., s.417.

²²⁴ Imtiyaz vd., a.g.m., s.417.

etkilemektedir.²²⁵ Bedensel gücün yanı sıra algısal güç, beyin içinde yer alarak, bir bakıma psikolojik gücü ifade etmektedir. Sonuncu ilke ise Afaal, yani harekettir. Yukarıda izah edilen humoral patoloji kavramlarını ve organların kapasitelerini ortaya çıkaran unsur harekettir.²²⁶ Umoor-e-Tabiyah adı verilen bu temel fizyolojik ilkeler, Unani tıbbı hekimlerine göre insanların sağlığını korumaktadır. Bu ilkeler, birbirleriyle etkileşime girerek insan vücudundaki doğal dengeyi sağlamaktadır.²²⁷

Unani tıbbı, bitkilerin ve minerallerin doğal özelliklerini kullanarak hastalıkları tedavi etmektedir. Aynı zamanda söz konusu tıbbî anlayış hastalıkları ve hastalık riskini azaltmak için vücuttaki dengeyi korumaya odaklanmaktadır. Unani tıbbı, tedavilere yönelik bütünsel yaklaşımlarıyla sağlık sorunlarına doğal çözümler de sunmaktadır. Bu çözümler diyet, egzersiz, yaşam tarzını değiştirmek ve bitkisel ilaçlarla tedavi şeklinde sıralanabilmektedir.²²⁸ Unani tıbbı hem kültürel hem de entelektüel bağlamda çok sayıda medeniyetin katkısı ve etkileşimiyle meydana gelmiştir. Dolayısıyla yukarıda izah edilen temel kavramların oldukça uzun bir değişim süreci bulunmaktadır. Örneğin Mısır ve Mezopotamya medeniyetleri, Unani tıbbının kökenlerini oluştururken aynı zamanda ona rasyonellik misyonu yüklemiştir. Yunan medeniyeti ise “mizaç” kavramını bu tıp anlayışına kazandırarak sıcak: soğuk ve kuru: ıslak olarak nitelendirilen dört elementle ilişkilendirmişlerdir.²²⁹ Unani tıbbı İslam devletlerinin hâkimiyetine girmesiyle birlikte nesnellik kazanmıştır. Bu dönemde tıp farklı alanlara bölünerek fizyoloji, patoloji, farmakoloji bilimsel olarak önemli bir aşama kaydederek sistemleşmiştir.²³⁰ Özellikle yukarıda da değinilen İbn-i Sînâ’nın çalışmaları, titiz gözlemleri ve deneyleriyle birlikte bu tıp anlayışının son derece önemli aşamalar kaydetmesine sebep olmuştur. Ayrıca belirtmek gerekir ki mizaç temelli tedavi yöntemini yani kişinin genotipi ve fenotipi gibi doğuştan gelen nitelikleri üzerine tedavi uygulanması, ilk olarak İbn-i Sînâ tarafından önerilmiştir.²³¹ İbn-i Sînâ, bir ilacın farklı insanlarda ya da bir kişinin farklı veya aynı organlarında farklı etkiler gösterebileceği görüşünü ortaya atmıştır. Bu durum da “kişiselleştirilmiş tedavi” kavramının doğmasına sebep olmuştur.²³² Diğer Unani hekimleri de bitkilerin mizacının, doğal yaşam alanlarının, iklim ve coğrafi koşulların ve toprak özellikleri dâhil olmak üzere pek çok ekolojik faktörün dahi tedavilerde etkili olduğunu savunmaktadır.²³³ Örneğin; dünyanın farklı bölgelerinden alınan örneklerin analizine göre,

²²⁵ Imtiyaz vd., a.g.m., s.417.

²²⁶ Imtiyaz vd., a.g.m., s.417.

²²⁷ Sana, a.g.e., s.64.

²²⁸ Hasan, a.g.m., s.11.

²²⁹ Hasan, a.g.m., s.11.

²³⁰ Rahman vd., a.g.e., s.21.

²³¹ Parveen vd., a.g.m., s.515.

²³² Parveen vd., a.g.m., s.515.

²³³ Parveen vd., a.g.m., s.515..

Malezya’da yetiştirilen bitkilerde maksimum (yaklaşık %0,42 ve %0,50) artemisin içeriği, Hindistan’dakilerde minimum (%0,01 - %0,09) ve Belçika’dakilerde az miktarda artemisin içeriğini ortaya koymuştur.²³⁴ Yani farklı coğrafyalarda yetişen aynı tür bitkiler başkalaşarak daha faydalı bir ilaç ya da bir zehre dönüşebilir.

2.2.3. Unani Tıbbının Temel Prensipleri

Unani tıbbı, insanı evrenin ayrılmaz bir parçası olarak kabul ederek, insanın biyolojik, sosyolojik ve psikolojik dengesinin sağlığı temsil ettiğini ileri sürmektedir.²³⁵ Dolayısıyla hastalıkların nedeni kötü ruh sağlığı, organların veya insan organizmalarının yapısal bozukluğu gibi içsel nedenler, çevresel etkiler ve insan vücuduna yapılan dışsal müdahalelerden kaynaklanmaktadır. Söz konusu sebepler hava koşulları, su, yiyecek, uyku düzeni, vücuttaki boşaltım sistemlerindeki sorunlar, kısıtlı fiziksel hareketler ve zihinsel aktiviteler gibi sıralanabilmektedir.²³⁶ İnsanın sağlık durumunu belirleyen “mizaç dengesi” yani elementler arasındaki dengedir.²³⁷ Unani tıbbına göre hekimler hastalara tanı koyarken onların kişiliğinden yola çıkmaktadır.²³⁸ Hastanın karakteri anlaşıldıktan sonra tanı koyma aşamasında nabız ile ilgili incelemeler yapılmaktadır. Çünkü belirli vücut koşullarını gösteren çeşitli sinyaller nabızda toplanmaktadır.²³⁹ Unani hekimlerine göre tedavinin ana ilkesi zıtlıktır, dört hılt denilen unsurların zıt yönlerle çekilmesi hastalığa neden olmaktadır ve hastalığa zıt nitelikte ilaçlarla tedavi edilmesi gerekmektedir.²⁴⁰

Genel olarak günümüzün alternatif tıbbı olarak nitelendirilebilecek olan Unani tıbbı, tarihsel ve kültürel öğelerin birleşimi sonucu doğmuş ve gelişmiştir. Bu gelişimin büyük bir kısmı da Hindistan coğrafyasında meydana gelmiş, Türkistan kültürü ve Āyurveda tıp gelenekleriyle harmanlanarak farklı bir boyuta yükselmiştir.

2.2.4. Hindistan’da Unani Tıbbının Gelişimi

Unani tıbbı, Hindistan coğrafyasında sekizinci yüzyılda yayılmaya başlamış ve nesiller boyu süren çok yönlü bir etkileşim ve yeni geliştirilen uygulamalar sayesinde daha kapsamlı bir tıp sistemi haline gelmiştir. Hindistan’ın geniş coğrafyasında pek çok farklı bölgede uygulanan Unani

²³⁴ Parveen vd., a.g.m., s.515.

²³⁵ Abida Parveen vd., “Concepts and Quality Considerations in Unani System Of Medicine”, *J AOAC*, 103(3), 2020, s.613.

²³⁶ Parveen vd., Concepts and Quality, s.614.

²³⁷ Parveen vd., The Traditional System, s.514.

²³⁸ Parveen vd., The Traditional System, s.515.

²³⁹ Parveen vd., The Traditional System, s.515.

²⁴⁰ Parveen vd., The Traditional System, s.515.

tıbbi uygulamaları, bilimsel bir tıp sistemi olarak gelişmeye devam etmiştir.²⁴¹ Öyle ki, Hindistan Unani tıp sisteminin en büyük temsilcisi olmuştur. Hindistan’da Unani tıp sisteminin gelişmesi özellikle Türkler, İranlılar ve Araplar sayesinde meydana gelmiştir. Söz konusu tıp anlayışının Hindistan’da yayılmaya başlaması, özellikle 8. ve 10. yüzyıllar arasında bölgedeki Müslüman fetihlerinden sonra Unani hekimlerinin bu bölgeye yönelmesi sayesinde gerçekleşmiştir.²⁴² Bölgedeki Müslüman Türk hâkimiyeti, Unani tıbbının yavaş ve istikrarlı bir biçimde yayılmasına olanak tanımıştır. Peki, neden Unani tıbbi hekimleri Hindistan’da çalışmalarını sürdürmüştür? Bu sorunun yanıtı Āyurveda tıbbında saklıdır. Çünkü özellikle Hindistan Āyurveda tıbbıyla MÖ 1500’lere kadar dayanan tıp geçmişine sahiptir. Çok sayıda tıbbî kaynağa sahip olan Hindistan, tıp alanında bilimsel çalışma yapılabilecek oldukça önemli ve zengin bir zemine sahiptir. Ayrıca Hindistan bölgesindeki bitkisel zenginliğin, tıp alanındaki çalışmalara ve yeni tedavilere sağlayacağı faydalarla birlikte hekimler yeni bitkiler ve ilaçlar öğrenmek amacıyla bölgede faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.²⁴³ Bu durum da iki büyük tıp sistemi olan Āyurveda ve Unani tıp geleneklerinin söz konusu coğrafyada bütünleşmesine sebep olmuştur.²⁴⁴

Unani tıbbının Hindistan’da tanınmaya başlamasının ardından, söz konusu bölgede yaşayan halk bu tıp anlayışını benimsemiştir. İlerleyen bölümlerde değinilecek olan Delhi Türk Sultanlığı ve Babürlü Devlet’i gibi Türk devletlerinin katkısıyla Unani tıbbi bu topraklara kök salmıştır.²⁴⁵ Günümüz Hindistan’ında hâlâ yaygın bir şekilde var olan Unani tıp anlayışının asıl gelişimi ve kalıcılığını sağlayan unsur söz konusu Türk devletleridir.

Hindistan topraklarında yaklaşık 1200 yıllık tarihi boyunca gelişen Unani tıbbi, bölgede hüküm sürmüş olan bütün unsurlar tarafından ilerletilmeye çalışılmış ve yaygın olarak kullanılan yerel bir tıp sistemi haline dönüştürülmüştür.²⁴⁶ Hindistan’da Unani tıp anlayışının bu kadar benimsenmesinin ve günümüze kadar sürdürülüyor olmasının ana sebeplerinden biri de, hiç şüphesiz Āyurveda tıp anlayışıyla benzer özelliklerde olmasıdır. Zaten yüzyıllar süren ve bu coğrafyada hâkim bir tıbbî anlayış olan Āyurveda’ya son derece bağlı olan Hindistan, Unani tıp anlayışını da oldukça benimsemiştir. Unani tıbbının Hindistan coğrafyasındaki gelişimi büyük ölçüde Delhi Türk Sultanlığı döneminde meydana gelmiş olsa da, bu tıp anlayışının bölgedeki ilk yayılma aşamaları Gazneliler döneminde ortaya çıkmıştır, denilebilir. Çünkü Gazneliler, bölgedeki

²⁴¹ Rahman vd., a.g.e., s.4.

²⁴² Kamble, “The Growth and Development of Medicine in Medieval India: The Age of the Delhi Sultans”, **Journal of Social Science and Humanities**, 6(8), 2024, 107.

²⁴³ Kamble, a.g.m., s.107.

²⁴⁴ Kamble, a.g.m., s.107.

²⁴⁵ Hindistan’da bulunan **Central Council for Research in Unani Medicine**, adlı internet sitesi yani Türkçesiyle Unani Tıbbi Araştırmaları Merkez Konseyi’nin internet sitesinde Unani tıbbının menşei ve Hindistan’da yayılışıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Bkz. “Origin and Development”, <https://ccrum.res.in/UserView/index?mid=1411> (03/01/2025).

²⁴⁶ Rahman vd., a.g.e., s.5.

başarılı fetih hareketlerinin ardından bilimsel çalışmaları desteklemiş, tıp başta olmak üzere pek çok bilim dalının gelişmesine katkı sağlamış ve İslam dünyasında son derece yaygınlık kazanmış olan Unani tıbbının Hindistan'daki gelişimine ön ayak olmuştur.²⁴⁷ Bu dönemde de Babürlü Devleti'nde Farsça kaleme alınmış tıbbî kitap Hindistan'da yayılmıştır.

Gazneli Mahmut, hükümdarlığı boyunca bilimsel çalışmaları destekleyen bir şahsiyet olmuş, ilk Unani hekimlerinden biri sayılabilecek İbn-i Sînâ başta olmak üzere Bîrûnî, Farabi, Kazvini ve Mesudi gibi çok sayıda bilim insanının yetişmesine katkı sağlamıştır.²⁴⁸ Unani Tıbbının bölgedeki ilk merkezi Hüsrev Şah'ın himayesinde Lahor'da kurulmuştur. Son Gazne hükümdarı Hüsrev Melik Şah'ın oğlu olan Hüsrev Şah, Unani tıbbının tıp çalışmaları müfredatına dâhil edilmesini sağlamış ve Güney Asya'da kurulan ilk resmi Unani tıp merkezinin kurulmasını vesile olmuştur.²⁴⁹

2.3. Delhi Türk Sultanlığı Döneminde Unani Tıbbı

Müslüman Türklerin bölgede ilerleyişiyle birlikte Unani Tıp sistemi Hindistan'da yayılmaya ve gelişmeye devam etmiştir. Delhi Sultanlığı'nın hemen hemen tüm hanedanları, söz konusu tıp sistemini desteklemiş ve hem tıp eğitiminin sürdürülmesi hem de tedavilerin gerçekleştirileceği kurumların oluşturulması için uğraş göstermiştir. Delhi Türk Sultanlığı, kuruluşundan itibaren tıbbî çalışmaları desteklemiş ve halk sağlığına önem göstermiştir. Özellikle Halacîler döneminde Alaeddin Halacî'nin tutumlarıyla gelişmiş ve Tuğluklar zamanında en yüksek seviyelerine erişmiştir. Delhi hükümdarları, dünyanın farklı bölgelerinden araştırmaları desteklemiş ve Delhi'yi bilim merkezi haline getirmeye çabalamıştır. Zaten hâlihazırda Âyurveda gibi bir tıp sistemine sahip olan Hindistan, tıp öğrencilerinin, bilim insanlarının, hekimlerin ve cerrahların eğitim açısından uğrak yeri olmuştur. Hemen her hanedan döneminde gelişimini sürdüren Unani tıbbı hakkında en çok bilgiye ulaşılan hanedanlıklar: Memlük hanedanlığı, Halacî Hanedanlığı, Tuğluk Hanedanlığı ve Ludi Hanedanlığı'dır. Kaynaklarda Seyyidler Hanedanlığı dönemindeki tıbbî gelişmeler hakkında pek fazla bilgi yer almamaktadır. Ayrıca Malva Sultanlığı'nda bölgede bir eyalet olarak tıbbî gelişmelere katkıda bulunmuştur.

2.3.1. Memlük Hanedanı dönemi

12. yüzyıla gelindiğinde kaynaklarda “Tıbb-i Unani” olarak yer alan Unani tıbbı Hindistan coğrafyasında yayılmaya ve gelişmeye devam etmiş, çok sayıda seçkin hekim bu bölgeye gelerek çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar, Unani tıbbı açısından önemli bir tıp literatürü oluşturmuştur. Delhi Sultanlığı'nın ilk kurucusu olarak nitelendirilen ve 1212- 1236 yılları arasında hüküm süren

²⁴⁷ M.S. Khan, Science and Technology In Early Medieval India, s.717.

²⁴⁸ Khan, a.g.m., s.717.

²⁴⁹ Kamble, a.g.m., s.106.

Şemseddin İltutmuş, çok sayıda Unani hekiminin Hindistan'a gelmesini sağlayarak, onların kendi muayenelerini kurmalarına ve sarayda hekimlik yapmalarına destek olmuştur.²⁵⁰ Aynı zamanda, Unani hekimleri hem tıp eğitimi vermiş hem de çok sayıda tıp kitabı yazmıştır. Hindistan'ın çeşitli bölgelerinden ve diğer coğrafyalardan pek çok öğrenci, Delhi şehrine gelerek burada bulunan Unani hekimlerinden ders almıştır.²⁵¹ Özellikle İltutmuş dönemi tıp bilimi ve Âyurveda'nın sentezlenmeye başladığı bir dönem olmuştur. Ebu Reyhan el Bîrûnî'nin *Kitab-ul Saidna* adlı eseri, tıp bilimi ve Âyurveda'nın sentezine ışık tutan bir kaynaktır.²⁵² Eserin Farsça'ya tercümesini yapan Ebu Bekir bin el-Kasani, aynı zamanda esere bir takım eklemelerde bulunmuştur.²⁵³ Eserde belirtilen malzemelerin bulundukları yer ve özellikleri hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. Eserin orijinalinde bulunmayan bu bilgiler arasında, Keşmir'de bulunan meyvelerden, "çivit"ın sadece boya değil aynı zamanda saç boyası ve ilaç birleşeni olarak kullanıldığından da bahsetmektedir.²⁵⁴ Delhi, kısa süre içinde seçkin hekimlerden oluşan bir şehre dönüşmüştür. Bu hekimlerden Sadr al-Din Tabib, dönemin en önemli hekimleri arasında gösterilmektedir.²⁵⁵

2.3.2. Halaç Hanedanı Dönemi

Halaç Hanedanı döneminde de Unani tıbbi gelişimini sürdürmüş, Alaeddin Halacî Unani tıbbını himaye altına almış ve Hindistan'da gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Söz konusu dönemde Şeyh Fıkıh Cemaleddin Mağribi, dönemin önde gelen Unani hekimlerinden biri olarak tanınmıştır.²⁵⁶ 1282 yılında Şah Kuli tarafından *Risale-i Firuzşahi* adlı bir tıp kitabı kaleme alınmıştır.²⁵⁷ Yine Şemseddin Mustafa²⁵⁸ tarafından yazılan *Mecmua-i Şemsi* adında bir tıbbî el yazması bulunmaktadır. Bu dönemde de Maulana Hamid Mutriz, Maulana İz al-Din Bedayuni, Meh Chand ve Jaja öne çıkan hekimlerdir.²⁵⁹ Ziya Barani tarafından kaleme alınan *Tarih-i Firuz Şahi* eseri de dönemin tıbbî gelişmeleri ve şifahaneleri hakkında bilgi vermektedir. Eserde, özellikle Alaaddin Halacî'nin²⁶⁰ saltanatı süresince Delhi'de çok sayıda tıp alanında uzman

²⁵⁰ Tazimuddin Siddiqi, "Unani Medicine in India During Delhi Sultanate", **Indian Journal of History of Science**, 15(1), 1980, s.20.

²⁵¹ T. Siddiqi, Unani Medicine in India, s.20.

²⁵² Iqtidar Husain Siddiqui, "Science of Medicine and Hospitals in India during the Delhi Sultanate Period", **Indian Historical Review**, 39(1), 2012, s.12.

²⁵³ I. H. Siddiqui, Science of Medicine and Hospitals, s.12.

²⁵⁴ I. H. Siddiqui, Science of Medicine and Hospitals, s.12.

²⁵⁵ I. H. Siddiqui, Science of Medicine and Hospitals, s.12.

²⁵⁶ Kamble, a.g.m., s.107.

²⁵⁷ Nripendra Kumar Shrivastava, "Indo- Islamic Edical Tradation: A Move Toward Synthesis During The Delhi Sultanate Period", **Hindistan Tarih Kongresi Bildirileri**, 72, 2011, s.532.

²⁵⁸ Yabancı kaynaklarda "Şems-ud-din Muuastauffi" olarak geçmektedir. Kuvvetle muhtemel ismi Şemseddin Mustafa'dır. Bkz. Shrivastava, a.g.m., s.532.

²⁵⁹ Shrivastava, a.g.m., s.532.

²⁶⁰ Kaynaklarda yer alan bilgilere göre asıl adı Ali Gurshap olan Alaaddin Halacî, Halaç Hanedanı'nın ikinci hükümdarıdır. 1296-1316 yılları arasında bölgede hüküm süren Alaaddin Halacî, Halaç Hanedanı'nın en güçlü

kişilerin olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte Barani, Nagauriler, Barahmanlar ve Jainler gibi topluluklar içinde çok sayıda ünlü hekim, cerrah ve göz doktoru²⁶¹ bulunduğu ve bu kimselerin pek çok hastalığı tedavi ettiğini belirtmektedir.²⁶² Barani'nin verdiği bilgilere göre, Alaeddin Halacî döneminde her milletten ve bölgeden uzman insanların Delhi'ye getirilmesiyle, sanat ve bilimin desteklenmesiyle Bağdat, Kahire ve İstanbul gibi bölgelerle eşit bir seviyeye yükselmiştir.²⁶³ Alaeddin Halacî, Delhi'nin bilginlerin, alimlerin ve sanatçıların bulunduğu kültür merkezi haline getirilmesine vesile olmuştur. Böylelikle bölgedeki refah seviyesi artmış, Türkistan ve İran'dan çok sayıda öğrenci de eğitim almak için bölgeye gelmiştir.²⁶⁴ Maulana Mutriz, Barani'nin hakkında bilgi verdiği diğer bir hekimdir. Barani'nin “nabız okuma uzmanı” olarak nitelendirdiği Maulana Mutriz, tıp ile ilgili kitaplar hakkında uzman olan önemli bir bilginidir ve özellikle Unani tıbbının atalarından biri olan *El-kanun-i Fit tıp* eserinin önemli bir uygulayıcısıdır. Aynı zamanda Delhi ve çevresinde bulunan pek çok öğrenciye tıp dersleri vermiştir.²⁶⁵ Maulana Sadrudin de dönemin ünlü hekimleri arasındadır. Hastalık teşhislerinde oldukça yetenekli olduğu, insanın yüzüne baktığında hastalığı anladığı ifade edilmektedir.²⁶⁶ Halacî döneminin bir diğer hekimi de Bedr al-Din Dimashqi'dir. Kendisinin tıbbî danışmanlık, nabız muayenesi ve idrar muayenesi konusunda uzman bir hekim olduğu “zamanının eşsiz bir hekimiydi, o kadar deneyimliydi ki idrarı koklayıp hastalığı teşhis edebilirdi” ifadeleriyle anlatılmaktadır.²⁶⁷

Onun hakkında bilgi veren bir diğer ünlü hekim ve tarihçi, İlhanlı Sarayı'nda vezir olan Reşidüddin Fazlullah Hamedani'dir. Reşidüddin Fazlullah, Hindistan'a yaptığı seyahat sırasında Alaeddin Halacî'yle yakın arkadaş olmuş, Alaeddin Halacî, kendisine Hindistan'a özgü bitkilerden, ilaçlardan ve yağlardan sık sık göndermiştir.²⁶⁸

hükümdarı olarak nitelendirilmektedir. Moğollar'a karşı birçok zafer kazanmış ve Hindistan'ın büyük bir kısmını fethetmiştir. 1312'de Kuzey ve Orta Hindistan'ı Delhi Sultanlığı'na bağlamıştır. Güney Hindistan'a saldıran ve bu konuda başarılı olan Delhi'nin ilk Müslüman sultanı olarak tarihe geçmiştir. Bkz. M. Melis Savaş, **Hindistan Türk Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2024, s.109-111.

²⁶¹ kuḥḥāl kelimesi olarak geçmektedir.

²⁶² Kamble, a.g.m., s.107.

²⁶³ Shrivastava, a.g.m., s.532.

²⁶⁴ Kamble, a.g.m., s.107.

²⁶⁵ Anthony Welch, “A Medieval Center of Learning in India: The Hauz Khas Madrasa in Delhi” , **Muqarnas**, 13,1996), s.183.

²⁶⁶ Kamble, a.g.m., s.107.

²⁶⁷ Kamble, a.g.m., s.107.

²⁶⁸ Asoke K. Bagchi, **Medicine in Medieval India**, Yeni Delhi, 1997, s.50.

2.3.3. Malva Sultanlığı Dönemi

Malva Sultanlığı²⁶⁹ döneminde Sultan Mahmud Şah Halacî tarafından Mandu'da bir şifahane kurulmuştur.²⁷⁰ 1449 yılında inşa edilen bu şifahanede, özellikle Unani tıbbına ait ilaçlar ve Çin tıbbının yaygın olarak kullandığı ilaçlarla tedaviler uygulanmıştır. İçerisinde *durukhane* adı verilen, eczane olarak nitelendirilebilecek, ilaç ve karışımların hazırlandığı bir alanda bulunmaktadır.²⁷¹ Burada hazırlanan ilaçların, dönemin seçkin hekimlerinin kontrolüyle oluşturulduğu belirtilmektedir. Darüşşifanın o dönemki sorumlularından biri, başhekim olan Maulana Fazlullah adında bir hekimdir.²⁷² Şifahanenin içinin ve dışının rahatlatıcı bir etkiye sahip olmakla birlikte, çok sayıda duvar süslemesi ve resimle bezeli olduğu belirtilmektedir. Hatta bu süslemeler, şifahaneyi güzelleştirmek amacıyla görevlendirilen, Çini sanatıyla ünlü bir sanatçı olan Mevlana Mughis tarafından yapılmıştır.²⁷³ Bu şifahane de uygulanan tedaviler, sadece Müslüman hekimler değil, aynı zamanda Hindu hekimler tarafından da uygulanmıştır.²⁷⁴

Söz konusu eserde, Baranî Delhi'de bulunan bazı ünlü hekimlere de sıklıkla yer vermektedir. Bu hekimlerinden biri, Maulana Bedreddin Damaşki'dir. Barani, Bedreddin Damaşki'nin hastalığı teşhis etme konusunda çok yetenekli olduğunu, hastayı bir bakışta hastalığı teşhis edebildiğini ve hastanın nabzına bile bakmadan etkili ilaçlar yazabildiğini belirtmektedir.²⁷⁵ Baranî'nin bilgi verdiği bir diğer hekim ise 'Alimuddin'dir. Barani, onu "Hindistan'da eşi benzeri olmayan, optik biliminde tanınmış bir uzman"²⁷⁶ olarak tanımlamaktadır. Dönemin ünlü Brahman ve Hindu hekimleri ise Māh Cihandar ve Madrak Marzi Jaja'dır.²⁷⁷

Özellikle Hint-İran kültürü üzerine çalışmalar yapan Fabrizio Speziale, Hindistan bölgesindeki şifahanelerin gelişimini, Müslüman kültürün bölgeye ve topluma katkısı olarak

²⁶⁹ Günümüze Hindistan'ın Medya Pradeş bölgesinde bulunan Mālvā 1305'de Sultan Alâeddin Halacî tarafından fethedilmiştir. Fetihden sonra Melik Mūltānî vali tayin edilmiştir. Sultan Alaeddin Halacî döneminde gerçekleştirilen iskân faaliyetleriyle bölge İslamlaşmaya başlamıştır. Halacî ve Tuğluklar döneminde yerli halka çok fazla karışılmadığı için bölgede yaşayan kabileler Delhi Sultanlığı hâkimiyetinden rahatsız olmadılar. Bundan dolayı Malva eyaleti Delhi Sultanlığı'nın en huzurlu bölgelerinden biri olarak bilinmektedir. Bu durum aynı zamanda Malva'nın gelişmesine de önemli katkılar sağlamıştır. Bkz. İqtidar Husain Siddiqui, "Malva", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 23, 2007, s.547-548.

²⁷⁰ Shrivastava, a.g.m., s.535.

²⁷¹ Shrivastava, a.g.m., s.535.

²⁷² I. H. Siddiqui, *Science of Medicine and Hospitals*, s.17.

²⁷³ Syed Ali Nadeem Rezavi, "Hospitals and Medicine in Medieval and Early Modern India", **Studies in People's History**, 10(2), 2023, s.185.

²⁷⁴ Rezavi, *Hospitals and Medicine in Medieval*, s.185.

²⁷⁵ Rezavi, *Hospitals and Medicine in Medieval*, s.182.

²⁷⁶ Rezavi, *Hospitals and Medicine in Medieval*, s.182.

²⁷⁷ Rezavi, *Hospitals and Medicine in Medieval*, s.182.

görmektedir.²⁷⁸ Müslümanların ki buradaki Müslüman unsur büyük ölçüde Türklerdir, bölgeye geldiği dönemde, şifahane ve benzeri kurumların pek de yaygın olmadığını belirten Speziale, Hristiyan dünyasında hastane gibi kurumların, dini amaçla ve dini kimliği olan kişiler tarafından kurulmasına karşılık, İslam'ın yaygın olduğu bölgelerde durumun böyle olmadığını ifade etmektedir.²⁷⁹ Bu durumda Türk devlet geleneklerinden biridir. Halkın her türlü güvenliğinden ve ihtiyacından devlet sorumludur. Sonuç olarak, özellikle Āyurveda ile önemli bir tıbbî bilgiye sahip olan Hindistan'da Müslüman Türklerin hakimiyet kurmaya başlaması ve Unani tıbbıyla sentezlenmesiyle birlikte, tıbbi medreseler, şifahaneler, darüşşifalar ve bimaristan gibi yapılarla ve yapılan hekim atamalarıyla tıp bilimi bölgede daha kurumsal bir hale gelmiştir. Bu durum da bölgede bilimsel gelişmelerin ilerlemesine katkı sağlamıştır.

2.3.4. Gucerat Sultanlığı Dönemi

Gucerat Sultanlığı döneminin ünlü hekimi Şahab ibn 'Abdülkerim Nagori, *Tıbb-i Şahabi* ve *Şifa el-Hani* adlı iki kitap kaleme almıştır.²⁸⁰ İlk eser *Tıbb-i Şahabi* Unani tıbbının temelleri, özellikleri ve tedavi yöntemlerine dair çok sayıda bilgiyi barındırması bakımından oldukça önemlidir.²⁸¹ Nagori eserlerinde, sözünü ettiği bütün tedavileri denediğini ve test ettiğini ifade etmektedir. İkinci kitabı *Tıbb-i Şifa* 1391 yılında, Muzeffer Şah'ın isteği üzerine kaleme alınmıştır.²⁸² Eser, insan anatomisi ve fizyolojisi üzerine bölümler içermenin yanı sıra, tedavi ve ilaç formülleri içermektedir.²⁸³ Ayrıca eserde, Arapça ve Farsça eserlerin Hintçe karşılıkları da verilmiştir.²⁸⁴

Sultan Mahmud Begara döneminde, Ali bin Muhammed bin İsmail Usaili tarafından kaleme alınan *Şifa-i Mahmudi* eseri, çoğunlukla Āyurveda geleneklerine dayanan bir tedavi anlatımını okuyucuya sunmaktadır.²⁸⁵

²⁷⁸ Fabrizio Speziale, *Hospitals in Iran and India 1500-1950*, London, 2012, s.2; Jayanta Bhattacharya "The Hospital Transcends into Hospital Medicine: A Brief Journey through Ancient, Medieval and Colonial India", **Indian Journal of History of Science**, 52(1), 2017, s.36.

²⁷⁹ Speziale, a.g.e., s.3.

²⁸⁰ T. Siddiqi, *Unani Medicine in India During*, s.22.

²⁸¹ I. H. Siddiqui, *Science of Medicine and Hospitals*, s.13.

²⁸² I. H. Siddiqui, *Science of Medicine and Hospitals*, s.13.

²⁸³ **Physician-Authors of Greco-Arab Medicine in India**, Institute Of History Of Medicine And Medical Research, New Delhi, s.13.

²⁸⁴ T. Siddiqi, *Unani Medicine in India During*, s.22.

²⁸⁵ T. Siddiqi, *Unani Medicine in India During*, s.22; **Physician-Authors of Greco-Arab**, s.14.

2.3.5. Tuğluk Hanedanı Dönemi

Tuğluk Hanedanı dönemi, tıp, astronomi, matematik ve mantık gibi bilimlerin gelişimi açısından önemli bir dönemdir. Özellikle Muhammed bin Tuğluk, bu bilim dallarıyla son derece ilgili bir karaktere sahip olmakla birlikte tıp alanında öne çıkmaktadır.²⁸⁶ Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Muhammed bin Tuğluk bazı hastaları bizatmuayene ederek, hekimlerle tıbbî konular üzerine tartışmalar gerçekleştirmiştir.²⁸⁷ Bunun yanı sıra, Muhammed bin Tuğluk âlimlere ve hekimlere büyük önem vermiştir. Muhammed bin Tuğluk döneminde öne çıkan bazı hekimler bulunmaktadır. Saray hekimi görevinde bulunduğu belirtilen hekimler: Hekim Khawaja Shamsuddin Mustaufi (Şemseddin Mustafa), Hekim Zia Mohammad (ziya muhammed), Mesud Raşit Zengi Ömer olarak sıralanabilir. Adı geçen hekimler, cerrahi, bitkisel tedavi, anatomi ve sindirim hakkında uzman hekimler olarak nitelendirilmektedir.

Söz konusu dönemde, tıbbî kurumların oldukça yaygınlaştığı görülmektedir. Şehabettin el-Ömeri, Delhi’de yetmiş tane “Darüşşifa” adı verilen şifahane olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, on iki bin hekimin resmi devlet görevlisi olarak devletten maaş aldığını belirtmektedir.²⁸⁸ Bu şifahanelerin, özellikle fakirler ve ihtiyaç sahiplerinin kullanımı amacıyla yaptırıldığı ifade edilmektedir.²⁸⁹ Tıp bilimine yakın bir ilgisi olduğu ifade edilen Muhammed bin Tuğluk, Avrupa’da meydana gelen salgın hastalıklara yakından ilgilenecek dönemin önde gelen hekimleri ve bilgileriyle hastalıkların bölgede yayılma ihtimallerine karşı önlemler almak amacıyla tartışmalar gerçekleştirmiştir.²⁹⁰

Bu dönemde, Unani tıbbı üzerine kaleme alınan pek çok el yazmasına ulaşılmıştır. Bu eserlerden bir *Mecmu’i- Diya*’dır. Eserin, Muhammed bin Tuğluk zamanında kaleme alındığı düşünülmektedir. Farsça kaleme alınan eser *El-Kanun fi’t-Tib*, Galen’in tıbbî tercümeleleri, el-Taberi’nin *Firdevs el-Hikme*, Bîrûnî’nin *Mecmu’a-i Şemsi* adlı Hint tıp kitabının tercümesi, Sultan Sencer’in veterinerlik hakkında bilgi veren kitabı, *Bustan el-‘attarin*, *Makasid el-Abdan*, *Şifa el-Meluk Sihhat-i Ala* gibi çok sayıda eseri kaynak olarak kullanmıştır.²⁹¹ Yazar, bu eserlerden çok sayıda alıntılar yaparak, tıbbî tedavilerde kendi deneyimlerini de okuyucuya aktarmıştır. Kırk altı bölümden oluşan eserin son bölümü, veterinerlik üzerine bilgiler vermektedir.²⁹² Günümüze kadar

²⁸⁶ Altaf Ahmad Azmi, Development Of Unani Medicine In Tughlaq Period (A. D. 1320-1412), **Proceedings of the Indian History Congress**, 53, 1992, s.339.

²⁸⁷ Tazimuddin Siddiqi, Unani Medicine in India During, s.21.

²⁸⁸ I. H. Siddiqui, Science of Medicine and Hospitals, s.17.

²⁸⁹ Kamble, a.g.m., s.108.

²⁹⁰ Kamble, a.g.m., s.108.

²⁹¹ T. Siddiqi, Unani Medicine in India During, s.21.

²⁹² T. Siddiqi, Unani Medicine in India During, s.22; Azmi, a.g.e., s.339.

gelen eserin iki nüshası bulunmaktadır: biri Tıp Tarihi ve Araştırmaları Enstitüsünde diğeri ise Haydarabad'da, Asafia Kütüphanesinde bulunmaktadır.²⁹³

Muhammed bin Tuğluk'un saray mensuplarında biri olan Mesud Raşid Zengi Ömer tarafından, 1329 yılında yazılan *Mecmua-i Ziyai* isimli eserde, Arapça kaynaklar başta olmak üzere, pek çok Sanskrit dilinde yazılan Āyurveda kaynakları da kullanılmıştır.²⁹⁴ Özellikle kimyasallar bölümü, büyük ölçüde Sanskritçe metinlerden oluşturulmuştur. Raşid Zengi, eserinde açıkladığı ilaçların, Hindistan coğrafyasında yaşayan insanların mizacına uygun olduğunu belirtmektedir. Ayrıca yazar, İbn-i Sînâ ve Galen başta olmak üzere, birçok Türkistanlı tıp düşünüründen faydalandığını ifade etmektedir.²⁹⁵ Söz konusu eserin, o dönemde *El-Kanun fi't-Tıb* kadar yaygın olduğu belirtilmektedir.²⁹⁶ Eserin içeriği, dönemin tıp seviyesinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. İki cilt ve 46 bölümden oluşan eser, Unani tıbbi temellerine göre şekillenmiştir.²⁹⁷ Eserde, hastalıkların oluşumunda elementleri ve hıltların önemi açıklandıktan sonra, anatomi ve organların tanımı yapılmaktadır. Ayrıca yazar, hastalıklarda nabzın ve idrarın fonksiyonları üzerinde durarak, bunları ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Bunlara ek olarak, cerrahi yöntemleri de izah eden Raşid Zengi, Āyurveda tıbbının büyü, dua ve bitki temelli tedavilerine de yer vermektedir.²⁹⁸

Firuz Şah Tuğluk döneminde de tıbbî çalışmalar gelişerek devam etmiş, Firuz Şah bilimsel çalışmaları desteklemekle birlikte içinde şifahanenin de bulunduğu yapılar inşa ettirmiştir. Kaynaklarda yer alan Bilgilere göre 115 şifahane, 40 cami, 30 okul, 10 hamam ve birçok yapı halkın kullanımına sunulmuştur.²⁹⁹ Firuz Şah döneminde, Unani tıbbi açısından oldukça önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Delhi'de, kapsamlı bir hastane olarak nitelendirebilecek bir şifahane kurulmuştur. Bu şifahanede, ilaçlar ve yiyecekler ücretsiz olarak dağıtılmış, dönemin en önemli hekimleri bu kurumda görevlendirilmiştir.³⁰⁰ *Tarih-i Firuz Şahi*'de, Firuz Şah'ın halka ve halk sağlığına karşı tutumunu açıklayan bilgiler bulunmaktadır:

Sultan, büyük nezaketi ve insanlığıyla, yerliler ve yabancılar fark etmeksizin hastaların ve hastalıklardan muzdarip olanların faydalanması için şifahaneler kurdurmuştur. Şifahaneleri denetlemek için hekimler atamış ve ilaç tedariki için tedbirler aldırılmıştır. Hekimler hastalara

²⁹³ T. Siddiqi, *Unani Medicine in India During*, s.22.

²⁹⁴ Shrivastava, a.g.m., s.533; Jaggi, *Medicine In Medieval India*, s.108.

²⁹⁵ Jaggi, *Medicine In Medieval India*, s.108.

²⁹⁶ Jaggi, *Medicine In Medieval India*, s.108.

²⁹⁷ Shrivastava, a.g.m., s.533; Jaggi, *Medicine In Medieval India*, s.108.

²⁹⁸ Jaggi, *Medicine In Medieval India*, s.108.

²⁹⁹ Kamble, a.g.m., s.108.

³⁰⁰ T. Siddiqi, *Unani Medicine in India During*, s.22.

sağlıklarını geri kazandırmak için yeteneklerini kullandılar. İlaçlar, yiyecekler ve içecekler hazineden karşılandı...³⁰¹

Ayrıca yine aynı eserde Firuz Şah'ın kaleme aldığı ekler bölümü bulunmaktadır ve Firuz Şah burada halk sağlığına verdiği önemi göstermenin yanı sıra, bu alanda kurumsallaşma alanında atılan adımları da şu sözlerle ifade etmektedir:

Tanrı'nın yardımıyla hastalığa yakalanan ve acıya yenik düşen, aşırı sıcak ve soğuk havalarda herkesin yararlanabileceği bir darüşşifa inşa ettirmem sağlandı. Hekimler hastalığı tespit etmek, tedaviyi takip etmek ve ilaç vermek için oraya giderler. İlaçların ve yiyeceklerin maliyeti bağışlarından karşılanır. Tüm hastalar, yerleşikler ve gezginler oraya başvurur, hatalar tedavi edilir ve Tanrının korumasıyla iyileşirler.³⁰²

Firuz Şah, dönemin başkenti Firuzabad'da, büyük bir hastane olarak nitelendirilen şifahane inşa ettirmiştir. Saray tarihçisi Şemseddîn-İ Sirâc Afif³⁰³, *Târîh-i Fîrûz Şâhî* adlı eserinde, bahsi geçen bu şifahane hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermektedir. Firuzabad'da kurduğu şifahanede, dönemin ünlü hekimlerini, cerrahlarını ve göz hastalıkları uzmanlarını görevlendirmiştir.³⁰⁴ Hastalara ücretsiz tedaviler uygulanmıştır. Firuz Şah döneminde, beş hastane ve otuz tıp mektebi kurulmasını emretmiştir. Bu hastanelerde çalışmak için hekimler ve uzmanlar tayin edilmiştir. Ayrıca, Abdul Khaliq Kaif³⁰⁵ ve Neshat Quaiser³⁰⁶ gibi bazı araştırmacılar söz konusu dönemde aslında on beş şifahanenin kurulmuş olduğunu ifade etmektedir. Yine bu şifahaneler, her sınıftan hastaya hizmet edecek şekilde kullanılmış, tedavi ve yiyecek ihtiyaç sahiplerine ücretsiz olarak temin edilmiştir. Firuz Şah döneminde kurulan bu şifahaneler dönemin birçok kroniğinde yer almaktadır. Bunlardan biri de, Firuz Şah'ın otobiyografisi olarak nitelendirilebilecek olan eser *Futûhât-i Fîrûzshâhî*'dir.³⁰⁷ Rezavi, o dönemde kurulan şifahanelerden şu sözlerle bahsetmektedir:

...Başka bir gerçek de her türlü hastalıktan muzdarip ve acı çeken her türlü insanın geldiği darüşşifa kurmuş olmamızdır. Orada bulunan hekimler, hastanın hastalığını teşhis edip tedavisine başladılar. Gerekli ilaçları yazdılar ve bu şekilde çok sayıda hasta yatırılarak tedavi edildi.³⁰⁸

Firuz Şah tarafından bir akıl hastanesi kurulduğu da kaynaklarda yer almaktadır. Zihinsel hastalıklara sahip olan kişilerin, Delhi'de kurulmuş olan akıl hastanesinde tutulmalarını emreden

³⁰¹ Shams Siraj Afif, **Tarikh-i-Firoz Shahi**, Çev. Hohn Dowson, Calcutta, 1953, s.104.

³⁰² Shams Siraj Afif, **Tarikh-i-Firoz Shahi**, s.131.

³⁰³ 1350 yılında Abuhar'da doğan Şemseddîn-İ Sirâc Afif'in ailesi Delhi Türk Sultanlığı'nın hizmetinde bulunmuştur. Babası ise Sultan Fîrûz Şah Tuğluk'un hizmetinde önemli devlet görevleri yapmıştır. Kendisi ise Delhi Türk Sultanlığının tarihçilerinden birisidir. Bkz: Osmangazi Özgüdenli, "Şemseddîn-İ Sirâc Afif", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.38, 2010, s.523.

³⁰⁴ Shams Siraj Afif, **Tarikh-i-Firoz Shahi**, s.38; I. H. Siddiqui, *Science of Medicine and Hospitals*, s.17.

³⁰⁵ Abdul Khaliq Kaifi, "Socio-Economic Determinants of Health System in India under the aspects of Colonial Structures", Frankfurt, 1991, s.100; Rezavi, "Hospitals and ...", s.183.

³⁰⁶ "Politics, Culture and Colonialism: Unani's Debate with Doctory" adlı makalesinde bu konu hakkındaki tartışmalara yer vermektedir.

³⁰⁷ Rezavi, *Hospitals and*, s.184.

³⁰⁸ Rezavi, *Hospitals and*, s.184.

Firuz Şah, bu kişilerin iyileşene kadar tedavisi ve diğer ihtiyaçlarını devlet tarafından karşılamasını sağlamıştır.³⁰⁹ Ayrıca birçok yüksek devlet görevlisi de bulundukları bölgelerde şifahaneler inşa ettirmişlerdir.³¹⁰ Bununla birlikte çok sayıda eyalet yöneticisi ve hekim Âyurveda ve Unani tıp geleneklerinin sentezi için çaba sarf etmiştir. Gucerat'ta Muzaffer Şah adında bir saray hekimi bu amaçla tıbbın temel amaçlarını ve prensiplerini ele alan *Tıbb-i Sehabi* ve *Tıbb-i Şifa-el Han-i* adında kitaplar kaleme almıştır.³¹¹

Firuzabad'da bulunan şifahanenin bazı bölümlerinde, hayvanların tedavisi için bir alanın bulunduğu söz edilmektedir.³¹² Veterinerlik bilimine de büyük ölçüde dikkat gösterilmiş Shikarnama- Firuzşahi adı verilen bilgilendirme yazılarında hayvan tedavileri hakkında bilgiler verilmiş, hayvanlar içinde şifahaneler kurulmuştur.³¹³ Firuz Şah'ın hükümdarlığı sırasında dikkati çeken bir diğer konu da 1378-79 yıllarında hekimler kurulu tarafından kuşların tedavisiyle ilgili bir kitabın yayınlanmasıdır. *‘Ilâjut Tuyûr*³¹⁴ adı verilen bu eser, Firuz Şah'ın özel isteği üzerine oluşturulmuş bir eserdir.³¹⁵

Tuğluklar döneminde, Unani medreselerinin kurulması alanında gelişmeler devam etmiştir. Firuz Şah'ın “Denni Medresesi” bünyesinde Unani tıp medresesi kurdurduğundan söz edilmektedir.³¹⁶ Burada, öğrencilerin ve bilim insanlarının hem din hem de tıp alanındaki çalışmalarını takip ettiği ve desteklediği belirtilmektedir. Firuz Şah döneminde, tıp medreselerde okutulan yaygın bir ders olmakla birlikte, söz konusu tıp medreseleri Firuz Şah'ın himayesiyle birlikte pek çok insanın dikkatini çekmiş ve Delhi bir çeşit öğrenme merkezi haline getirilmiştir.³¹⁷ Söz konusu dönemdeki önemli bir tıbbî gelişme de kadın ve doğumla ilgilidir. Bu dönemde, Unani hekimleri bebeğin anne rahmindeki konumunu belirleyebilmek için bir araç keşfetmişlerdir.³¹⁸

Firuz Tuğluk döneminde yazılan *Tıbb-ı Fîrûz Şâhî*, Delhi Sultanlığı dönemindeki tıbbî bilgi seviyesini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu dönemde de farklı bilim dallarında uzmanlaşmış, bilgili ve yetenekli pek çok isim devlet himayesine alınarak desteklenmiştir. Firuz

³⁰⁹ Rezavi, Hospitals and, s.185.

³¹⁰ Shams Siraj Afif, **Tarikh-i-Firoz Shahi**, s.329.

³¹¹ Shrivastava, a.g.m., s.534.

³¹² I. H. Siddiqui, Science of Medicine and Hospitals, s.17.

³¹³ Kamble, a.g.m., s.108.

³¹⁴ Bu el yazmasının bir kopyası, Hindistan Ulusal Arşivleri, Noor Mikrofilm Merkezi ve İran Kültür Evi işbirliğiyle yayınlanmıştır ve Yeni Delhi'de bulunmaktadır.

³¹⁵ Rezavi, Hospitals and, s.183.

³¹⁶ Kamble, a.g.m., s.108.

³¹⁷ Rezavi, Hospitals and, s.182.

³¹⁸ Kamble, a.g.m., s.108.

Şah tarafından himaye edilen bu isimlerden biri İlyas bin Şahab'tır.³¹⁹ İlyas bin Şahab *Rahat-ul İnsan* ve *Tıb-i Firuz Şahi* adında iki tıp eseri kaleme almıştır. Tıbb-ı Fîrûz Şâhî, özellikle kuş hastalıklarıyla ilgilenmiştir.³²⁰ Ayrıca çeşitli konularda tedavi reçeteleri de vermektedir. 1385 yılında kaleme alınan *Rahat-ul İnsan* ise sadece insan sağlığı üzerine kaleme alınan bir kitaptır. Eser, çok sayıda tedavinin yanı sıra, şifa olarak okunan Kuran ayetlerini de okuyucuya sunmaktadır.³²¹

1370'lere kadar olan dönem hakkında bilgi veren, *Sîrat-i Fîrûzshahî* adlı anonim eser de önemli devlet kurumlarından bahsederken şifahanelere de değinmektedir. Eserde çok sayıda uzman hekimin görevlendirildiği ve birçok hastanın tedavi edildiği bir şifahane olduğu vurgulanmaktadır.³²² Verilen bu bilgilerin yanı sıra eserde pek çok ilacın Arapça ve Hintçe karşılığıyla birlikte ilaç listesine de yer verilmiştir.³²³ Bu kaynakta verilen bilgiler Şemseddîn-İ Sirâc Afîf'in verdiği bilgilerle de doğrulanmaktadır.

Söz konusu dönemde Unani tıbbı Hindistan'da oldukça güçlenmiş ve yayılmıştır. Özellikle kurulan hastanelerle ve hekimlerin yaptığı çalışmalarla Unani tıbbı bölgede hâkim tıp anlayışı haline gelmiştir, denilebilir. Firuz Şah döneminin ardından Tuğluk hanedanı zayıflamaya başlamış ve Lodi hanedanlığı dönemine kadar Unani tıbbı gelişmeleri durağanlaşmıştır.³²⁴

2.3.6. Lodi Hanedanlığı Dönemi

Lodi hanedanlığı döneminde Sultan İskender Lodi, bilimsel çalışmalara ve bilim insanlarına büyük bir ihtimam göstermiştir. İskender Lodi, dönemin seçkin bilim insanlarına araştırmaları için maddî destek de sağlamıştır.³²⁵ Özellikle Unani tıbbını ve Âyurveda'yı sentezlemek amacıyla yazılan eserlerden biri, Sultan İskender Şah Lodi'nin veziri olan Masnad-i Ali Mian Bhu'a'nın *Madan-ul-Şif-İskender Şahi* adlı eseridir.³²⁶ O, verdiği tıbbî bilgilerin yanı sıra, hastalıkların tedavisini, Âyurveda yöntemlerinin yanı sıra bilimsel tıp yöntemleriyle yapmanın daha doğru olduğunu savunmaktadır. Eserde kullandığı kaynakları listeleyen Mian Bhu'a, insan anatomisi ve hastalıkların belirtileri üzerinde de durmaktadır. Sözü edilen bu eser çok sayıda hekim tarafından kullanılan tıbbî el kitabı olarak nitelendirilmektedir.³²⁷

³¹⁹ I. H. Siddiqui, Science of Medicine and Hospitals, s.13.

³²⁰ I. H. Siddiqui, Science of Medicine and Hospitals, s.13.

³²¹ I. H. Siddiqui, Science of Medicine and Hospitals, s.13.

³²² *Sîrat-i Fîrûzshahî*, , Khuda Bakhsh Oriental Halk Kütüphanesi, 1999, s. 235; Rezavi, Hospitals and , s.184.

³²³ *Sîrat-i Fîrûzshahî*, , Khuda Bakhsh Oriental Halk Kütüphanesi, 1999, s. 235; Rezavi, Hospitals and, s.184.

³²⁴ Kamble, a.g.m., s.108.

³²⁵ T. Siddiqi, Unani Medicine in India During, s.22.

³²⁶ Shrivastava, a.g.m., s.533.

³²⁷ Shrivastava, a.g.m., s.533.

Firishta olarak tanınan, fakat asıl adı Muhammed Kasım Hindu Şah Astarabadi³²⁸ olan ünlü tarihçi, Hint tıp sistemiyle ilgili *Destüru'l Attiba* adlı eseri kaleme almıştır.³²⁹ Son Behmeni³³⁰ hükümdarlarının başkenti olan Ahmedabad şehrini ziyaret eden Firishta burada bulunan bir darüşşifadan şu sözlerle bahsetmektedir:

Sultan Ahmet Şah Brahmani'nin oğlu sultan Alaaddin, saltanatı sırasında Ahmedabad'da diğer adıyla Bidar'da büyük bir Darüşşifa 'ya sahipti. Bu Darüşşifa güzellik ve ihtişam bakımından eşsizdi. Birçok köyün geliri, harcamaları karşılamak için bağışlanmıştı. İlaçla, içecekler ve yemek hastalara ücretsiz olarak sağlanıyordu. Hindu ve Müslüman doktorlar hastaları tedavi etmek için oraya yerleştirilmişti.³³¹

Bu ifadeler, Delhi Sultanlığı döneminin, genel olarak halk sağlığına ve tıbbı yaklaşımının izahı açısından oldukça önemlidir. Diğer pek çok kaynakta bu tarz ifadelerin yer alması devletin halk sağlığının sağlanmasını görev bildiğini ve diğer Türk ve Müslüman devletlerde olduğu gibi, kendisini sorumlu tuttuğunun bir göstergesidir. Söz konusu şifahane, Behmeni Sultanı Alâeddin tarafından 1453 yılında yaptırılmış, hastalıkların tedavisinde cerrahi, fizyoloji, terapötik, oftalmoloji ve diyetetik gibi çeşitli dallarda Âyurveda ve Unani tıbbı uygulanmıştır.³³²

³²⁸ 1553-1623 yılları arasında yaşamış tarihçi ve gezgindir. Bkz. Khaliq Ahmad Nizami, "Frişite", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.13, 1996, s.133.

³²⁹ Shrivastava, a.g.m., s.533.

³³⁰ Behmeni Sultanlığı Delhi'nin dışında Müslümanların oluşturduğu ilk siyasi kuruluşlardan biri olarak bilinmektedir. 1347-1527'de Dekken bölgesinde hüküm sürmüşlerdir. Bkz. Enver Konukçu, "Behmeniler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, 1992, s.553.

³³¹ Muhammad Qasim Firishta, **Tarikh-i-Firishta**, s.333; Iqtidar Husain Siddiqui, *Science of Medicine and Hospitals*, s.17; Rezavi, *Hospitals and*, s.184.

³³² Shrivastava, a.g.m., s.536.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BABÜRLÜ DÖNEMİNDE TIP BİLİMİ

3.1. Babürlü Döneminde Unani tıbbı

Dönemin söz konusu tıp anlayışını teşkil eden bir unsur olan Unani tıbbı, Babürlü dönemi öncesi Hindistan'da, Gaznelilerle başlamış ve ardından Delhi Türk Sultanlığı döneminde bölgeye yayılmıştır. Babürlü Devleti döneminde ise, Âyurveda tıp anlayışı büyük ölçüde geri planda bırakılmış, Unani tıbbı bölgede iyice yerleşmiş, yayılmış ve geliştirilmiştir. Babürlü Devleti, başta tıp olmak üzere bilimsel çalışmalara büyük bir önem vermiş; hekimlerin ve diğer bilim insanlarının çalışmalarını desteklemiş ve teşvik etmiştir. Babür Şah'ın hükümdarlığı döneminden itibaren başlayan ve sonrasında artarak devam eden söz konusu desteklemeler ve teşvikler ile birlikte Babürlü Devleti'nin bir bilim merkezi haline gelmesi amaçlanmıştır. Özellikle Babürlü hükümdarlarından Ekber Şah dönemi, bilimsel çalışmaların zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur.

Unani tıbbının, özellikle Babürlüler döneminde ilerlemesinde, Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu durumlardan ve baskılardan kaçan hekimlerin yanı sıra, Türkistan bölgesinden gelen hekimlerin de etkisi olduğu ileri sürülmektedir.³³³ Ayrıca Babürlü Sarayı'nın hekimlere destek vermesi bölgeye birçok ünlü hekimin gelmesine de olanak sağlamıştır. Unani tıbbı, Babürlü Devleti'nde sarayın himayesi altında gelişmiştir. Babürlü Hindistan'ında, katipler, soylular ve seçkin aileler tarafından benimsenen Unani tıbbı "yüksek bilgi"yi temsil etmiş ve Farsça metinlerle korunmuştur. Seema Alavi, Babürlü Devleti'nde iki tür tıp anlayışı olduğu görüşünü savunmaktadır.³³⁴ Ona göre, Babürlü Devleti'nde tıp, Unani tıbbı ve bilimsel tıp olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu iki tıp anlayışı arasındaki dengeyi kontrol eden unsur ise saraydır. Özellikle Safevi Devleti'nden kaçarak Babürlü Devleti'ne sığınan Türk ve Fars hekimler tarafından sürdürülen geleneksel Unani tıbbının yanı sıra, medreselerde Arapça ve Farsça derslerle bilimsel olarak nitelendirilen tıp eğitimi verilmiştir.³³⁵ Alavi'nin aksine, bazı araştırmacılar, Unani tıbbını

³³³ Arshad Islam, "Unani Methods of Cure in the Indian Subcontinent: An Analytical Study", *International Journal of Engineering & Technology*, 7, 2018, s.482.

³³⁴ Seema Alavi, "Medical Culture in Transtion: Mughal Gentleman Physician and the Native Doctor in Early Colonial India", *Modern Asian Studies*, 42(5), 2008, s.869.

³³⁵ Alavi, Medical Culture in Transtion, s.869.

bilimsel bir tıp anlayışı olarak kabul etmektedir. Aslında, bu tıp anlayışlarını bir arada incelemek daha doğru bir yaklaşım olabilir, çünkü okutulan kitaplar ve genel kabul gören tedaviler, birbirinden pek de bağımsız değildir.

Safevi Devleti'nin, kendi yaşadıkları iç karışıklıklardan dolayı çok sayıda hekim ve bilim insanının Delhi'ye gelmesi, Babürlüleri oldukça memnun etmiştir. Babürlü Devleti'ne sığınan bu hekimlerin arasında, Ekber Şah'ın hükümdarlığı döneminde bölgeye gelen Hekim Ebu'l Feth Gilâni, onun kardeşi Hekim Humam, bazı seferlerde hükümdara eşlik eden göz doktoru ve cerrah Hekim Ayn-ul-Mülk ve 17. yüzyıl sonlarına doğru bölgeye gelen Hekim Muhammed Ekber Şah Arzani bulunmaktadır. Bu isimler, Babür Devleti'nin tıbbî gelişmelerinde oldukça etkili olmuştur. Saray, bu gibi isimleri her daim destekleyerek tıbbî gelişmelere katkıda bulunmuştur. Bunun yanında, sarayda bulunan Unani hekimleri de yüksek statüde görülmüştür. Hekim Ali Gilâni başta olmak üzere pek çok hekim, Ekber Şah'ın hükümdarlığı döneminde saray içinde önemli idari ve siyasi yetkilere sahip olmuştur.³³⁶

Hindistan'da, çok sayıda el yazması tıbbî ansiklopedi, Babürlülerin Unani'ye ilgisini göstermektedir. Ayrıca, bu el yazması eserler, siyasi emellerle bağlantılı olarak aristokratik erdemi simgelemektedir.³³⁷ Dolayısıyla bazı hekimler, bireysel çıkarları için bu eserleri kaleme almıştır. Aynı zamanda, yazılan eserlere ve kâtiplere saygı duyulmuş; okunması ve korunması için teşvik edilmiş ve bu nedenle kütüphaneler kurulmuştur. Bu eserlere önem verilmesinin en önemli nedeni ise, hükümdarın halkın sağlığından sorumlu olduğuna inanılmasıdır. Hükümdar, toplumun refah hamisidir ve tebaası, fiziksel sağlıklarının korunması için ona saygı duymuştur.³³⁸

Avrupalı seyyahlar da Babürlü tıbbı hakkında kayda değer bilgiler vermektedir. Bölgeye gelen Niccolao Manucci, François Bernier, Garcia Da Orta, John Ovington ve John Martin Honigberger gibi seyyahların aynı zamanda tıbbî niteliklere sahip olması bu konudaki gözlemlerini daha da önemli hale getirmektedir. Dolayısıyla bu seyahatnamelerde Babürlü tıbbı ve gelişmeleri hakkında önemli detaylar bulunmaktadır. Söz gelimi, Babürlü Devleti'ni ziyaret eden, Portekizli bir hekim olan Garcia Da Orta, 1534 yılında Hindistan'a gelmiş ve bir süre Goa Misyonerlerin'in hekimliğini yapmıştır. Bunun yanı sıra Garcia Da Orta, Ahmednagar'lı Burhan Nizam Şah'ın Babürlü hekimlerinin uygulamalarından öğrendiği koleranın tedavisine yönelik açıklama yapan ilk eser olan *Colloquies on the Simples, Drugs and Materia Medica of India* 'yı kaleme almıştır.³³⁹

³³⁶ Rahman vd., a.g.e., s.2.

³³⁷ Alavi, Medical Culture in Transtion, s.855.

³³⁸ Alavi, Medical Culture in Transtion, s.869.

³³⁹ Rizvi, a.g.m., s.7; Rezavi, Medical Techniques And Practices, s.876.

Babürlü tıbbı hakkında bilgi veren diğer bir seyyah olan Bernier, Babürlülerde hastalıkların çevresel olarak ortaya çıktığı ve Babürlü yöntemleriyle tedavi edilmesi gerektiği konusunda genel bir fikir birliği olduğundan bahsetmektedir. Bernier, Doğu'da hüküm süren sağlık sistemini, Batı'dakiyle eleştirel bir şekilde karşılaştırabilen en iyi Avrupalı hekimdir.³⁴⁰ Bernier, çeşitli hastalıklar için eskimiş ilaçları öne çıkarmakla kalmayıp, aynı zamanda Hindistan sağlık sisteminin olumlu özelliklerini de öven ilk kişidir. Yerli tıpla ilgili olarak Bernier, Babürlülerin düzenli risalelerden ziyade tıbbî kitap koleksiyonları olduğunu ve bu kitapların Fransızlardan farklı tıbbî ilkelere sahip olduğunu da aktarmıştır.³⁴¹ Bernier'in aksine, Careri ise seyahatnamesinde Babürlü tıbbıyla ilgili olarak, hekimlerin çok yetenekli olmadığını, oruç tutarak birçok hastalığı tedavi etmeye çalıştıklarını belirtmektedir.³⁴² Edward Ives ise 18. yüzyılda "Hint Tıp Sistemi" üzerine açıklamalar yaparken şunları söylemektedir:

İnsan iki veya üç bin parçaya bölünmüştü; bunların on binini damarlar, on binini sinirler, on yedi binini kan ve bir miktar da kemikler, safra, lenf vb. oluşturunuyordu. Ve bütün bunlar, ne tarih, ne hastalık, ne de tedavi açısından herhangi bir biçim veya düzen olmaksızın ortaya konmuştu.³⁴³

Babürlü tıbbını şekillendiren özelliklerden biri olan tıp eğitimi, söz konusu durumun izahı açısından önem arz etmektedir. Öyle ki, özellikle bölgeyi ziyaret eden seyyahların verdiği bilgiler kayda değer bir nitelik taşımaktadır. Bu seyyahlardan Peder Monserrate, Ekber Şah döneminde Hindistan'a yaptığı yolculuk hakkında bilgi verirken devletin her yerine gönderilen hekimlerin tıp eğitimi verdiğinden bahsetmektedir.³⁴⁴ Peder Monserrate, Sirhind'de devletin hemen her bölgesine hekim gönderen çok ünlü bir tıp okulu olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁵ Benzer şekilde, Abdülbaki Nahavandi de Sind bölgesinde Hekim Şems ve Hekim Mu'in'in medreselerinde tıp derslerinin verildiğini belirtmektedir.³⁴⁶ Yine Ekber Şah döneminde, Mir Abu Turab Gujerati'nin tıp eğitimi verdiği kendi mektebi bulunmaktadır. Hekim 'Alimuddin Vezir Han, Pencap'ta tıp dersleri veren bir medrese yaptırmıştır.³⁴⁷ 16. ve 17. yüzyılda, tıp eğitiminin en önemli merkezleri, çok sayıda hekimin Babürlere göç ettiği İran'da bulunmaktadır. Bu nedenle Babürlü döneminde Gilan, Meşhed, İsfahan ve Şiraz'da verilen tıp eğitimi oldukça önemlidir.³⁴⁸ İran'dan Babür Devleti'ne gelen hekimlerin yanı sıra çok sayıda Babürlü genci de hekimlik eğitimi almak için İran

³⁴⁰ Sakul Kundra, "History of Indian Medicine: François Bernier's discourse on the health system in medieval India", **The National Medical Journal of India**, 23(4), 2010, s. 237.

³⁴¹ Kundra, a.g.e., s.237.

³⁴² Seyid Ali Naadem Rezavi, "Physicians as Professionals in Medieval India", **Disease and Medicine in India**, ed. Deepak Kumar, Tulika, 2001, s. 40.

³⁴³ Seyid Ali Naadem Rezavi, *Medical Techniques And Practices*, s. 876.

³⁴⁴ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.41.

³⁴⁵ Rezavi, *Medical Techniques and Practices*, s. 876.

³⁴⁶ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.41.

³⁴⁷ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.42.

³⁴⁸ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.42.

coğrafyasına gitmiştir. Bu duruma örnek olarak Ahmed Thattavi verilmektedir. Molla Kemalettin Hasan ve Molla Mirza'dan Şiraz'da eğitim alan Thattavi, eğitimini tamamladıktan sonra Hindistan'a geri dönmüştür.³⁴⁹ Bu hususta önemli örneklerden biri de, Âlemgir Şah'a tiginlik döneminde eğitmenlik yapan ve aynı zamanda Hekim Ali Gilâni'nin öğrencisi olan Hekim Haşim'in Ahmedabad'da açtığı medresedir. Ayrıca, Hekim Haşim, kendi medresesini açmadan evvel 12 yıl boyunca Meşhed ve Şiraz'da bulunan tıp medreselerinde çalışmıştır.³⁵⁰ Âlemgir Şah döneminin tanınmış hekimlerinden olan Muhammed Ekber Arzani de ileri tıbbî çalışmalar için İran'a gitmiştir.

Cambridge'de bir doktor olan John Frayer, Hindistan'daki tıp eğitiminden "Tıp eğitimi herkese açıktı, resmi mezuniyet, sınav ve yeterlilik belgesi yoktu. Herkes çalışır en yetenekli olan bu işi yapabiliyordu. Bu eğitim gelenekle veya aileden intikal eden bir deneyimle meydana gelirdi." sözleriyle bahsetmektedir.³⁵¹ Tıbbî mekteplerde verilen eğitimlerin yanı sıra hekim olmak isteyenler tanınmış bir hekimin yanında eğitim almışlardır. Babürlü Devleti bünyesinde adı geçen pek çok hekim, hekimlik görevlerinin yanı sıra çok sayıda öğrenciye tıp dersleri de vermiştir.³⁵² Dolayısıyla, tıp eğitiminde öğretmen odaklı bir eğitimin verildiği yorumunu yapmak mümkündür. Babürlü Devleti'nde tıp eğitimi veren diğer kurumlar ise davethane (dispanser) ve şerbethane (şurup evleri) olarak belirtilmektedir. Basit düzeyde tedavilerin uygulandığı bu yapılar, ilaç hazırlamanın yanı sıra basit tedaviler konusunda da eğitim vermiştir.³⁵³

Babürlü Devleti, Hindistan coğrafyasının politik, sosyal, ekonomik ve dini görünümünü şekillendirirken tıp ve sağlık alanlarında da önemli başarılar elde etmiştir. Babür Şah'ın tahta çıkışıyla birlikte tıbbî hizmetlerin organizasyonu iyi bir şekilde sağlanmaya başlamış ve ilerleyen dönemlerde bütün Babürlü şehirlerine yayılmaya devam etmiştir. Rizvi'nin verdiği bilgilere göre, Babür Şah, Unani ilaçları ve uygulamaları konusunda bilgi sahibi olmasının yanı sıra tıbbî çalışmalara da büyük bir ilgi göstermiştir.³⁵⁴ *Babürnâme*'de yer alan tıpla ilgili bilgilerden bu sonuca varmak mümkündür. Ayrıca, Babür Şah döneminin belki de en önemli hekimi olan Hekim Yusufi, saray hekimi olmasının yanı sıra, Unani tıbbı üzerine yaptığı çalışmalarla kendinden sonraki Unani hekimlerine örnek olmuştur. Hekim Yusufi, Hümayun Şah döneminde de hekimliğini sürdürmüş ve eserler yazmaya devam etmiştir. Hümayun Şah dönemi kısa sürse de

³⁴⁹ Fatima Zahra Bilgrami, "Mir Ali Sher Thattavi's Life and Contributions to the History and Culture of Sind", **Proceedings of the Indian History Congress**, 52, 1991, s.325.

³⁵⁰ Rezavi, *Medical Techniques and Practices*, s.877.

³⁵¹ Rezavi, *Hospitals and Medicine in Medieval*, s.185.

³⁵² Söz konusu yazarlar ve eserin bazıları sonraki bölümlerde izah edilecektir.

³⁵³ Wasti Nayyar, "Unani Medicine in the Mughal Period", **Nabbaz**, 13, 1968, s. 3; Rezavi, *Medical Techniques and Practices*, s.878.

³⁵⁴ Rizvi, a.g.m., s.7.

tıbbî uygulama ve gelişmeler artmaya devam etmiştir.³⁵⁵ Ekber Şah dönemi ise Babürlü tıbbının zirveye tırmandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde dikkat çeken bir durum da Ekber Şah'ın pek çok yakın dostunun ve en yakın devlet görevlilerinin aynı zamanda hekim olduğudur. Bunun sebebini, Ekber Şah'ın tıbbı olan ilgisiyle bağdaştırmak mümkündür. Söz konusu dönemde Ebu'l Fazl 30'dan fazla hekimin adı listelenmektedir.³⁵⁶ Bu hekimlerin birçoğu İran bölgesinden gelmekle birlikte, Unani tıbbı ve genel tıbbî tedavilerle alakalı sayısız eser kaleme almışlardır. Eserlerin birçoğu, Hindistan bölgesi başta olmak üzere Avrupa'nın önemli kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Aynı doğrultuda değerlendirilmesi gereken başka bir konu ise, Babürlü hastaneleri yani darüşşifalardır. Devlet kontrolünde olan bu yapılar *Bahar-ı Azam* adlı eserde yoksulların ve ihtiyaç sahiplerinin tedavisi amacıyla yöneticiler ve soylular tarafından kurulan mekanlar olarak tanımlanmaktadır.³⁵⁷ Bu doğrultuda Ekber Şah döneminde pek çok hastane açılmış ve bu hastaneler kast ve mezhep fark etmeksizin her kesimden insana hizmet vermiştir.³⁵⁸ Cihangir Şah ve Şah Cihan, Ekber Şah'ın inşa ettirdiği hastaneleri sürdürmekle kalmamış, hasta ve muhtaç insanlara yardım için daha fazla hastane inşa ettirmiştir. Hükümdarların yanı sıra aileleri ve bazı soylular da hastaneler inşa ettirmiştir. Örneğin, Cihanara Begüm, Surat civarında küçük ölçekli bir şifahane inşa ettirmiş, burada yoksullara ücretsiz tedaviler uygulanmıştır.³⁵⁹ İlerleyen bölümlerde bu hastanelere yeri geldiğinde değinilecektir. Ancak, burada Ekber Şah tarafından Fetihpur Sikri'de kurulan büyük hastane kompleksinden bahsetmek gerekmektedir (Bkz. Şekil 3). Söz konusu yapı geniş avlusu ve süslemeli taş mimarisiyle oldukça dikkat çekmektedir. 1571-1585 yılları arasında inşa edilen bu hastanenin, sarayın harem gibi önemli noktalarına erişimi de bulunmaktadır.³⁶⁰ Cizvit rahipleri tarafından da bir süre kullanılan hastaneden, Peder Monserrate de bahsetmektedir. Günümüzde hala ayakta kalan yapının mimarisi hakkında Rezavi, ayrıntılı bilgiler vermektedir.³⁶¹

³⁵⁵ Islam, a.g.m., s.482.

³⁵⁶ Ebu'l Fazl Allami, **Ain-i Akbari**, s.542-543.

³⁵⁷ Rezavi, *Hospitals and Medicine in Medieval*, s.188.

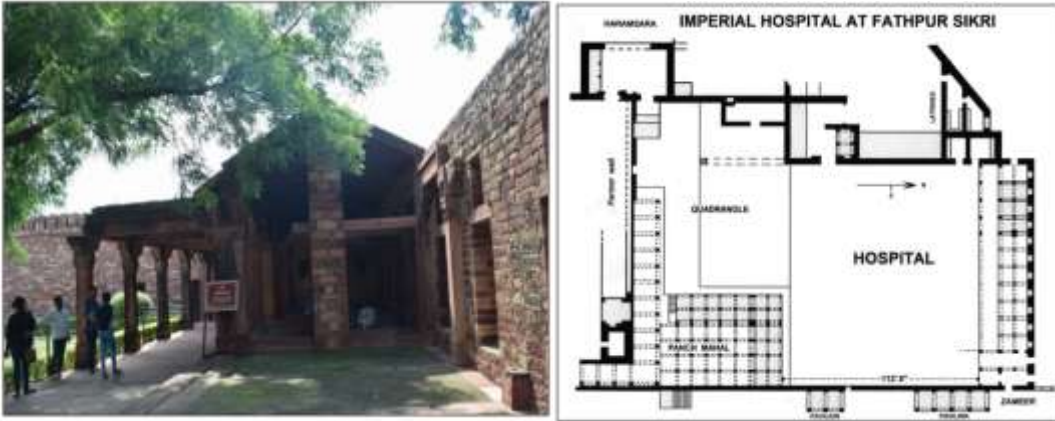
³⁵⁸ Pankaj Goyal ve DP. Agrawal, "Hospital in Ancient India", **Ghadar Jari Hai**, 5(1), 2011, s.23.

³⁵⁹ Rezavi, *Hospitals and Medicine in Medieval*, s.188.

³⁶⁰ Rezavi, *Hospitals and Medicine in Medieval*, s.188.

³⁶¹ Rezavi, *Hospitals and Medicine in Medieval*, s.189.

Şekil 3: Fetihpur Sikri’de kurulan darüşşifanın fotoğrafı ve planı

Kaynak: Rezavi, Hospitals and Medicine in Medieval..., s.191.

Babürlü tıbbi geleneklerine göre, bir hekimin ya da cerrahın görev yapabilmesi için bazı testlerden geçmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte, en başarılı ve deneyimli hekimlerin seçilmesi ve atanmasına son derece dikkat edildiği ve bu doğrultuda hekimlerin bazı testlere tabi tutulduğu da belirtilmektedir. Söz konusu testlerden en çok uygulananı, idrar testidir. Hasta ve sağlıklı olan hayvan idrarlarını belirleyebilen hekimler başarılı sayılmıştır. Bu konuda en iyi bilinen örnek, Ekber Şah’ın Hekim Ali Gilâni’ye uyguladığı testtir. Hekim Ali Gilan’i idrarların hangi hayvana ait olduğundan hangi hastalığı taşıdığına kadar tespitler gerçekleştirmiş ve sonrasında saray hekimi olarak göreve başlamıştır.³⁶² Seyyah Niccola Manucci, söz konusu testin bir benzerinin kendisine uygulandığını şu sözlerle ifade etmektedir:

Hekimlerin yeteneklerinden ve hastalıkları tanıyıp tanımadıklarından emin olmak için bu tür hilelerle onları sorgulamak da bir gelenektir. O (prens) hasta olduğunu anladı ve bana bir kap dolusu idrar göndererek, bundan muzdarip olduğu hastalığı tanıyıp tanıyamayacağımı sordu. Sıvının yeşil olduğunu ve içinde bir miktar ilaç olduğunu görünce hayal gücümü çalıştırdım ve gülümseyerek idrarın önceki gece bol miktarda yeşil şeyler yemiş bir kişiye ait olduğunu söyledim. Bu sözleri söyler söylemez yatağın perdelerinin ardından büyük bir kahkaha koptu ve benim harika bir doktor olduğumu söylediler. Sonunda bunun bir ineğin idrarı olduğunu söylediler.³⁶³

Tıbbın önemli bir bölümünü içine alan eczacılık özellikle Hindistan coğrafyasının etkisiyle Babürlü döneminde gelişimini sürdürmüştür. Bölgenin verimli topraklarında yetişen bitkiler ilaç yapımı konusunda Babürlü toplumuna önemli katkılar sağlamıştır. İlaçların hazırlanması, büyük ölçüde onları reçete eden hekimlerin sorumluluğundadır. Ancak hekimler aralarındaki rekabet nedeniyle reçetelerini gizli tutmuştur. Bu durum Babürlü Hindistan’ında ilaç işletmelerinin büyümesini engellemiştir.³⁶⁴

³⁶² Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, Çev. H. Beveridge, C.1, The Asiatic Society, Kalküta, 2003, s.569.

³⁶³ Niccolao Manucci, *Storia Do Mogor*, ed. William Irvine, C.2, Londra, 1907, s.399.

³⁶⁴ Rezavi, *Medical Techniques and Practices*, s.882.

Babürlü Devleti'nin tıbbî bilgi düzeyi 17. yüzyılın Avrupalı seyyahlarının verdiği bilgilere göre bilimsel bir yaklaşımdan uzak olduğu ifade edilmiştir. Özellikle Manucci, Babürlü hekimlerinin tıp konusunda hiçbir fikirlerinin olmadığını, felci, epilepsiyi, anemiye ve bazı diğer kötü hastalıkları tedavi edecek bir konumda olmadıklarını ifade etmektedir.³⁶⁵ Ancak Garcia Da Orta'nın çalışması başta olmak üzere bölgeden öğrenilen pek çok tedavinin Avrupa'da da uygulandığı elde edilen bilgiler arasındadır. Dolayısıyla Manucci'nin bu düşüncelerini tamamen doğru kabul etmek yanlıştır. Bununla birlikte Babürlü hekimleri de Avrupalı meslektaşlarına karşı pek de sıcak bakmamışlardır. Rezavi, bu durumun nedenini Avrupalı doktorların Babürlü hekimlerine karşı olumsuz tutumları ve üstün tavırları olarak nitlendirmektedir.³⁶⁶ Örneğin Manucci'nin ifadelerine göre Avrupalı hekimler çoğu zaman Babürlü hekimlerle aynı sevide maaş almayı kabul etmemişlerdir. Bütün bunların yanı sıra Linschoten, hem yerlileri hem de Avrupalıları tedavi etmekte hiçbir zaman tereddüt etmeyen Babürlü hekimlerinden övgü ve saygıyla bahsetmektedir.³⁶⁷

Söz konusu dönem kültürel, sosyal ve tıbbî başarılarından dolayı genellikle Hindistan'ın "Altın Çağı" olarak kabul edilmektedir.³⁶⁸ Babürlülerin Hindistan'da hüküm sürdüğü süreç boyunca bölgeye hatırı sayılır sayıda hekim yerleşmiştir. Bu durumun en önemli sebebi olarak Babürlü Devleti'nin hekimlere verdiği önemden dolayı hekimleri cezbettikleri, Babürlü Devleti'ne yerleşmeleri için teşviklerde bulundukları ve yüksek maaşlar gösterilmektedir.³⁶⁹ Türk ve Müslüman olan hanedan özellikle Türk kültürünün bölgeye etki etmesine sebep olmuş ve Unani tıp anlayışının bölgede yayılmasına katkı sağlamıştır.

3.2. Babürlü Hükümdarları ve Tıp

3.2.1. Babür Şah Dönemi Tıbbî Gelişmeler

16. yüzyılın başlarından itibaren Hindistan'da hüküm sürmeye başlayan Babürlü Devleti'nin ilk hükümdarı Babür Şah döneminde meydana gelen tıbbî gelişmeler, ilerleyen dönemlerde Babürlü tıbbını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Babür Şah, kültürel ve askeri bir figür olmanın yanı sıra tıp ve sağlık alanında da önemli gelişmelerin temelini atmıştır. Babürlü Devleti'nin tıbbî gelişmelerinin özellikle Türkistan'dan Hindistan'a geçiş bağlamında kültürel bir etkileşimle bağlantılı olduğu yukarıda izah edilmiştir. Babür Şah'ın bu duruma etkisiyle özellikle geleneksel Hint tıbbi Āyurveda ve Unani tıbbıyla birlikte geleneksel Türk ve İran tıbbını bir araya getiren bir

³⁶⁵ Manucci, *Storia Do Mogor*, C.2, s. 333.

³⁶⁶ Rezavi, *Medical Techniques and Practices*, s.882.

³⁶⁷ John Huighen Van Linschoten, *Voyages to East Indies*, C.1, Lakluyt Society, Londra, 1885, s.230.

³⁶⁸ Poonam Bala, "Ayurvedic System of Medicine Its Fate in Medieval India", *Bulletin of the Indian*, 12, 1982, s.23.

³⁶⁹ Bala, *Ayurvedic System of Medicine*, s.23.

anlayış benimsemiştir. Babür Şah tarafından kaleme alınan *Babürnâme*, bu konunun izahı açısından oldukça büyük bir önem arz etmektedir. *Babürnâme*, Babür Şah döneminin tıbbî gelişmelerini, yaşanan hastalıkları, tedavileri ve bazı hekimler hakkında içerdiği bilgilerle geniş bir alana ışık tutmaktadır.

Bu kısımda ilk olarak izah edilmesi gereken unsur yaşanan hastalıklardır. *Babürnâme*'de en sık bahsedilen hastalık *sıtma*dır. Babür Şah, eser boyunca sıtma hastalığına çok kez değinmiştir. İlk olarak Hocend bölgesini anlatırken bu şehrin sağlığa pekiyi gelmediğini "...Havası sıhhate çok muzırdır ve son baharda sıtması çok olur. Rivayete göre, serçe bile sıtma tutarmış",³⁷⁰ cümleleriyle okuyucuya aktarmaktadır. Timur hükümdarı Sultan Ahmet Mirza'nın da geçirdiği sıtma hastalığından "Sultan Ahmed Mirza geri dönerken, iki-üç menzilden sonra hastalanıp, yakıcı sıtmaya tutuldu. Ura-Tepe nevahisinde, Aksu'ya geldiği sıralarda, 899 senesi şevvâl ayının ortalarında (Temmuz 1494), kırk dört yaşında, Fânî dünyaya veda etti" sözleriyle bahsetmektedir. *Babürnâme*'de yer alan bir diğer önemli bilgi de Babür Şah'ın annesi Kutluk Nigâr Hanım'ın hayatını sıtma hastalığı yüzünden kaybetmesidir; "Muharrem ayında annem Kutluk Nigâr Hanım sıtma hastalığına tutuldu. Kan aldılar, fakat tesir etmedi. Seyid Tabib namında, Horasanlı bir hekim vardı; Horasan usulüne göre karpuz verdi. Eceli gelmişmiş; altı gün sonra, Cumartesi günü Tanrı rahmetine kavuştu".³⁷¹ Babür Şah'ın kendisi de bu hastalığa yakalandığını ve büyük acılar çektiğini şu sözlerle ifade etmektedir:

Pazar günü, Muharrem ayının on altısında, ateş geldi; növbet yapmağa başladı ve yirmi beş - yirmi altı gün sürdü. İlâc içtim; nihayet iyi geldi. Uykusuzluk ve susuzluktan, pek çok ızdıraptım. Bu hasta olduğum günlerde üç - dört (331 b) ruba'i söylendi. Onlardan biri şudur: Vücudumda sıtma günden güne kuvvetleniyor; akşam olunca, gözümden uyku kaçıyor. Her ikisi de derdim ile sabrım gibidir; biri gittikçe çoğalıyor, diğeri azalıyor.(429.)³⁷²

Yukarıda verilen alıntılardan anlaşılacağı üzere Babür Şah döneminde sıtma, saray hayatında sıklıkla görülen bir hastalıktır. Çünkü, Babürlü Devleti özellikle Hindistan'ın kuzey bölgelerindeki iklim koşullarından ve sulak alanlardan dolayı sıtma ve benzeri diğer enfeksiyon hastalıklarının yayılmasına sebep olan bir bölgede bulunmaktadır. Bu nedenle de Kuzey Hindistan'da hüküm süren Babürlü Devleti, sıklıkla hastalıkla karşı karşıya kalmıştır. Her ne kadar *Babürnâme*'de bu hastalıktan bahsedilse de herhangi bir tedaviye rastlanılmamaktadır.

Babürnâme'de yer alan hastalıklardan bir diğeri ise *çiçek* hastalığıdır. Babür Şah eserinde hastalık hakkında bilgi vermese de eşlerinden birini bu hastalık yüzünden kaybettiğini ifade

³⁷⁰ Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, **Vekayi: Babür'ün Hatıratı**, Çev. Reşit Rahmeti Arat, 2.Baskı, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımmevi, Ankara, 1987, s.3.

³⁷¹ Babur, **Vekayi: Babür'ün Hatıratı**, C.1, s.17-18.

³⁷² Babur, **Vekayi: Babür'ün Hatıratı**, C.2, s.476.

etmektedir.³⁷³ Eserde adı geçen diğer bir hastalık da *mafsal hastalığı*³⁷⁴dır. Babür Şah, Sultan Hüseyin Mirza hakkında bilgi verirken, ahlak ve etvarı bölümünde “Mafsal hastalığı yüzünden namaz kılamazdı. Oruç da tutamazdı.”³⁷⁵ diyerek durumu izah etmektedir.

Babür Şah’ın eserinde özellikle bir hekimin öne çıktığı görülmektedir. Bu hekim Moğol Hekim Ateke Bâhşı’dır ve Babür bu hekim hakkında çeşitli bilgilere yer vermiştir:

Han yarama bakmak için Ateke Bâhşı adlı bir moğul cerrahını göndermiş. Moğul iyi cerraha da bahşı der. Cerrahlıktan fevkalâde mâhirdi. İnsanın beyni çıksa, tedavi eder; her nevi yara için köklerden hemen bir ilaç yapardı. Bazı yaraya merhem gibi ilaç kor; bazılarına yemek için bir ilaç verirdi. Benim budumun yarasına buçkak sürmemi söyledi, fitil koymadı. Bir defa da kök gibi bir şey yedirdi. Kendisinin anlattığına göre, bir defa birinin ayağının ince kemiği kırılıp, dört parmak kadar yeri tamamen parça parça olmuş. Etini yarıp, kemiklerini tamamen çıkararak, yerine ilacı toz haline koymuş ve o ilaç kemik yerine geçmiş. Böyle acayip ve garip çok şeyler anlattı. Vilâyet cerrahları bu şekil tedavileri yapmaktan âcizdiler.³⁷⁶

Babürnâme’de yer alan bu bilgiler bilimsel açıdan oldukça önem arz etmektedir. Ateke Bâhşı’nın tıbbî yetenekleri, dönemin tıp pratikleri açısından oldukça dikkat çekicidir. “İnsanın beyni çıksa, tedavi eder.” cümlesi onun cerrahi bilgisinin son derece yüksek olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda bu ifadeden dönemin cerrahi bilgisinin basit yaralanmaların tedavisinden daha da ileri gidilebildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Babür Şah’ın değindiği bir diğer nokta da, Ateke Bâhşı’nın bitkilerden ilaç hazırlayıp ve bu ilaçları çeşitli hastalıkların ve yaraların tedavisinde kullandığıdır. Söz konusu eserde Babür Şah’ın işaret ettiği ilaç, *buçkak* adı verilen ilaçtır.³⁷⁷ *Babürnâme*’de yer alan bu ifadelerden, o dönemde tıp ve cerrahinin büyük ölçüde kişisel yeteneklere ve deneyimlere bağlı uygulamalar olduğunu ve Ateke Bâhşı gibi hekimlerin tedavi becerilerinin deneme yanılma yoluyla şekillendiği sonucu çıkarılabilir.

Babür Şah dönemi hakkında bilgi veren Gülbeden Begüm, kendi çocukluğunda el bileğinin çıktığından ve bir çıkıkçı tarafından tedavi edildiğinden bahsetmektedir.³⁷⁸ Bu bilgilere dayanarak, o dönemde kırıkçı-çıkıkçı gibi kişilerin yaygın olduğunu çıkarmak mümkündür. *Hümayunnâme*’de verilen bir diğer bilgide Alûr Mirza’nın geçirdiği hastalık hakkındadır. Alûr Mirza geçirdiği karın ağrısı yüzünden vefat etmiş, hiçbir hekim hastalığın sebebini bulamamıştır.³⁷⁹ Alûr Mirza’nın ölümünün ardından annesi Dildar Beyim’in hastalığa yakalandığını Gülbeden Begüm “Mirza

³⁷³ Babur, *Vekayi: Babür’ün Hatıratı*, C.1, s.28.

³⁷⁴ Mafsalsal hastalığına hastalıklar bölümünde daha ayrıntılı değinilecektir.

³⁷⁵ Babur, *Vekayi: Babür’ün Hatıratı*, C.2, s.178.

³⁷⁶ Babur, *Vekayi: Babür’ün Hatıratı*, C.1, s.115.

³⁷⁷ Buçkak’ın ne olduğu tam olarak bilinmese de yaygın görüş hayvan derisinden elde edilen bir ilaç olduğudur. Bkz. Hüseyin Baydemir, *Bâbünnâme*’de Folklorik ve Etnografik Unsurlar, *Gazi Türkiyat*, s.115.

³⁷⁸ Gülbeden, *Hümayunnâme*, Çev. Abdürreb Yelgar, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.133.

³⁷⁹ Gülbeden, *Hümayunnâme*, s.134.

Alûr'un Anası Dildar Beyimbir nadirei cihan ve yegânei zaman olan evlâdının gam ve kederinden sevdâ hastalığına tutuldu.”³⁸⁰ sözleriyle ifade etmektedir.

Babürnâme'de yer alan diğer bir önemli bilgi ise karabiberin hastalıkların tedavisinde bir tür ilaç olarak kullanılmasıdır. Babür Şah, bizzat kendi hastalığı için karabiberi ilaç olarak kullandığını şu sözlerle aktarmaktadır:

Piyâg'dan hareket ettiğimiz günlerde kan çıbanı peyda olmuştu. Bu yurttan Rûm'dan gelen bir seyyah, yeni keşfedilen(472) bir tedavide bulundu. Kara biberi toprak bir kazanda kaynatı; yarayı onun sıcak buharına tuttum. Buharı azalınca, sıcak suyu ile yıkadım. Nücûmî iki saata kadar sürdü... Tekrar kara biber ilacı yaptım. Bir parça sıcak olmuş, vücudum kabardı; çok ızdırap çektim.³⁸¹

Karabiberin enfeksiyonlara karşı mücadelede, ateş düşürmede ve çeşitli sindirim rahatsızlıklarında kullanıldığının eski dönemlerden beri bilindiği bu cümlelerden de anlaşılmaktadır.³⁸²

Babür Şah'ın eserinde ilaç olarak kullanıldığı belirtilen bir diğer bitki de *Buhara eriği*dir. “Buhara'nın eriği de meşhurdur. Buhara eriği gibi erik hiçbir yerde bulunmaz. Kabuğunu soyup kuruturlar ve nâdir mal olarak, bilâyetten vilâyete gönderirler. Mülâyemet³⁸³ için fevkalâde iyi bir ilâctır”³⁸⁴ sözleriyle, bu meyvenin yaygın bir ilaç olarak kullanıldığına dikkat çekmektedir. Buhara eriği günümüzde de yaygın bir şekilde alternatif tıp bünyesinde kullanılmaktadır. Çoğunlukla “Aalu Bukhara” olarak bilinen meyveye *Hint eriği* de denilmektedir. Vitamin bakımından oldukça zengin olan Buhara eriği göz sağlığına, kemik gelişimine, kolesterole, bağırsak hastalıklarına, cilt ve saç hastalıklarına ve hatta çeşitli psikolojik hastalıklara iyi gelmektedir.³⁸⁵

Öte yandan, Mirza Haydar Duğlat'ın kaleme aldığı *Tarih-i Reşidi* adlı eserde Babür Şah dönemiyle alakalı hastalıklar ve yaralanmalar hakkında birkaç bilgi yer almaktadır. Babür Şah'ın amcazadesi olan Mirza Haydar Duğlat, Cihangir Şah Mirza'nın içki bağımlısı olduğundan dolayı dizanteri hastası olduğunu ve bu hastalıktan dolayı çok fazla acı çektiğini ifade etmektedir.³⁸⁶ Ayrıca Duğlat, kendi kolunun kırıldığının ve yanlış kaynadığının, sonrasında ise Puşang'da bulunan bir sınıkçı³⁸⁷ tarafından tedavi edildiğinin de bilgisini vermektedir.³⁸⁸ Babür Şah, yaşamı

³⁸⁰ Gülbeden, *Hümayunnâme*, s.134.

³⁸¹ Babur, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.2, s.412-413.

³⁸² Karabiberin tedavilerde kullanımı için Bkz. Aleksandra N. Milenković ve Ljiljana P. Stanojević, “Black Pepper - Chemical Composition And Biological Activities”, *Advanced Technologies*, 10(2), 2021, ss.40-50.

³⁸³ İshal.

³⁸⁴ Babur, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.1, s.51.

³⁸⁵ <https://kouroshfoods.com/articles/what-are-the-benefits-of-aloo-bukhara/> (15/11/2024).

³⁸⁶ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s.371.

³⁸⁷ Kırık, çıkık kemikleri bağlayan, sağaltan kimse.

boyunca her insan gibi pek çok hastalığa yakalanmış ve *Babürnâme*'de de sık sık geçirdiği rahatsızlıklarından söz etmiştir. “Bir iki gün sonra, Bigrâm'a indiğimiz vakit, nezleye tutularak, ateşim yükseldi. Bu nezle öksürüğe çevirdi. Her öksürüşte kan tükürüyordum. Ateşim hiç düşmüyordu.”³⁸⁹, gibi örneklerin daha fazlası *Babürnâme*'de yer almaktadır. Gülbeden Begüm de eserinde Babür Şah'ın hastalıklarına sıklıkla yer verilmiştir. Özellikle onun ölümüne yakın yaşadığı hastalıklardan şu sözlerle bahsetmektedir:

Bu sırada Padişahın karın rahatsızlığı fazlaştı. Hümayun Padişah, babalarının ahvalini fena görerek tahammül edemediler. Tabip ve hakimleri çağırarak dikkatli davranmalarını ve ona göre tedavide bulunmalarını emrettiler. Tabip ve hakimler (19 a) toplanarak dediler: Bu bizim talihsizliğimizdir ki ilaçlarımız tesirini göstermiyor...³⁹⁰

Gülbeden Begüm'ün verdiği bilgilere göre, Babür Şah zehirlenmiştir ve saray hekimlerinin çabalarına rağmen, Hümayun'un Babürlü Devleti'nin yeni hükümdarı olmasını vasiyet ettikten kısa bir süre sonra uçmağa varmıştır.³⁹¹

Jean Paul Roux, *Büyük Moğolların Tarihi: Babur* adlı çalışmasında Babür'ün geçirdiği hastalıkları ve bu hastalıkların nedenlerini farklı bakış açılarıyla incelemiştir. Babür Şah'ı güçlü ve kuvvetli bir fiziksel dinamizmle nitelendiren Roux, onun psikolojik zayıflığı üzerinde durmaktadır. Onun duygusal olarak hassas ve kırılgan bir yapısı olduğunu belirten Roux, çocukluğundan beri süregelen sıkıntıların onun ciddi depresyonlar ve sinir krizleri geçirmesine neden olduğunu ifade etmektedir.³⁹² Aynı zamanda Roux, Babür Şah'ın kritik dönemlerde geçirdiği rahatsızlıkları da ruhsal sebeplerle bağdaştırmaktadır. *Babürnâme*'de yer alan “Lâkin nekahat günlerinde iyice dikkat edemedim ve hastalığım nüksetti. Bu defa çok fena bir surette hastalandım ve öyle oldu ki, dört gün kadar dilim tutuldu. Ağzıma pamuk ile su damlatıyorlardı... Dört beş gün sonra biraz daha iyi oldum. Fakat dilimde ağırlık kaldı. Birkaç gün sonra kendime geldim...”³⁹³ cümleleriyle Babür Şah, zaman zaman dilinin tutulduğundan bahsetmektedir (Bkz. Şekil 4). Ancak bu durumun nedenleriyle alakalı somut bir açıklama göstermemiştir. Roux ise sebepsiz şekilde meydana gelen bu dil tutulmalarını psikolojik sebeplerle izah etmiştir.³⁹⁴ Bu hususta Roux'un görüşlerinin büyük ölçüde haklılık payı bulunduğu düşünülebilir; çünkü beden sağlığını etkileyen ana unsurlardan biri ruh sağlığı olarak gösterilebilmektedir. Babür Şah'ın *Babürnâme*'de yer alan bilgilere ek olarak eserde var olmayan kısmı da ele alındığında hemen her sene büyük bir rahatsızlık geçirdiği

³⁸⁸ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s.388.

³⁸⁹ Babur, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.2, s.287.

³⁹⁰ Gülbeden, *Hümayunnâme*, s.137

³⁹¹ Gülbeden, *Hümayunnâme*, s.137.

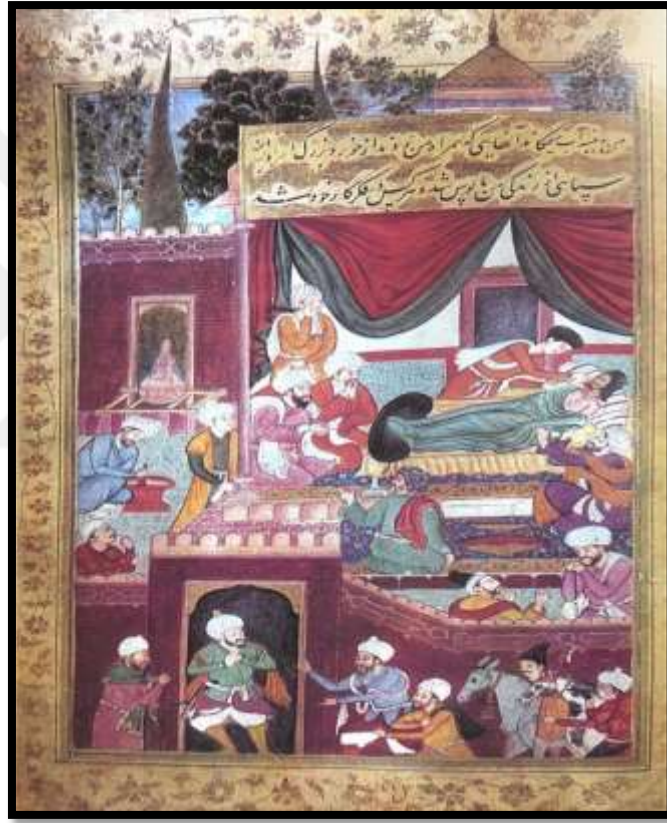
³⁹² Jean Paul Roux, *Babur: Büyük Moğolların Tarihi*, Çev. Lale Arslan Özcan, 2.baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2021, s.399.

³⁹³ Babur, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.1, s.81.

³⁹⁴ Roux, a.g.e., s.400.

anlaşılmaktadır. Bu, kimi zaman soğuk algınlığı gibi daha basit rahatsızlıkları, kimi zaman da kulak iltihabı, çeşitli kemik hastalıkları, bağırsak rahatsızlıkları, kan çıbanı ve sıtma gibi pek çok ciddi hastalıklardır. Roux, Babür Şah'ın geçirdiği bu rahatsızlıkları içki ve uyuşturucu ile de bağdaştırmaktadır.³⁹⁵ Özellikle içki tüketimi Türklerde ve Moğollarda yaygın bir gelenektir ve Babür Şah atalarından gördüğü alkollü içki kültürünü sürdürmüştür.³⁹⁶ Gülbeden Begüm'ün *Hümayunnâme*'de verdiği bilgilere göre Babür Şah, uzun yıllar sonunda içki içmeye tövbe etmiştir.³⁹⁷ Babür Şah, tövbe edene kadar yaklaşık 15 yıl boyunca içki ve uyuşturucu kullanmaya devam etmiştir.³⁹⁸

Şekil 4: Babürnâme'den Babür Şah'ın hastalığını gösteren bir minyatür

Kaynak: Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, **Babürnâme**, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.

³⁹⁵ Roux, a.g.e., s.398.

³⁹⁶ Roux, a.g.e., s.399.

³⁹⁷ Gülbeden, *Hümayunnâme*, s.129.

³⁹⁸ Roux, a.g.e., s.399.

3.2.2. Hümayun Şah Dönemi Tıbbî Gelişmeler

Hümayun Şah dönemi, tıbbî gelişmeler açısından Hindistan ve Türkistan tıbbî bilgileri arasında köprü kurma çabalarıyla bir çeşit geçiş dönemi olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde yaşanan siyasi gelişmeler, ilerleyen yıllardaki Babürlü tıbbını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Babür Şah'ın son demlerinde Safevi Devleti'yle kurmaya başladığı ilişkiler, Hümayun Şah devrinde artarak devam etmiştir. Hümayun Şah, İranlı bilim insanları ve hekimlerden, Safevi Devleti'nin başkenti Tebriz şehrinde bulunan tıp mekteplerinden ve şifahanelerden etkilenecek bu unsurların Babürlü Devleti'nde yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır.³⁹⁹ Babürlü tıbbına katkı sağlayan İran tıbbî bilgisi ve yöntemleri, yerel tedavi yöntemleriyle harmanlanarak daha bilimsel bir tıp anlayışının gelişmesini sağlamıştır.

Hümayun Şah dönemi, geleneksel Türk ve Hint tıbbî bilgilerine ek olarak Arap, Fars ve hatta Çin tıbbının sentezlendiği geniş bir tıbbî literatürü oluşturmaktadır. Devletin farklı bölgelerinde, özellikle Âyurveda ve Unani tıbbî çerçevesinde çalışmalar yapılarak daha bilimsel tedavi yöntemleri geliştirilmeye çalışılmıştır.⁴⁰⁰ Bu duruma ek olarak, Safevi Devleti'ndeki karışıklıklardan kaçan pek çok İranlı hekim, Babürlü Devleti'nin sunduğu hoşgörölü ortamda, sarayda ve çevresinde çeşitli bilimsel çalışmalar sürdürmüşlerdir. Ancak belirtmek gerekir ki Babürlü Sarayı sadece İranlı hekimlerin değil dünyanın çeşitli bölgelerinden ve özellikle Türkistan'dan gelen hekimlerin de uğrak noktası haline gelmiştir.⁴⁰¹

Tıbbın ve tıbbî uygulamaların gelişimini sürdürüldüğü bu dönem, aynı zamanda bazı önemli hekimlerin ön plana çıktığı bir süreçtir. Sultan Babür Şah ile Herat'tan Hindistan'a gelen Hekim Muhammed bin Yusufi ya da Mevlânâ Yûsufî⁴⁰², Babür sarayında önemli görevlerde bulunmuş, Babür ve Hümayun'un hekimliğini ve münşiliğini⁴⁰³ yapmıştır.⁴⁰⁴ *Hâdmîr- Kânûn-i Hümâyunî*'de Mevlana Yusufi hakkındaki bilgilere sıklıkla yer verilmiştir.⁴⁰⁵ Mevlana Yusufi; semptomatoloji, terapötik, oftalmoloji ve genel tıp alanında uzman bir hekimdir.⁴⁰⁶ Edebi ve tıbbî kişiliğiyle çok sayıda eser kaleme alarak Hint-İslam literatüründe önemli bir yer edinmiştir. Hümayun Şah döneminin bir diğer hekimi ise Hekim Abdur Razzak'tır, insan anatomisini ele alan *Hulasat-ut Teşrih* adlı eseri kaleme almıştır.⁴⁰⁷

³⁹⁹ Rezavi, *Medical Techniques and Practices*, s.856.

⁴⁰⁰ Alavi, *Medical Culture in Transtion*, s.856.

⁴⁰¹ Alavi, *Medical Culture in Transtion*, s.856.

⁴⁰² Kendisinden ve eserlerinden "Öne Çıkan Bazı Babürlü Hekimleri" bölümünde ayrıntılarla bahsedilecektir.

⁴⁰³ Katiplik manasına gelmektedir. Babürlü Devleti'nde katip kelimesi yerine genellikle münşi kullanılmıştır.

⁴⁰⁴ Azmi Özcan, "Mevlana Yusufi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29, Ankara, 2004, s.454.

⁴⁰⁵ Khwandamir, *Qanun-i Humayun*, Çev.Baini Prashad, Baptist Mission Press, Kalküta,1940, s.23.

⁴⁰⁶ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.53.

⁴⁰⁷ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.53.

Tıbbî bilgi açısından Hümayun'un özel kayıtları olan *Tezkiretü'l-Vakıyât-ı Hümayûn* adlı eser incelendiğinde, karşımıza ilginç bir durum çıkmaktadır. Hümayûn Şah, kendisine ihanet eden Hüseyin adlı birini kulağının ucunun kesilmesiyle cezalandırmıştır.⁴⁰⁸ Ancak cezayı uygulayan harem ağası, Hümayûn'u yanlış anlayıp adamın kulağını tamamen kesmiştir. Bu duruma çok kızan Hümayûn Şah, saray hekimlerini çağırarak adamın kulağını diktirmiştir.⁴⁰⁹ 1540'lı yıllarda meydana gelen bu olay Babürlü tıbbî açısından oldukça önem arz etmektedir. Ancak olay sonrasında adamın kulağının tam olarak iyileşip iyileşmediği hakkında bir bilgi verilmemiştir. Eğer kulak iyileşmişse, Babürlü hekimlerinin cerrahi alanında ileri düzey bir bilgi sahibi olduğu yorumunu yapmak mümkündür.

Hümayûn Şah, her hafta Pazartesi günü Ay Köşkü'nde elçileri, seyyahları ve hekimleri ağırlamıştır.⁴¹⁰ Bu bilgiye göre, siyasi işlerinin yanı sıra halk sağlığını ve tıbbî gelişmeleri yakından takip etmiştir. Hümayun Şah'ın sarayında bilimsel çalışmalar, özellikle tıp ve astronomi üzerine yoğunlaşmıştır.⁴¹¹ Hümayun, zamanının bilim insanlarıyla yakın ilişkiler kurarak onların çalışmalarına destek olmuştur. Bu dönemde, eski tıbbî metinlerin Arapçadan Farsçaya çevrilmesi yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak belirtmek gerekir ki bilim dili olarak Farsçadan Arapçaya geçişin en yoğun olduğu dönem 18. yüzyıldır.⁴¹²

Hümayun Şah dönemi, siyasi gelişme ve karışıklıkların ön planda olduğu bir dönem olduğundan dolayı tıbbî gelişmeler geri planda kalmıştır. Yine de bu dönemi, tıbbî ilerlemelerin alt yapısının daha sağlam bir zemine oturduğu dönem olarak nitelendirmek yanlış bir yargı olmaz. Ancak Babürlü tıbbının gelişimini hızlandıran asıl dönem, Ekber Şah dönemidir.

3.2.3. Ekber Şah Dönemi Tıbbî Gelişmeler

Yaklaşık 50 yıl Babürlü Devleti'ne hüküm süren Ekber Şah, çok yönlü bir kişiliğe sahip olmanın yanı sıra bilim ve sanata olan ilgisiyle de hafızalara kazınmıştır. Onun hükümdar olduğu dönemde Babürlü Devleti, sadece askeri ve kültürel anlamda büyük bir gelişim yaşamakla kalmamış, aynı zamanda tıbbî alanda da önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Hükümdarlığı boyunca entelektüel çalışmaları teşvik eden Ekber Şah, çok sayıda tıbbî metnin Arapça ve Farsça'dan çevrilmesine ön ayak olmuştur.

⁴⁰⁸ Mihter Cevher Aftabçı, **Bâbürlü Hükümdarı Hümayûn Şah'ın Özel Kayıtları;Tezkiretü'l-Vakıyât-ı Hümayûn**, Çev. Oğulcan Mert Kemaloğlu, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2024,s.68.

⁴⁰⁹ Mihter Cevher Aftabçı, a.g.e., s.68.

⁴¹⁰ Hami Demir, **Babürlü Devleti'nde Hümayun Dönemi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017, s.81.

⁴¹¹ Demir, a.g.t., s.81.

⁴¹² Alavi, Medical Culture in Transtion, s.865.

Söz konusu dönemin tıbbî gelişmeleri Ekber Şah'ın şifacı kimliğiyle daha da ön plana çıkmaktadır. *Ekbernâme*'de yer alan bir bölümde Ekber Şah, şifacı olarak nitelendirilmiş ve bu konu hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir. Ebu'l Fazl'ın verdiği bilgilere göre Ekber Şah, hasta çocukları okuyup üfleyerek onları hastalıklardan korumuştur. Hatta halk, çocuklarını ve hastalarını Ekber Şah'ın penceresinin önüne getirerek onlara üflemesini kimi zaman da bir bardak suya okuyup üflemesini ve bu suyu çocuklarına içirerek şifa bulmalarını istemiştir.⁴¹³ Ebu'l Fazl, *Ekbernâme*'de, 1595 yılında Ekber Şah'ı ziyarete gelen Goa Misyonerlerinin⁴¹⁴, onun her sabah namazı esnasında halkın secde ettiği bir pencerede kendini gösterdiği ve birçok insanın onun duasını almak için hediyeler sunduğundan bahseden yazılarından alıntılar yapmıştır.⁴¹⁵ Bu konuda bilgi veren Aparna Chattophay, Hint kaynaklarında da birçok kadın ve çocuğun iyileşmek için Ekber Şah'ın ayağına kapandığını belirtmektedir.⁴¹⁶ Ulaşılan bu bilgilerden Ekber Şah'ın şifacı bir kimliği olduğu sonucuna varılabilir. Ancak burada ki şifacılık kavramının tıbbî bilgiyle değil de dini bilgiyle ilişkilendirmesi daha doğru bir yargı olur. Çünkü Ebu'l Fazl'ın bu kısımda verdiği bilgiler daha çok manevi inançla ilgilidir.

Ekber Şah döneminin tıbbî gelişmelerinde öne çıkan bir durum da saray hekimlerine verilen önemdir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Ekber Şah döneminde beş hekim sadr⁴¹⁷ olarak atanmıştır. Bu hekimlerden Hekim Humam⁴¹⁸, Ekber Şah'ın hem en yakın dostlarından biri hem de saray hekimidir. Hekim Humam, Ekber Şah'la olan yakın ilişkileri dolayısıyla ön plana çıkmış, Turan Kralı Abdullah Han Özbek'e başelçi olarak gönderilmesinin yanı sıra, çeşitli elçilik görevlerinde bulunmasının ardından siyasi başarılarıyla da ün kazanmıştır.⁴¹⁹ Humam, Ekber Şah'ın saltanatının 40. yılında ölmüştür. Bu dönemin diğer bir hekimi de Şair Hekim Faizi/Feyzi⁴²⁰ dir.⁴²¹ Ekber Şah'ın önem verdiği bir dostu ve aynı zamanda saray şairidir. Arap edebiyatı ve tıp alanındaki bilgileriyle tanınan Hekim Feyzi, diplomatlık ve yöneticilik gibi görevlerde de bulunmuştur. Fakirlere ücretsiz tedaviler uygulamış, ünlü matematik eseri *Lilavati*'nin Farsça'ya tercümesini yapmıştır. 1581 yılında Ekber tarafından sadr olarak atanan Feyzi, çok sayıda tıp kitabının da çevirisini yapmıştır.⁴²² Sadr olarak atanan beş hekimden diğer

⁴¹³ Ebu'l Fazl Allami, **Ain-i Akbari**, C.1, s.161.

⁴¹⁴ Hindistan'ın batı kıyısında yer alan, Goa eyaletinden gelen Katolik Kilisesi'ne bağlı Hristiyanlar ve onların soyundan gelenler, genellikle Goa Katolikleri olarak bilinir. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Goan_Catholics (16/11/2024).

⁴¹⁵ Ebu'l Fazl Allami, **Ain-i Akbari**, C.1, s.165.

⁴¹⁶ Aparna Chattophay, "Emperor Akbar as a Healer and His Eminent Psicians", **Bulletin of the Indian of History History of Medicine**, 30(2), Haydarabad, 2000, s.151.

⁴¹⁷ Devlet içerisinde dini ve adli işlere bakan yüksek rütbeli görevlidir.

⁴¹⁸ Hekim Humam'a "Öne Çıkan Bazı Babürlü Hekimleri" bölümünde daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

⁴¹⁹ Ebu'l Fazl Allami, **Ain-i Akbari**, C.1, s.468.

⁴²⁰ "Öne Çıkan Bazı Babürlü Hekimleri" bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

⁴²¹ A. Chattophay, *Emperor Akbar as a Healer*, s.152.

⁴²² A.Chattophay, *Emperor Akbar as a Healer*, s.152.

hekim Humam'ın ağabeyi Hekim Ebu'l Feth'dir. O da kısa sürede Ekber'in takdirini kazanarak, Delhi sadrı olarak atanmıştır.⁴²³

Safevilerden kaçarak Babürlü Devleti'ne sığınan Hekim Ali Gilâni, zamanla Ekber Şah'ın kişisel doktoru olmuştur. İlerleyen dönemlerde ise Bijapur'a büyükelçi olarak gönderilerek çeşitli devlet görevleri de yapmıştır.⁴²⁴ *Ekbernâme*, Hekim Ali Gilâni hakkında oldukça önemli bir bilgi vermektedir. Onun belirttiğine göre Hekim Ali, hasta ve sağlıklı insanların idrarını test ederek ayırt edebilmiştir. Bu bilgi dönemin tıp seviyesine göre gelişmişliğini göstermektedir.⁴²⁵ Ayrıca Cihangir Şah döneminde de hekimliğini sürdürmüş, Cihangir Şah, eserinde kendisinden övgüyle bahsetmiştir. Babürlü hekimleri arasında hakkında en çok bilgiye ulaşılan Gilâni⁴²⁶ Ekber Şah üzerinde oldukça etkili bir isimdir. 1579 yılında Bengal'e sadr olarak atanan Gilâni 1580'de ise başkent olan Fetihpur'un sadaratlığı görevine getirilmiştir.⁴²⁷

Babürlü sarayının sadr olarak atanan bir diğer hekimi de Hekim Ayn-ül Mülk'tür. Kendisi Ekber Şah'ın yakın dostlarından biri olmakla birlikte Bedâûnî tarafından çağın Galen'i olarak nitelendirilmiştir.⁴²⁸ Ayrıca oftalmoloji⁴²⁹ alanında kendini aşmış bir hekim olarak nitelendirilmektedir.⁴³⁰ Ekber Şah'ın saltanatı sırasında cerrahi alanında ünlü olan diğer hekimler de Şeyh Bhina, Hekim Baijiu, Hakim Bharion ve Molla Kutubuddin Kuhhal'dir.⁴³¹ Şeyh Bhina halk arasında *Mujabarat-ı Shaikh Bhina* olarak bilinen tıbbî reçeteler üzerine bir kitap kaleme almıştır.⁴³² Ekber Şah döneminde tanınan diğer hekimler ise Hekim Biarjiu, Hekim Bhairon, Chandrasen⁴³³ dir.⁴³⁴ Verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere Babürlü Devleti'nde hekimlik mesleği mühim bir konumdadır. Hekimler sadece tıbbî görevlerde değil aynı zamanda siyasi görevlerde de ön plandadır. Özellikle Fars kökenli hekimler devlet içerisinde yaygın bir şekilde görev almışlardır. Ancak Ekber Şah döneminde Hindu hekimlerinde yaygın olduğu görülmektedir. Ekber Şah, Âyurveda tıp geleneklerini de desteklemiş, zaman zaman Âyurveda hekimlerini de Babürlü

⁴²³ A. Chattophyay, *Emperor Akbar as a Healer*, s.153.

⁴²⁴ A. Chattophyay, *Emperor Akbar as a Healer*, s.153.

⁴²⁵ Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.1, s.466.

⁴²⁶ “Öne Çıkan Bazı Babürlü Hekimleri” bölümünde daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

⁴²⁷ Seema Alavi, *Islam and Healing: Loss and Recovery of an Indo-Muslim Medical Tradition 1600–1900*, Palgrave, New York, 2008, s.34

⁴²⁸ Aboul-Qadir İbn-i-Muluk Shah Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, Çev.George Ranking, C.2, Atlantic Publishers, Yeni Delhi 1990, s.175.

⁴²⁹ Göz hastalıkları ve sağlığıyla ilgilenen tıp alanıdır.

⁴³⁰ Rezavi, *Medical Techniques And Practices*, s.882.

⁴³¹ Enyatullah Khan ve M. Parwez, “Health and Disease in Medieval India”, *Vidyasagar University Journal of History*, 3, 2014-2015, s.39.

⁴³² Rezavi, *Physicians as Professionals in Medieval India*, s.70.

⁴³³ Büyük ihtimalle “Cihandar” anlamına gelmektedir.

⁴³⁴ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.51.

sarayına davet etmiştir.⁴³⁵ Onun bu tavrı Āyurveda geleneklerinin sürdürülmesine katkı sağlamıştır. Ekber Şah döneminde Unani tıp sistemi Hindistan coğrafyasının büyük bir bölümüne yayılmıştır. Safevi Devleti başta olmak üzere Türkistan'dan çok sayıda tanınmış hekim ve bilim insanı Babürlü Devleti'ne sığınmıştır.

Ekber Şah döneminin ünlü tarihçilerinden biri olan Abdülkadir Bedâûnî 1590'lı yıllardan kaleme aldığı *Nejat-ür Reşid* adlı ahlak kitabında hekimlerin uyması gereken etik kurallarını izah ederken şöyle söylemektedir:

Nasıl ki bilgisizce verilen hukuki görüş manevi hayatı mahvedebiliyorsa akılsızca yapılan tıbbî tedavi de maddi hayatı mahvedebilir. Tanınmış hekimlerin tıp kitaplarını birkaç yıl okumamış, uzun yıllar boyunca kullanmamış, ilaçların özellikleri hakkında bilgi edinmemiş, üstatlardan tıbbî uygulama izni almamış kişi yani alanında uzmanlaşmamış kişilerin sezgi yoluyla insanları tedavi etmeye çalışması, hükümdarlara yaklaşıma çalışması o kişinin doktor, hekim ya da bir uzman değil katil olduğunu gösterir. Bu tür kişilere engel olmak devletin görevidir.⁴³⁶

Bu cümleler, dönemin tıbbî anlayışının anlaşılması bakımından oldukça değerlidir. Tıp biliminin ne kadar uzmanlık getiren bir alan olduğunu ve bireylerin bu alanda bilgi ve deneyime sahip olmadıkça insana tıbbî açıdan müdahale etmenin çok tehlikeli olduğunu göstermektedir. Tıbbî alanlarda uzmanlık, bilginin yanında uzun yıllar süren tıbbî eğitim ve pratikle oluşmaktadır. Dolayısıyla, tıp kitaplarındaki bilgilerle kendini donatmamış, ilaçların yararlarını, zararlarını ve nasıl yapıldığını bilmeyen, tedavi yöntemleri konusunda dersler almamış kimselerin tıbbî müdahalelerde bulunması insanların hayatını tehlikeye atmadan başka bir şey değildir. Bu yüzden bu tür insanların toplum içinde engellenmesi, devletin en önemli görevleri arasındadır.

Aynı doğrultuda değerlendirilebilecek bir diğer kaynak ise Bedâûnî'nin *Müntehabü't-Tevarih* adlı eseridir. Eserde ateşli yaralanmalarla ilgili ilginç bir bilgi yer almaktadır. Hüseyin Han, tüfek ile omuzundan yaralanmış ve kaçarak Babürlü sarayına sığınmıştır.⁴³⁷ Ekber Şah, ilk olarak saray hekimlerinden Şeyh Binâî'yi çağırmıştır. Şeyh Binâî yaranın durumunun oldukça ağır olduğunu söylemesi üzerine dönemin ünlü hekimlerinden Hekim Ayn-ül Mülk çağırılmıştır. Hekim Ayn-ül Mülk'le birlikte sarayın diğer cerrahları Hüseyin Han'ı ameliyat etmiştir. Bedâûnî'nin “sonda” olarak nitelendirdiği bir çubuğu yaraya sokan hekimler kurşunu çıkarmıştır. Ayrıca Hüseyin Han'ın kaşını bile çatmayarak o büyük acıyı çektiğini belirtmektedir.⁴³⁸ Bedâûnî'nin ameliyatla hakkında verdiği bu bilgiler dönemin cerrahi seviyesinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Bu bilgilere ek olarak Bedâûnî kendi başına gelen talihsiz bir olaya da yer vermektedir. Kendisi başından, elinden ve sırtından kılıç darbeleriyle yaralanmış, sol elinin küçük parmağının sinirleri

⁴³⁵ Bala, *Ayurvedic System of Medicine*, s.25.

⁴³⁶ Rezavi, *Medical Tecniques and Practices*, s.877.

⁴³⁷ Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, C.2, s.224.

⁴³⁸ Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, C.2, s.224.

kopmuştur.⁴³⁹ Bangarmou (Safipur) kasabasında yetenekli bir cerrahla karşılaştığını belirten Bedâûnî bir hafta içerisinde iyileştiğini ifade etmektedir.⁴⁴⁰ Bu olaydan kısa bir süre sonra aşırı soğuktan hasta olan Bedâûnî, Badaun şehrinde bir cerrah tarafından kafatasındaki yaranın açıldığını ve tekrar tedavi edildiği hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca burada kendisine *tamarisk ağacından*⁴⁴¹ yapılan bir ilaç verildiğinden de söz etmektedir.⁴⁴² Dolayısıyla bu verilere dayanarak o dönemde cerrahi ve tıp bilgisi seviyesinin gelişmiş olduğu, hastalıkların kısa sürede iyileştirilebilmesi için etkili olan ilaçlar ve tedavilerin kullanıldığı yorumunu yapmak mümkündür. Öyle ki, Bedâûnî'nin sinir uçları hakkında spesifik bir bilgi vermesi o dönemde sinir hasarlarının tıbbî açıdan fark edilebildiğini ve tedavi edilebildiğinin açık bir göstergesidir.

Ekbernâme, cerrahi ameliyatlara ilgili bilgi vermektedir. Raja Sapiant Singh⁴⁴³ kızı Sri Dandak Solanki'yi Delhi prensi ile evlendirmiştir. Ancak Sri Dandak Solanki doğumdan hemen önce ölmüştür. Onun ölümü üzerine bebek, cerrahi bir operasyonla karnından alınmıştır.⁴⁴⁴ Ebul Fazl bebeğin yaşadığını, hatta Raja Samant Singh'in onu kendi oğlu olarak evlat edindiği ve büyüttüğü bilgisini de vermektedir. Ekber Şah'ın hükümdarlığı boyunca cerrahiye önem verildiği ve cerrahi ameliyatlara önemli bir misyon yüklendiği anlaşılmaktadır.

Ebu'l Fazl'ın *Ekbernâme*'de değindiği bir diğer husus ise Ekber Şah'ın, tıp biliminin de diğer bilimler gibi okullarda ders olarak okutulmasını istemesidir. Ekber Şah Şerh-i Asbab, Mucaz al Kanun, Ebu Ah Sînâ Kanunu, en-Nefisi ve Hidayet-i Saide gibi çeşitli tıp kitaplarının medreselerde okutulmasını istemiştir.⁴⁴⁵ Yine Fars kaynakları da tabip ve hekimlerin tıp eğitimi verdiklerini ifade etmektedir.⁴⁴⁶ Ayrıca tıp eğitimi hakkında verilen bir diğer bilgi de hekim olmak isteyenlerin medreseler dışında tanınmış hekimlerden çeşitli eğitimler aldığıdır.⁴⁴⁷ Babürlü dönemindeki pek çok hekimin de Meşhed, İsfahan ve Şiraz gibi şehirlerde bulunan hekimlik eğitimi veren medreselerde eğitim almıştır.⁴⁴⁸ Abdülbaki Nahavandi, Ekber Şah döneminde bir hekim olan Mir Abu Turab Gujarati'nin kendi tıp medresesi olduğunu ve burada eğitim verdiğini belirtmektedir.⁴⁴⁹

⁴³⁹ Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, C.2, s.141.

⁴⁴⁰ Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, C.2, s.141.

⁴⁴¹ Tamarisk ağacı, Türkiye'de "ılgın bitkisi" olarak birinir ve tıbbi tedavilerde de kullanılır. Bkz. <https://en.wikipedia.org/wiki/Tamarix> (5/8/2024).

⁴⁴² Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, C.2, s.142.

⁴⁴³ Raja Sapiant Singh, Babürlü Devleti'nde önemli bir Hint yerel yöneticisidir. Bkz. Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.2, s.268.

⁴⁴⁴ Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.2, s.268.

⁴⁴⁵ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.41.

⁴⁴⁶ Rezavi, *Medical Techniques And Practices*, s.877.

⁴⁴⁷ Rezavi, *Medical Techniques And Practices*, s.877.

⁴⁴⁸ Rezavi, *Medical Techniques And Practices*, s.877.

⁴⁴⁹ Rezavi, *Physicians as Professionals in Medieval India*, s.41.

1600'lü yılların başında Ekber Şah'ın torunu Dârâ Şükûh çiçek hastalığına yakalanmıştır. Hastalığı ağır bir şekilde ilerleyen Dârâ Şükûh'un tedavisi için saray hekimlerini görevlendiren Ekber Şah onun iyileşmesi için dualar etmiş, adaklar adanmış ve Dârâ Şükûh iyileştikten sonra da sadakalar dağıtmıştır.⁴⁵⁰

Ekbernâme'de yer alan bir diğer bilgi de Bhakkar'ın fethi sıralarında meydana gelen salgın hastalık ve kıtlıktır. Halkın hastalıktan kırıldığını belirten Ebu'l Fazl, hastalığın adını tam olarak vermese de, bu hastalığa şifa olan tek unsurun "Sirs Ağacı Kabuğu"⁴⁵¹ olduğunu belirtmektedir.⁴⁵² Ekber Şah'ın hükümdarlığının son dönemlerine yaygın bir hastalık olan Frengi hastalığının tedavisi de özellikle Khairabad'da uygulanmıştır. Ayrıca bu tedaviyi uygulayan hekimlere 1602 yılında "nai" adı verilmiştir.⁴⁵³

Ekber Şah'ın sığır etini yasaklamasıyla ilgili, Hindu geleneklerini ön plana çıkardığı üzerine yaygın bir görüş bulunmaktadır. Ancak Ebul Fazl'ın verdiği bilgilere göre, Ekber Şah'ın buradaki asıl amacı Hindu inançlarıyla alakalı değil de saray hekimlerinin sığır etinin her türlü hastalığa neden olduğunun ve sindirilemez olduğunun ve ayrıca tıp kitaplarında da sığır etiyle alakalı olumsuz bilgilerin yer almasını söylemeleri nedeniyle yasaklandığıdır.⁴⁵⁴ Benzer bir bilgi Bedâûnî'nin *Müntehabü't-Tevarih* adlı eserinde de bulunmaktadır. Hekimler sığır etinin çeşitli hastalıklara yol açtığını savunmaktadır.⁴⁵⁵

Neredeyse yarım asır süren hükümdarlığı süresince Ekber Şah, pek çok kez hastalığa yakalanmıştır. *Ekbernâme* ve diğer ana kaynaklarda bu hastalıklara pek fazla yer verilmemesine rağmen geçirdiği hastalıkların bazılarına ulaşılabilir. Torunları Hüsrev Mirza ve Selim'in fillerinin dövüşünü izledikten kısa bir süre sonra hastalanan Ekber Şah şiddetli bir ishale ve ateşe tutulmuştur.⁴⁵⁶ Gittikçe ilerleyen hastalık iç kanamaya neden olmuş ve kısa bir süre sonra Ekber Şah devri sona ermiştir.

⁴⁵⁰ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.14.

⁴⁵¹ Sirsa ağacı, botanikte Albizia lebeck olarak bilinir ve Fabaceae (baklagiller) ailesine ait bir ağaç türüdür. Bu ağaç, Hindistan ve Güneydoğu Asya'nın tropikal ve subtropikal bölgelerinde yaygın olarak yetişen ağaç Hindistan'da oldukça yaygındır. Bkz. <https://medicalxpress.com/news/2024-04-siris-tree-breast-cancer-cells.html> (9/10/2024).

⁴⁵² Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.1, s.421.

⁴⁵³ Rezavi, *Medical Techniques And Practices*, s.880.

⁴⁵⁴ Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.1, s.181.

⁴⁵⁵ Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, C.2, s.268.

⁴⁵⁶ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.20.

3.2.4. Cihangir Şah Dönemi Tıbbî Gelişmeler

Babürlü Devleti'nin en parlak dönemi olan Cihangir Şah dönemi, bilimsel ve tıbbî açıdan önemli gelişmelerin meydana geldiği bir dönemdir. Cihangir Şah, uyguladığı politikalarla sadece askeri ve siyasi alanda değil, halk sağlığı ve tıp bilimi alanındaki çalışmalara katkısıyla Babürlü tıbbını etkileyen bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda kendisinin *Cihangirnâme*⁴⁵⁷ adlı eserinde verdiği bilgiler araştırmamıza ışık tutmaktadır. Eserden edindiğimiz bilgilere göre onun kendi sağlık sorunlarıyla mücadele etmesinin yanı sıra tıp bilimine ve hastalıklara olan ilgisi, bilimsel çalışmalara katkı sağlamasına neden olmuştur. Eserde çok sayıda hastalıktan ve hekimden bahsedilmektedir. Yine bunlarla birlikte bazı tedavi ve ilaçlara da değinilmektedir. Bu dönemde Âyurveda ve Unani tıbbî geleneklerine ek olarak baskın bir şekilde kullanılan tıbbî uygulamalar da İran gelenekleridir. Cihangir Şah döneminde daha da yoğunlaşan, İran'dan göçlerle gelen hekimlerin çalışmalarıyla birlikte farklı yaklaşımların harmanlandığı tıbbî uygulamalar ve tedavi yöntemleri karşımıza çıkmaktadır. Ekber Şah döneminde izah edilen bütün gelişmeler, bu dönemde artarak devam etmiş, bilimsel olarak daha gelişmiş bir döneme evrilmiştir. Babürlü tıbbı bu dönemde yapılan bir dizi reformla bilimin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Cihangir Şah'ın *Cihangirnâme*'de kendisi hakkında verdiği bilgilerden hastalıkların iyileşmesinde ilahi bir yardıma ihtiyaç ve inanç duyduğu karşımıza çıkmaktadır. Saltanatının 9. yılında geçirdiği rahatsızlığın ardından varlığını Khavaja'ya borçlu olduğunu ilan etmek için kulaklarına delik açacağına dair yemin etmiştir. “Hastalığım sırasında içsel olarak Khavaja'nın kölesi olduğum için tamamen iyileştiğimde kulaklarıma delikler açtım. Onun kulak işaretli kölesi oldum. Recep ayının 12. Perşembe günü kulaklarıma delikler açtım... Enfeksiyon geçince yavaş yavaş inci ve yakut küpeler taktım.”⁴⁵⁸ cümleleriyle Cihangir Şah'ın üzerinde durduğu bu durum tanrıya adak adama ya da teşekkür etmek gibi düşünülebilir. Bu da onun tanrının iyileştirici gücüne olan inancını simgelemektedir.

Kaynaklarda, Cihangir Şah döneminde pek çok hastalığın yaşandığı belirtilmektedir. Bu doğrultuda ilk olarak hastalıklardan bahsedilecektir. *Cihangirnâme* de birçok defa ishal hastalığına yakalanan insanlardan bahsedilmektedir. Bu konuda adı geçen ilk isim Celal-üd Mesud'tur. Cihangir Şah tarafından büyük savaşlarda başarılar elde ettiği ve devlet kademelerinde önemli rütbelere sahip olduğu belirtilen Celalü-d Mesud, 1608 yılında 50'li yaşlarındayken ishal hastalığından dolayı ölmüştür.⁴⁵⁹ Cihangir Şah onun hastalığını tetikleyen ana unsurun afyon içmek

⁴⁵⁷ Cihangirname ya da Tüzükât-ı Cihangiri.

⁴⁵⁸ Aparna Chattopadhyay, “Jahangir's Interest In Public Health and Medicine”, **Bulletin of the Indian of History History of Medicine**, s.177.

⁴⁵⁹ Cihangir, **The Tuzuk-ı Jahangiri or Memoirs of Jahangir**, Çev. Alexander Rogers, C.2, Londra, 1914, s.141.

olduğunu ileri sürmüştür. Cihangir Şah'ın bu konuda verdiği ilginç bir bilgi de Mesud'un annesinin üzüntüden çok fazla afyon yiyerek intihar ettiğidir.⁴⁶⁰

İshal hastalığından dolayı ölen bir diğer önemli isim ise Safevi hükümdarı Şah Abbas'ın elçisi Muhammed Rıza'dır. Kendisi Babürlü Devleti'ne geldikten kısa bir süre sonra Agra'da hayatını kaybetmiştir.⁴⁶¹ Cihangir Şah'ın bu hastalık hakkında verdiği en güzel örnek yakın hizmetkârlarından biri olan İnayet Han'nın hastalığıdır. Cihangir “Afyona ve fırsat buldukça içkiye bağımlı olduğu için, yavaş yavaş şarapla delirdi. Zayıf yapılı olduğu için sindirebileceğinden fazlasını aldı ve ishal hastalığına yakalandı ve bu zayıf durumda iki veya üç kez bayıldı.”⁴⁶² sözleriyle bu hastalığın sebeplerinden birini afyon ve içki olarak nitelendirmektedir. Ayrıca Cihangir, onun tedavisi hakkında da bazı bilgiler vermiştir. Hekim Ruknā'nın çeşitli tedaviler uyguladığını belirten Cihangir, hastanın hiçbir tedaviye cevap vermediğini aktarmaktadır.⁴⁶³ Hekimin son uyguladığı tedavi ise bir günde bir defa yemek yemesidir. Ancak hastanın kendisini tutamayarak yemek yediğinden bahseden Cihangir, hastanın vücudunun aşırı derecede su topladığını ve zayıfladığını “Kemiklerinin üstünde sadece deri vardı.”⁴⁶⁴ sözleriyle aktarmaktadır. Cihangir Şah hasta halde Agra'ya gitmek isteyen hizmetkârının son isteğini kırmayarak ona söylediği sözleri şöyle aktarmaktadır:

Dikkat et; şu anki halinde bile Tanrı'yı unutma ve onun merhametinden ümidini kesme. Eğer sana aman verirse af dilemeyi erteleme ve kalan zamanını hatalarını düzeltmek için uğraş! Eğer hayatın sona erdiyse Tanrı'yı anarak geçirdiğin her zamanı kazanç olarak düşün ve geride bıraktıkların için kafanı yorma. Bizim için küçük bir hizmetin talebi büyük bir şeydir.⁴⁶⁵

Onun bu cümlelerinden, Cihangir'in hastalıkların iyileşmesinde ilahi güce olan inancının anlaşıldığı görülmektedir. Ayrıca, yine burada verilen bilgilerden, bilimsel olarak elinden geleni yaptıktan sonra, yalnızca tanrıdan çare umulabileceği anlayışının hakim olduğunu çıkarmak mümkündür.

Cihangir Şah dönemini etkileyen bir diğer önemli olay da, bizzat Cihangir Şah tarafından bilgisi verilen salgın hastalıktır. Cihangir Şah tahta çıktıktan yaklaşık 10 yıl sonra ortaya çıkan bu büyük salgın, Hindistan'ın bazı bölgelerinde önemli sorunlara yol açmıştır.⁴⁶⁶ Pencap'ta başlayan bu hastalık, Lahor'a yayıldıktan sonra aynı hızla Sirhind ve Duab bölgelerinde de etkisini hızla

⁴⁶⁰ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, 1909, s.142.

⁴⁶¹ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.398.

⁴⁶² Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, s.43.

⁴⁶³ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, s.43.

⁴⁶⁴ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, s.44.

⁴⁶⁵ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, s.44.

⁴⁶⁶ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.330.

göstermiştir. Hastalık, Delhi'ye ulaşana kadar yayılmaya devam etmiş, sonrasında durulmuştur.⁴⁶⁷ Çok sayıda Müslüman ve Hindu yaşamını yitirmiştir. Bu hastalığın daha önce hiç görülmediği bilgisini veren Cihangir Şah, ne yazık ki hastalık hakkında yeterince bilgiye yer vermemiştir. Ancak hastalığın nedenleri hakkında hekimleri sorguladıklarını belirten Cihangir Şah, onların salgının nedenini 2 yıl üst üste yaşanan kıtlık ve kuraklığa bağladıklarını ifade etmektedir. Yine bu hastalığı başka nedenlere bağlayan hekimlerin olduğunu da belirtmektedir.⁴⁶⁸

Tarihsel süreç içerisinde çok defa karşılaştığımız kara ölüm olarak bilinen veba, Babürlü tıbbını bu dönemde etkileyen bir diğer unsur olmuştur. Cihangir Şah'ın hükümdarlığı döneminde birkaç defa yaşanan veba salgını hakkında *Cihangirnâme*, diğer kaynaklara göre çok daha ayrıntılı bilgilere yer vermektedir.⁴⁶⁹ Cihangir Şah, Balasinor⁴⁷⁰ köyündeyken, o günün raporlarını veren bir görevli tarafından Keşmir'de bir veba salgının ortaya çıktığını öğrenmiştir.⁴⁷¹ Gayret Han Hâce Kamgar Hüseyin'de *Ma'asir-i Cihângîrî* adlı eserinin ekler bölümünde bu konu hakkında bilgiler vermiş hastalığın Keşmir'de ortaya çıktığını doğrulamıştır.⁴⁷² 1616 ve 1617 yılları arasında da bir veba salgını meydana gelmiş, Cihangir Şah da bu hastalığa yakalanmıştır.⁴⁷³

1615 ve 1618 yılları arasında Hindistan toparlaklarında bulunan Edward Terry⁴⁷⁴, Cihangir döneminde Frengi hastalığının yaygın bir şekilde görüldüğünü belirtmektedir. Terry tarafından “pis hastalık” olarak adlandırılan bu hastalık başlangıçta inkontinans⁴⁷⁵ sanılsa da ünlü bir Hint hekim olan Bhavamishra⁴⁷⁶ tarafından “Frengi” (Firangaroga)⁴⁷⁷ hastalığı olduğu ortaya koyulmuştur.⁴⁷⁸ Bölgede daha önce de görülen bu hastalığın Avrupa'dan gelenler tarafından yayıldığı düşünülse de Hindistan bölgesinde de yaygınlık kazanmıştır.

⁴⁶⁷ Cihangir, **The Tuzuk-ı Jahangiri**, C.1, s.330.

⁴⁶⁸ Cihangir, **The Tuzuk-ı Jahangiri**, C.1, s.330.

⁴⁶⁹ Cihangir Şah döneminde yaşanan veba salgınına “4.1.4.Veba” bölümünde daha ayrıntılı değinilecektir.

⁴⁷⁰ Günümüzde Gucerat Eyaleti'ne bağlı, Kuzey Hindistan'da bulunan bir şehirdir.

⁴⁷¹ Cihangir, **The Tuzuk-ı Jahangiri**, C.1, s.442.

⁴⁷² Gayret Han Hâce Kamgar Hüseyin, **Ma'asir-i Cihângîrî**, Yeni Delhi, 1980 s.514.

⁴⁷³ Beni Prasad, **History of Jahangir**, The Indian Press, Allahabad, 1930, s.291.

⁴⁷⁴ Edward Terry (1590-1660), İngilizler tarafından Babürlü Devleti'ne gönderilmiş ve Sir Thomas Roe'nin yanında elçilik papazı olarak görevlendirilmiştir. Terry, bölgede bulunduğu süreçte Babürlü Devleti'ni gözlemlemiş ve burada elde ettiği bilgiler *A Voyage to East India* adlı eserinde yayımlamıştır. Bkz. <https://www.ucl.ac.uk/institute-of-advanced-studies/events/2022/nov/edward-terry-india-and-improvement-seventeenth-century> (2/1/2025).

⁴⁷⁵ Bir tür idrar yolu rahatsızlığıdır.

⁴⁷⁶ 16. Yüzyılda yaşamış, ünlü Hintli Āyurveda hekimlerinden biridir. Bkz. P.V. Prasad, “Biography of Bhāvamiśra author of Bhāvaprakāśa (a treatise of Laghutrayee)”, **Bulletin of the Indian of History History of Medicine**, 33(2), 2003, ss.169-177.

⁴⁷⁷ Hastalıktan “4.1.3. Frengi” bölümünde daha ayrıntılı bahsedilecektir.

⁴⁷⁸ A. Chattopadhyay, *Jahangir's Interest In Public Health and Medicine*, s.175.

Cihangir Şah'ın hükümdarlığının 13. yılına tekabül eden 1619 yılında Ahmedabad'da aşırı sıcaklık ve havadan kaynaklandığı belirtilen bir hastalık ortaya çıkmış, kısa süre içerisinde bütün halkı etkilemiştir.⁴⁷⁹ Kamgar, bu hastalığın tam olarak ne olduğunun anlaşılamadığını ifade etmiş, iki-üç gün süren yüksek ateşin ardından hastalığın kısa sürede azaldığını ama hastalığı geçirenlerin çok acı çektiğini vurgulamıştır.⁴⁸⁰ Ancak hastalığa yakalananların genellikle taze suya ulaşmakta zorlananlar olduğunu aktarması hastalığın özellikle sudan kaynaklandığını göstermektedir. Ahmedabad şehri hakkında bilgi veren Kamgar, bu şehrin havasının oldukça sağlıklı olduğunu, bu bölgede suyun az bulunduğunu ve toprağının kumdan oluştuğunu bu yüzden aşırı bir toz yoğunluğu olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸¹ Ayrıca bu şehrin veba hastalığına meyilli bir atmosfere sahip olduğunu da sözlerine eklemiştir. Francis Gladwin Cihangir Şah'ın bu şehre Girdabad ve toz şehri adını verdiğini belirtmektedir.⁴⁸²

Cihangir Şah döneminde karşımıza çıkan bir diğer hastalık da cüzzamdır. Man Sing'in⁴⁸³ cüzzam hastalığına yakalandığını belirten Cihangir Şah, uzuvlarının düştüğünü, ölümün yaşadığı hayattan daha tercih edilebilir olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁴ Terry'nin de bu konuda verdiği bilgiler incelendiğinde cüzzam hastalığının bölgede oldukça yaygın olduğu saptanmıştır.⁴⁸⁵ Cihangir Şah döneminde adı geçen bir diğer hastalık da “*ummu-ş-şibyān*” adı verilen çocuk hastalığıdır.⁴⁸⁶ Kendi canından daha çok sevdiğini belirttiği torunu Şah Hûcâ'nın bu hastalığa yakalandığını belirten Cihangir Şah, deneyimli hekimlerin onun için geliştirdikleri tedavilerin ne yazık ki işe yaramadığını ifade etmiştir.⁴⁸⁷ Son çare olarak tanrıya dualar ettiğini ve adaklar adadığını aktaran Cihangir Şah ilahi güce olan inancını sürdürmüştür.

Uzun hükümdarlığı boyunca yaşadığı rahatsızlıklara da değinen Cihangir Şah, bu konuda hekimlerin uyguladıkları tedavilere de yer vermiştir. Cihangir Şah, Keşmir' de Dasahara festivalinde kendisinde tutukluk ve nefes darlığı hissettiğini belirtmiştir. O, şehrin aşırı yağmur ve rutubetinden kaynaklanan aşırı nefes darlığı çektiğini ve sol tarafında uyuşukluk olduğunu

⁴⁷⁹ Kamgar Hüseyin, *Ma'asir-i Cihângîrî*, s.263.

⁴⁸⁰ Kamgar Hüseyin, *Ma'asir-i Cihângîrî*, s.264.

⁴⁸¹ Kamgar Hüseyin, *Ma'asir-i Cihângîrî*, s.264.

⁴⁸² Francis Gladwin, *The History of Jahangir*, B.G.Paul & Co. Madras, Haydarabad, 1930, s.82.

⁴⁸³ Man Sing (1550-1614), 1689'dan 1614'e kadar Rajput valisidir. Babürlü Devleti'nde askeri olarak ön plana çıkan Man Sing Babürlü ordusunda da pek çok görev almıştır. Bkz. Imtiaz Ahmad, “Mughal Governors of Bihar Under Akbar and Jahangir”, *Proceedings of the Indian History Congress*, 63, 2002, ss.281-288.

⁴⁸⁴ Cihangir, *The Jahangirnama*, Çev. Wheller M. Thackston, C.1, Oxford University Press, Oxford, 1999, s.250; Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.438.

⁴⁸⁵ A. Chattopadhyay, *Jahangir's Interest In Public Health and Medicine*, s.177.

⁴⁸⁶ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri or Memoirs of Jahangiri*, Çev. Alexander Rogers, Sani H. Panhwar, C.2, 2019, s.31; Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, s.45.

⁴⁸⁷ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 2019, s.31; Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, s.45.

aktarmıştır.⁴⁸⁸ Onun giderek artan acılarına Hekim Ruhullah müdahale etmiştir. Cihangir Şah'ın aktardığına göre uyguladığı ilaçlar ve sıcak baskılar sayesinde ağrıları hafiflemiştir. Ancak birkaç gün sonra ayaklandığında tekrar aynı belirtileri yaşayan Cihangir Şah, keçi ve deve sütüyle beslenerek kendini tedavi etmeye çalışmıştır.⁴⁸⁹ Ancak ağrıları hafiflemeyince, Agra'da bulunan Hekim Ruknā'nın kendisinin tedavisini üstlendiğini belirten Cihangir Şah, onun uyguladığı tedavilerin hiçbir işe yaramadığını ifade etmiştir. Bu kısımda okuyucuya ayrıntılı bilgiler veren Cihangir Şah, daha önce Safevilerin başhekimlerinden olan Hekim Mirza Muhammed'in Ekber Şah'ın saltanatı sırasında Babürlü Devleti'ne sığındığını ve Babürlü Devleti'nde yetenekleri ve deneyimleriyle diğer hekimlerden üstün tutularak *Masīhu-z Zamān* (Çağın Mesih) unvanı verildiğini aktarmıştır.⁴⁹⁰ Ancak, bu denli kıymet verdiği hekimin kendisini tedavi etmediğini, hastalıktan bitap durumdayken ilaç vermediğini belirterek onu nankörlükle suçlamıştır. Savunma olarak da "İlim üzerine böyle bir güvenim yok ki, tedaviyi üstlenebileyim."⁴⁹¹ cümlesini kurmuştur. Burada devlet içerisinde bu denli kıymet verilen bir hekimin kendisini eksik görmesi ilgi çekicidir. Bu duruma iki nedenin yol açabileceği düşünülmektedir. Ya hekim Cihangir Şah'ın durumunun çok ağır olduğunu anlamış, bu nedenle de uygulayacağı tedavinin ardından öleceğinden korkmuş olabilir ya da Babürlü Devleti'nde, hekimlere verilen önemden dolayı kendini yetenekli bir hekim gibi göstererek devlet içerisinde önemli kademelere gelme arzusundan kaynaklanmış olabilir.

Daha sonra Hekim Ebû-l Kâsım ve Hakîmu-l-Mülk'ün de tedavilerinin bir işe yaramadığını belirten Cihangir Şah, ağrılarını hafifletmek için içkiye başvurduğunu aktarmaktadır.⁴⁹² Günden güne içkiyi arttıran Cihangir Şah hastalığına ek olarak aşırı içki tüketiminin de olumsuz yan etkilerinin görmeye başladığını belirtmiştir. Bu durumun üstüne eşi Nur Cihan Begüm Sultan, onun içki alışkanlığını azaltmaya çalışmıştır.⁴⁹³ Nur Cihan Begüm'ü deneyimli ve becerikli olarak nitelendiren Cihangir Şah, yiyecek ve içeceklerini eşinin düzenlediğini ve kendisine fayda sağlamayan yiyeceklerden uzak tutulduğunu aktarmaktadır. Cihangir Şah bu şekilde adım adım sağlığına kavuşmaya başlamıştır. Cihangir Şah'ın geçirdiği bir diğer hastalık da göz rahatsızlığıdır. Hükümdarlığının 13. yılının sonlarında gözünde ağrı hissettiğini ifade eden Cihangir Şah aynı zamanda çok fazla kanama olduğunu da belirtmektedir. Göze ilk müdahale eden Hekim 'Ali Ekber' dir. Cihangir Şah, onun cerrahlıkta mahir olduğunu ve gözde bir damarı açtıktan bir gün sonra gözünün iyileştiğini açıklamıştır.⁴⁹⁴

⁴⁸⁸ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 2019, s.141; Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 1914, s.212.

⁴⁸⁹ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 2019, s.141; Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 1914, s.212.

⁴⁹⁰ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 2019, s.141; Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 1914, s.212.

⁴⁹¹ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 2019, s.141; Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 1914, s.213.

⁴⁹² Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 2019, s.142; Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 1914, s.213.

⁴⁹³ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 2019, s.142; Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 1914, s.213.

⁴⁹⁴ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 2019, s.52.

Nur Cihan Begüm Sultan'ın da geçirdiği hastalıklara *Cihangirnâme*'de yer verilmiştir. Cihangir Şah onun tedavisi için çok sayıda Müslüman ve Hindu hekim görevlendirmiştir.⁴⁹⁵ Ancak Nur Cihan Begüm hekimlerin uyguladığı ilaçlardan fayda görmemiştir. Sonrasında ise yukarıda değinilen Hekim Ruhullah onun tedavisini üstlenmiş uyguladığı tedavilerle kısa sürede Nur Cihan Begüm sağlığına kavuşmuştur.⁴⁹⁶ Cihangir Şah hekimin başarısının ardından ona üç köyü özel mülk olarak tahsis etmiş ve *Tuldana/Tulabhana*⁴⁹⁷ uygulamasıyla kendisine ağırlığınca gümüş hediye etmiştir (Bkz. Görsel 5).⁴⁹⁸ Kaynaklarda Cihangir Şah'ın çocuklarından Şehriyar Mirza'nın yaşadığı hastalık hakkında bilgiler de yer almaktadır. Şehriyar Mirza, *Daus'saleb* adı verilen bir hastalığa yakalanmış, bu hastalık yüzünden bütün saçlarını kaybetmiştir. Kendisi doktorların tavsiyesi üzerine Lahor kentine gitmiştir.⁴⁹⁹ Ne yazık ki hastalık hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmemiştir.

⁴⁹⁵ Cihangir, **The Tuzuk-ı Jahangiri**, C.2, 2019, s.36.

⁴⁹⁶ Cihangir, **The Tuzuk-ı Jahangiri**, C.2, 2019, s.36.

⁴⁹⁷ Tuadana ya da Tulabhana, bir kişinin tüm vücudunun altın, gümüş, bakır, mısır vs. gibi maddelerle eş değer ağırlıklıla tartılması ve bu maddelerin hediye edilmesidir. Bir bakıma kişinin ağırlığınca hediye vermesidir. Bu uygulama çok eski bir Hint geleneği olmakla birlikte, Babürlü hükümdarları tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. Bu tören genellikle dini bir amaçla, bir kişinin ya da ailenin şükür niyetiyle gerçekleştirilir. hem toplumsal hem de dini bir ritüel olarak önemli bir yer tutar ve farklı kültürlerde çeşitli biçimlerde uygulanabilir. Bkz. Aparna Chattopadhyay, "Auranzeb's Belief in Divine Hepl for Cure of Diseases", **Bulletin of the Indian of History History of Medicine**, 27, 1997, ss.53-62.

⁴⁹⁸ Cihangir, **The Tuzuk-ı Jahangiri**, C.2, 2019, s.36; Cihangir, **The Tuzuk-ı Jahangiri**, C.2, 1914, s.53.

⁴⁹⁹ Gladwin, a.g.e., s.153.

Şekil 5: Şah Cihan'ın altınla tardıldığı Tuladana töreninden bir minyatür.

Kaynak: Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.124.

Öte yandan, Babür Şah'ın Hocend'in kötü havasıyla verdiği bilgilere benzer bir diğer bilgi de *Cihangirnâme*'de yer almaktadır. Cihangir Şah da Bengal şehrinin kötü havasından bahsetmektedir. Onun verdiği bilgilere göre Behar valisi Kuli Han, Bengal'in kötü suyu ve havası nedeniyle ciddi bir hastalığa yakalanarak zayıf düşmüş, kısa bir süre sonra da ölmüştür.⁵⁰⁰ Benzer bir ifade de Agra şehri hakkındadır. Agra sıcak ve kuru bir iklime sahiptir. Dönemin hekimleri bu şehir için insanların ruhunu çöktettiğini, güçsüzlüğe yol açtığını ve balgama neden olduğunu bildirmiştir.⁵⁰¹

Bu dönemde yukarıda da adı verilenlerle birlikte çok sayıda hekim bulunmaktadır. Bu hekimlerin arasında ayrı bir yeri olan Celaledin Muzaffer Ardistani'dir. Cihangir Şah'ın kendisine ayrı bir önem verdiği *Cihangirnâme* de ayrı bir başlıkla yer vermesinden anlaşılmaktadır. Ailesi hekimlerden oluşan Ardistani'nin soyunun Galen'den geldiği düşünülmektedir.⁵⁰² Onun

⁵⁰⁰ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.208.

⁵⁰¹ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.124.

⁵⁰² Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.124.

tedavilerini büyük bir öz veriyle öven Cihangir Şah, tıp bilimine önemli katkıları olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Cihangir Şah, onun Şah Tahmasp'ın divanına girdiğini de belirtmiş ve ona “Ne güzel bir hekim! Gelin, hepimiz hasta olalım.”⁵⁰³ diyerek övdüğünü anlatmıştır. Dönemin diğer hekimi de Hakim ‘Ali’dir (*Cihangirnâme*’nin başka bir nüshasında *Nadi-Ali* olarak kullanılmıştır). Hekim ‘Ali tıbbî becerileri ve başarılı tedavileriyle ünlüdür.⁵⁰⁴ Hekim Mu'min Şîrâzî' Cihangir Şah döneminin saray hekimlerinden biridir ve Şah Cihan döneminde de görevini sürdürmüştür. Bu dönemin başka bir hekimi Gucerat'da görev yapan ve o dönemde bölgenin tek hekimi olan Hekim Hamid Gucerati'dir. Kendisine çıktığı av esnasında eşlik ettiğini belirten Cihangir Şah, onu “iyi nitelikli saf bir doktor” olarak nitelendirmiştir.⁵⁰⁵

Foster'ın da eserinde hakkında bilgi verdiği birkaç hekim bulunmaktadır. Bunlardan biri, Cihangir Şah tarafından sevilen ve değer verilen Mukarrab Han'dır. Kendisi Surat Limanı'nda yaptığı yöneticilik görevinin yanı sıra hekimlik ve cerrahlık gibi yeteneklere de sahiptir.⁵⁰⁶ Foster, onun cerrahi yetenekleriyle Cihangir Şah'ın dikkatini çektiğini belirtmektedir. Cihangir Şah'ın tiginlik dönemlerinde tanıdığı Mukarrab Han o dönemlerde genç bir saray hekimi olarak tanınmış, Cihangir Şah'la yakın bir dostluk kurmuştur.⁵⁰⁷ Ne yazık ki onun cerrahi kimliği hakkında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır, daha çok siyasi yönüyle alakalı bilgilere ulaşılabilmektedir.

Yukarıda değinilen bilgilerin yanı sıra Cihangir Şah döneminde tıpla ilgili bazı gelişmeler meydana gelmiştir. Cihangir Şah 24 Ekim 1605 tarihinde tahta çıktığında *Destü-ül Emel* adı verilen ve bütün Babürlü topraklarında uygulanmasını zorunlu kılan 12 emir yayınlamıştır. Bu emirlerden birkaçının sağlıkla ilgili olması üzerinde durulan konu bakımından oldukça değerli bir yer tutmaktadır. Özellikle 10. Emir, Cihangir Şah'ın halk sağlığına verdiği önemi göstermektedir: “Büyük şehirlerde hastaneler inşa edilecek ve hastaları tedavi etmek için doktorlar atanacak ve masraflar devlet hazinesinden karşılanacaktır”.⁵⁰⁸ Bu dönemde özellikle büyük şehirlerde hastaneler kurulması halkın sağlık hizmetlerine daha kolay ulaşmasına katkı sağlayan önemli bir adımdır. Verilen bu emirlerde sağlık hizmetleriyle ilgili unsurların yer alması devletin halk sağlığı açısından sorumlu hissettiği bir anlayışı ortaya koymaktadır. Hastalıkların tedavisi için hastanelere doktor atamaları yapmak, tıp bilimi açısından daha profesyonel bir düzeyde olduğu ve bu alandaki uzmanlıkların artırılması gerektiğinin açık bir göstergesidir. Sağlıkla ilgili hizmetlerin devlet mülkünden karşılanacak olması ve sağlık hizmetlerinin ücretsiz hale gelmesiyle halkın her kesiminden insanın ihtiyacı olan tedaviye ulaşabilmesini sağlamaktadır. Halk sağlığı, diğer Türk

⁵⁰³ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.124.

⁵⁰⁴ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.124.

⁵⁰⁵ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.189.

⁵⁰⁶ William Foster, *Early Travels in India*, Oxford University Press, 1921, s.63.

⁵⁰⁷ A. Chattopadhyay, *Jahangir's Interest In Public Health and Medicine*, s. 178.

⁵⁰⁸ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.9.

devletlerinde olduğu gibi Babürlü Devleti'nde de devletin görevidir. Babürlü Devleti'nde tıp alanındaki bu gelişmeler özellikle Cihangir Şah'ın tutum ve tavırlarının yanı sıra bu emirlerle de sağlık hizmetlerine müdahil olması Babürlü tıbbının gelişmesine sağladığı en büyük katkılardan biri olduğu düşünülmektedir.

Cihangir Şah'ın 5. Emri de halk sağlığı açısından önemli bir yer tutmaktadır:

Şarap veya pirinç ruhu (darbahara) ya da herhangi bir sarhoş edici ilaç yapılmamalı ve satılmamalıdır. Her ne kadar ben 18 yaşından 38 yaşına kadar şarap içiyor olsam da. İçmeyi ilk sevmeye başladığımda bazen 20 bardağa kadar çift damıtılmış alkol alırdım. Bu yavaş yavaş üzerimde etki bırakmaya başladı. Yedi yıl boyunca içtiğim alkolü 15 bardaktan 5 bardağa düşürdüm. İçme saatlerim değişiklik gösteriyordu. Bazen günün 3 ya da 4 saati bazen geceleri, kısmen gündüzleri içmeye başlıyordum. Bu on yıl devam etti. Ondan sonra geceleri sürekli içmeye başladım. Artık sadece yemeğimi sindirmek için içiyordum”⁵⁰⁹

Cihangir Şah söz konusu resmî emirle birlikte alkol bağımlılığını ilan etmiştir. Kendisi de içki içmesine rağmen bunu zararlı bulduğunu ve yavaş yavaş bırakmaya çalıştığını izah etmiştir. Onun bu farkındalığı zamanla özdenetim geliştirmesini sağlamıştır. Halk sağlığı için önemli bir risk faktörü oluşturan bu zararlı maddelere karşı geliştirilen tutum, toplum için daha sağlıklı bir yaşam biçiminin geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Chattopadhyay de yaptığı çalışmalarında Cihangir Şah'ın içki bağımlılığı üzerinde durmuş, Hekim Humam tarafından bu hususta tedavi edildiğini belirtmiştir.⁵¹⁰ Cihangir Şah da eserinde sıklıkla içki bağımlılığıyla ilgili örnekler vermiştir. İçkiyi oldukça arttırdığı bir dönemde elleri titremeye başlayan Cihangir Şah, bardak bile tutamayacak bir hale gelmiştir. Hekim Humam'ın uyguladığı tedavi ardından içkiyi azaltmaya yine onun sözleriyle ikna olmuştur. “Bu tatlı hayat benim için değerli olduğundan içkiyi azaltmaya başladım” sözleriyle de içkiyi zamanla azalttığını belirtmiştir. Terry de Cihangir Şah'ın içki yapımı ve satımını yasaklayan emri hakkında bilgi vermektedir.⁵¹¹ Onun verdiği bilgilere göre Cihangir Şah'ın 5. emri 10 yıl boyunca Babürlü Devleti'nde yürürlükte kalmıştır. Chattopadhyay, bu konuya ayrı bir parantez açarak Cihangir Şah'ın içme alışkanlığının kötü sonuçlar doğurduğundan dolayı kendi halkına içmeyi yasaklayarak, yaşadığı kötü durumları halkının yaşamasını istemediğini belirtmektedir.⁵¹² Cihangir Şah'ın bu emirlerdeki ifadeleri dönemin sosyokültürel yaklaşımlarının yanı sıra sağlık ve tıp pratiklerinin gelişiminin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

1617 yılında Cihangir Şah, verdiği emirlerle tütün içmeyi yasaklamıştır. Tütünün sağlığa zararlı olduğuna “Tütünün çoğu bünye ve tabiat üzerindeki kötü etkisinden dolayı hiç kimsenin onu tüketmemesini emrettim” sözleriyle dikkat çekmiştir.⁵¹³ Ayrıca Safevi hükümdarı Şah Abbas'ın da

⁵⁰⁹ Cihangir, **The Tuzuk-ı Jahangiri**, C.1, s.8.

⁵¹⁰ A. Chattopadhyay, *Jahangir's Interest In Public Health and Medicine*, s.171.

⁵¹¹ A. Chattopadhyay, *Jahangir's Interest In Public Health and Medicine*, s.171.

⁵¹² A. Chattopadhyay, *Jahangir's Interest In Public Health and Medicine*, s.172.

⁵¹³ Cihangir, **The Jahangirnama**, C.1, s.217.

tütünün zararının farkında olduğunu ve ülkesinde tütün içmeyi yasakladığını belirtmiştir.⁵¹⁴ Terry’de eserinde bu dönemde yaşanan tütün yasağına değinmiştir. Her ne kadar tütün kullanımı yasaklanmış olsa da bölgede ticari amaçla çok fazla tütün üretildiğini özellikle Surat Limanı’ndan gerçekleşen tütün ihracatının devletin ekonomisine büyük bir katkı sağladığını da belirtmek gerekmektedir.⁵¹⁵ Dolayısıyla Cihangir Şah tütün ihracatını desteklemesine rağmen halkın kullanımını sağlığa zararlı olduğundan dolayı yasaklamıştır. Öte yandan, *Cihangirnâme*’de verilen bilgilerde ilaç olarak kullanılan ya da sağlığa iyi geldiği söylenen bitkisel ve hayvansal ürünler yer almaktadır. Bunlardan bir antilop sütüdür. Cihangir Şah, hekimlerin *antilop sütünün* nefes darlığı ve astım gibi hastalıklara iyi geldiğini söylediklerini belirtmiştir.⁵¹⁶ Cihangir Şah’ın bu hususta bilgi verdiği diğer unsur da *kaplan sütüdür*. Ona göre kaplan sütü göz rahatsızlıklarına çok iyi gelerek gözleri parlatan bir yapıya sahiptir.⁵¹⁷

1620’li yılların başlarında Cihangir Şah’ın hastalıkları oldukça ağır bir hâl almış, haftalarca hareket edememiştir. 1622 yılının yaz aylarında oğlu Şah Cihan onun artık görevlerini yerine getiremeyeceğini düşünerek hükümdarlığı ele geçirmek istemiştir.⁵¹⁸ Ancak sağlığına kavuşan Cihangir Şah, Şah Cihan’ı bu girişiminden dolayı Orissa ve Golkonda arasındaki sınır bölgesine sürgün etmiştir.⁵¹⁹ Bu olaydan birkaç yıl sonra Cihangir Şah yaşamını yitirmiş, Şah Cihan devletin yeni hükümdarı olmuştur.

3.2.5. Şah Cihan Dönemi Tıbbî Gelişmeler

Babürlü Devleti’nin hükümdarlarından biri olan Şah Cihan yaklaşık 30 yıl boyunca bölgeye hükmetmiştir. Cihangir Şah devrinde meydana gelen gelişmelerin ardından Şah Cihan dönemi de hem siyasi hem de kültürel gelişmelerin zirveye ulaştığı bir dönem olarak nitelendirilmektedir. Söz konusu dönemde de kayda değer bir biçimde tıbbî gelişmeler meydana gelmiştir. Özellikle Hindistan’ın çeşitli bölgelerinde yayılan şifahaneler, tıbbî mektepler ve diğer sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmasıyla bu dönemde de Babürlü tıbbî gelişmeye devam etmiştir.

Şah Cihan döneminde de pek çok önemli hekim ön plana çıkmıştır. Bu hekimlerden ilki Hekim Nur-ül-Din Muhammed Şîrâzî’dir. Aslen İranlı bir hekim olan Şîrâzî, *Alfaz-ül Advîye* adlı bir eser kaleme almıştır.⁵²⁰ Eseri 1628-1629 yılları arasında kaleme alan Şîrâzî, Babürlü Devleti’nin

⁵¹⁴ Cihangir, *The Jahangirnama*, C.1, s.217.

⁵¹⁵ A. Chattopadhyay, *Jahangir’s Interest In Public Health and Medicine*, s.175.

⁵¹⁶ Cihangir, *The Jahangirnama*, C.1, s.97.

⁵¹⁷ Cihangir, *The Jahangirnama*, C.1, s.144.

⁵¹⁸ Munis D. Faruqi, *The Princes of Mughal Empire 1504-1719*, Cambridge University Press, 2012, s.208.

⁵¹⁹ Faruqi, a.g.e., s.208.

⁵²⁰ Alavi, *Medical Culture in Translation*, s.860.

önemli hekimlerinden biri olan Hekim Ali Gilâni'den oldukça etkilenmiştir. Günümüzde Londra Wellcome Kütüphanesi'nde bulunan eserin içeriği büyük ölçüde Hüseyin el-Ensari'nin *Sihahu'l Adviyah* adlı eserine dayanmaktadır.⁵²¹ Oldukça geniş kapsamlı bir eser olan Alfaz-ül Adviyeh 138 varaktan oluşmaktadır. Bir önsöz, ana metin ve sonuçtan oluşan eserde Şîrâzî yerel Âyurveda tedavilerinden, Âyurveda ve İran farmakopelerinden ilaçlara yer verdiğinden bahsetmektedir.⁵²² Arapça, Farsça ve Hindu dillerinden yaklaşık 1440 madde ilaç tarifinin bulunduğu eser dönemin en önemli tıp kitapları arasındadır.⁵²³ Şîrâzî bu eseriyle birlikte hem Unani tıbbının hem de Âyurveda tıp sisteminin merkezinde yer alan humoral patoloji kavramını sentezleyerek okuyucuya aktarmıştır.⁵²⁴ Yine Şîrâzî tarafından kaleme alınan ve Şah Cihan'ın oğlu Dara Şukuh'a sunulan *Tıbb-i Dara Şikuhu* Unani tıbbı üzerine yazılmış bir tıp kitabıdır. 1645-1646 yılları arasında kaleme alınan eserin orijinali olmasa da birkaç nüshası bulunmaktadır. Üç ciltten oluşan eser ansiklopedi niteliğinde hazırlanmıştır.⁵²⁵ Özellikle İbn-i Sînâ'nın *El-Kânûn Fi't-Tıb* eserinin İslami ansiklopedi geleneğini sürdürmesi bakımından oldukça değerlidir. Eserde çeşitli şifa geleneklerinin yanı sıra büyük ölçüde ilaç tarifleri verilmektedir. Süslü ve sanatlı bir dil kullanan Şîrâzî, Unani tıbbı hakkında önemli bilgiler vererek, İslamiyet öncesi Unani tıbbının gelişiminden, Halifeler öncesi döneme ve sonrasında Babürlü öncesi Hint tıp geleneklerine kadar geniş bir Unani tarihi özeti sunmaktadır.⁵²⁶ Hükümdarların halk sağlığına verdiği önemden, tıbbî bilginin gelişiminin devletin kontrolü altında olduğundan ve desteklendiğinden, sağlığın bireysel refah ve aristokratik erdemle ilgili olduğundan bahsetmektedir.⁵²⁷

Tıbb-i Dara Şikuhu'nun ilk cildi olan *İlm-i Tıbb* bölümü teorik tıp üzerine hazırlanmıştır. Bu kısımda Hipokrat, Aristoteles, Galen ve İbn-i Sînâ gibi önemli Unani hekimlerinin öğretilerini büyük ölçüde kaynak olarak kullanmıştır.⁵²⁸ Ayrıca, Şîrâzî eserde sağlıklı bir bireyin doğayla iç içe olması gerektiği fikrini savunmaktadır. Bununla birlikte bireyin sağlığıyla, sosyokültürel bağlamı arasındaki ilişkiyi ön planda tutmuş, botanik, zooloji ve mineraller üzerine açıklamalarda bulunmuştur.⁵²⁹ Eserin ikinci cildi *Amli-Tıbb* ise pratik tıp üzerine yoğunlaşmakta ve sağlığın ana unsuru olarak Hipokrat'ın öğretisi olan beslenme düzeninin sağlanması olarak görülmüştür. Son cilt ise cerrahi üzerinedir. Özellikle ameliyatlar, kan alma, doğum, kadın ve çocuklarla ilgili hastalıklara dair bilgiler içermektedir.⁵³⁰ Babürlü Devleti döneminde Unani tıbbının önemli

⁵²¹ Alavi, Medical Culture in Translation, s.860.

⁵²² Alavi, Medical Culture in Translation, s.860.

⁵²³ Alavi, Medical Culture in Translation, s.860.

⁵²⁴ Alavi, Medical Culture in Translation, s.860.

⁵²⁵ Alavi, Medical Culture in Translation, s.860.

⁵²⁶ Alavi, Medical Culture in Translation, s.861.

⁵²⁷ Alavi, Medical Culture in Translation, s.861.

⁵²⁸ Alavi, Medical Culture in Translation, s.861.

⁵²⁹ Alavi, Medical Culture in Translation, s.861.

⁵³⁰ Alavi, Medical Culture in Translation, s.862.

savunucularından biri olan Şîrâzî kaleme aldığı eserlerle ve hekimliğiyle dönemin tıbbî gelişmelerine önemli katkılarda bulunmuştur.

Oldukça uzun ve hareketli bir hükümdarlık dönemi geçiren Şah Cihan, yaşamı boyunca önemli hastalıklar atlatmıştır. Özellikle hükümdarlığının son dönemlerinde yaşadığı hastalık onu ölüme sürüklemiştir. 1657 yılının Nisan ayında Delhi’de ani bir şekilde boğaz ağrısı ve kabızlık hastalığına yakalanmıştır.⁵³¹ Bir hafta boyunca saray hekimleri tarafından yoğun bir tedavi altına alınsa da hastalığı ağırlaşmıştır. Vücudunun bazı kısımları şişmiş, zaman zaman ateşi yükselmiştir. Şah Cihan’ın bu rahatsızlığı Lahori tarafından şu sözlerle aktarılmaktadır:

1 Zilkade 1067 Hicri yılında hükümdar aniden, boğaz ağrısı, kabızlık ve diğer semptomik rahatsızlıklar şeklinde bir hastalığa yakalandı, öyle ki dünyevi işlerle ilgilenemez hale geldi. Hekimler sanatlarının tüm çarelerini denediler, ancak çabaları boşunaydı... Sefer ayı 1068’de hükümdarın sağlığı o kadar iyiydi ki, onun sağlığı büyük bir sevinçle karşılandı.⁵³²

Kaynaklarda yer alan diğer bilgilere göre de hastalığı süresince hiçbir şey yememiş ve iyi beslenememiştir. İlaçların hiçbiri onun hastalığına etki etmemiştir.⁵³³ Şah Cihan’ın bu hastalığı devlet içinde de önemli sorunlara yol açmış, bir sonraki hükümdarın kim olacağı üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Şah Cihan’ın söz konusu hastalığıyla ve bu karışıklıklarla ilgili bir diğer bilgi de Mirza Muhammed Kâzım tarafından kaleme alınan ‘Alamgirname’de şöyle ifade edilmektedir:

8 Zilkade 1067 günü Hükümdar Şah Cihan Delhi’de hastalığa yakalandı. Hastalığı uzun sürdü ve her geçen gün daha da zayıfladı, öyle ki devlet işlerine bakamaz oldu. Yönetimde her türlü düzensizlik meydana geldi ve Hindistan’ın geniş topraklarında büyük karışıklıklar ortaya çıktı. Layık olmayan ve ciddiyetsiz Dara Şukuh kendini varis olarak görüyordu... Bu aşırı hırsıyla tahtı işgal ediyordu. Hükümdar hastalandığında her şeye müdahale etti ve dizginleri ele geçirme fırsatını değerlendirdi... Hükümdarın çocukları, soylu kesim ve devletin önemli eyalet yöneticileri, hatta başkentte çalışan memurların ve hizmetçilerin çoğu hükümdarın çok daha uzun yaşayacağını beklemiyordu.⁵³⁴

Bazı devlet adamları Âlemgir Şah’ın hükümdarlığını savunurken bazıları ise Dara Şukuh’un hükümdar olmasını istemiştir.⁵³⁵ Bu tartışmalar devam ederken 1657 yılının Kasım ayından beri Agra’da olan Şah Cihan oldukça hasta ve zayıflamış bir hâle gelmiştir. Doktorların tavsiyesi üzerine başka bir bölgeye gitmeye hazırlanan Şah Cihan, Âlemgir Şah’ın girişimlerinden dolayı Agra’da kalmak zorunda kalmıştır.⁵³⁶ Kaynaklarda yer alan bilgilere göre bu sırada Cihanara Begüm Âlemgir’e bir mektup yazarak devlet işlerinin hükümdarın kontrolünde olduğunu ve ibadet

⁵³¹ Banarsi Prasad Saksena, **History of ‘Shahjahan of Dihli’**, Genital Book Depot, Allahabad, Londra, 1931, s.321.

⁵³² Abdulhamid Lahori, **Padshahnama**, Çev. Kabriuddin Ahmed, C.1, s.137.

⁵³³ Lahori, **Padshahnama**, C.1, s.137.

⁵³⁴ Lahori, **Alamgirname**’den alıntılar yaptığı ifade etmektedir. Lahori, **Padişahname**, C.1, s.156.

⁵³⁵ Lahori, **Padshahnama**, C.1, s.156.

⁵³⁶ Saksena, **History of ‘Shahjahan of Dihli’**, s.329.

etmenin dışında harcadığı tüm vaktini halkının refahını sağlamaya adanmış olduğunu belirtmektedir.⁵³⁷ Ayrıca bu sözlerine “ en büyük şehzadeyle savaşmak tüm bilgeliğin ve öngörüye aykırıdır, sadakat ve itaat yolunu izlemelisin ve olduğun yerde durmalısın.” öğüdünü ekleyerek kardeşini uyarmıştır.⁵³⁸

Babürlü Devleti’nde tıp önemli bir çalışma alanı olmakla birlikte diğer hükümdarlar döneminde olduğu gibi hem hekimler hem de bilimsel çalışmaları her daim desteklenmiştir. Hekim ‘Alimuddin Vezir Han bu dönemin saray hekimlerinden biridir. Lahor’da doğup büyüyen ‘Alimuddin Vezir Han, Hekim Davâi’den tıp dersleri almıştır.⁵³⁹ Özellikle nabızdan teşhis koyma üzerine oldukça yetenekli bir hekim olduğu belirtilen ‘Alimuddin Vezir Han, Şah Cihan ve oğullarını yakından tanımış ve onların pek çok kez tedavilerini üstlenmiştir. Tıbbî kimliğinin aksine daha çok siyasi kimliğiyle tanınan Hekim ‘Alimuddin Vezir Han⁵⁴⁰ bir tıp medresesi ve şifahane inşa ettirmiştir.⁵⁴¹

Şah Cihan’ın yakın dostlarından bir olan Seyf Han’da Jeetalpur bölgesinde, içinde bir cami, medrese ve şifahanelerin bulunduğu geniş bir han inşa ettirmiştir.⁵⁴² Dönemin bir diğer hekimi de İran’da olduğu dönemlerde Şah Abbas’ın da gözde hekimi olan Hekim Davûd Takarrub Han’dır. Şah Abbas’ın ölümünden sonra 1644 yılında Hindistan’a giden Hekim Davûd, tıbbî bilgisi ve yetenekleriyle kısa süre içinde Şah Cihan’ın da saygısını kazanmıştır.⁵⁴³ Ayrıca Hekim Davûd, Şah Cihan’ı hükümdarlığının 23. ve 27. yıllarındaki yaşadığı hastalıklarında iyileştirdiği için kendisine oldukça değerli hediyeler verilmiştir.⁵⁴⁴ Kaynaklarda yer alan diğer bilgilere göre de Hekim Davûd, aralıklı ateş ve göz kayması gibi hastalıkların tedavileriyle ünlenmiş ve zaman içerisinde çeşitli devlet görevlerine nail olmuştur.⁵⁴⁵ Şah Cihan döneminde kadın bir hekim de öne çıkmaktadır. Hekim Musammat Sati Al-Nisa, Mümtaz Mahal’in yakın hizmetkârlarından biri olmakla birlikte Cihangir Şah döneminin ünlü hekimlerinden olan Hekim Ruknâ’nın baldızıdır.⁵⁴⁶ Hekim Ruknâ’dan eğitim alan Sati Al-Nisa tıbbî tedaviler hakkında son derece bilgili bir hekimdir.⁵⁴⁷ Şah

⁵³⁷ Saksena, *History of ‘Shahjahan of Dihli’*, s.329.

⁵³⁸ Saksena, *History of ‘Shahjahan of Dihli’*, s.329.

⁵³⁹ Saksena, *History of ‘Shahjahan of Dihli’*, s.257.

⁵⁴⁰ Şeyh İlamuddin Ensari Babürlü baş veziridir.

⁵⁴¹ Bu kısımda yazar bir hata yapmıştır. Söz konusu gelişmelerin Cihangir Şah döneminde yaşandığını savunmuştur. Ancak ‘Alimuddin Vezir Han, Şah Cihan’ın hükümdarlığı döneminde tanınmış ve baş vezirlik yapmıştır. Bkz. Rezavi, *Medical Techniques And Practices In Mughal India*, s.878.

⁵⁴² Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.48.

⁵⁴³ Hekim Davud Takarrub Han hakkında “Öne Çıkan Bazı Babürlü Hekimleri” bölümünde daha ayrıntılı bilgiler verilecektir.

⁵⁴⁴ Hasan Askari, “Medicines and Hospitals in Muslim India”, *Proceedings of the Indian History Congress*, 20, 1957, s.178.

⁵⁴⁵ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, s.924

⁵⁴⁶ https://www.indianetzone.com/hakim_musammat_sati_alnisa (13/10/2024).

⁵⁴⁷ Kendisi hakkında daha ayrıntılı bilgi “Öne Çıkan Bazı Babürlü Hekimleri” bölümünde verilecektir.

Cihan'ın saltanatı dönemindeki hekimlerden biri de Hekim Basant'tır. Kaynaklarda verilen bilgilere göre kendisinin Lahor'da bir muayenehanesi bulunmaktadır.⁵⁴⁸

Şah Cihan döneminde meydana gelen bir diğer önemli gelişme de Osmanlı elçisi Zülfikar Ağa'nın 1654 yılında Hindistan'a gönderilmesidir. Hindistan'da yaklaşık altı ay kalan Zülfikar Ağa ile İstanbul'a elçi olarak Kaim Beğ gönderilmiştir.⁵⁴⁹ Bu olaylar sırasında meydana gelen bir olay tıbbî gelişmeler açısından oldukça kayda değer bir nitelik taşımaktadır. İnayet Han *Şah Cihannâme*'sinde söz konusu dönemde İstanbul'da sık sık veba salgınları yaşandığını belirtmektedir. Bu durumdan haberdar olan Şah Cihan ise veba hastalığının tedavisinde etkili bir ilaç olarak kullanıldığını öğrendiği ve kendisinin yaptığı bezoar taşı (bezoar stone), dönemin Osmanlı hükümdarına yakut, safir, zümrüt ve inci gibi değerli taşlarla birlikte Osmanlı elçisi Zülfikar Ağa aracılığıyla hediye olarak göndermiştir.⁵⁵⁰ Bu olay dönemin tıbbî gelişmelerinin izahı açısından oldukça önem arz etmektedir. Şah Cihan'ın Osmanlı hükümdarına hediye olarak ilaç niteliğinde kullanılan bezoar taşı göndermesi onun tıbbî bilgilere detavi yöntemlerine olan ilgisinin bir göstergesidir. Söz konusu taş veba hastalığı başta olmak üzere pek çok enfeksiyon hastalığına fayda sağlayan bir ilaç olarak 16. yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Ayrıca iki Türk devletinin tıbbî manada birbirine yardımcı olması da bu bilginin değerini arttırmaktadır.

Cihangir Şah döneminde yayınlanan emirlerle birlikte kurulan hastaneler, Şah Cihan'ın saltanatı döneminde daha da yaygınlaşmış Delhi'de günümüzde Chovri Pazarı yakınlarında özellikle yolcuların ve hastaların tedavi edilebileceği ve konaklayabileceği bir hastane inşa edilmiştir.⁵⁵¹ Peder Monserrate'nin verdiği bilgilere göre bu dönemde hekimler devletin hemen her bölgesine gönderilmiştir. Söz konusu dönemde gelişen bir diğer devlet hastanesi de Hekim Mir Muhammed Haşim'in Şah Cihan tarafından başhekim olarak görevlendirildiği Ahmetabad'da bulunan darüşşifadır.⁵⁵² Bu darüşşifada diğer Babür şifahanelerinde olduğu gibi ihtiyaç sahipleri ücretsiz tedavi edilmiştir. Yine Unani hekimlerinin yanı sıra Âyurveda hekimleri de bu hastanelerde görev yapmıştır.⁵⁵³ Babürlülerde soylu kesim de tıpla yakından ilgilenmiştir. Şah Cihan döneminde Panjhezri soylularından olan Han-ı Saman ve Cerrah Şeybina'nın oğlu olan Gucerat ve Bihar'da valilik yapan Şey Hasan dönemin önemli hekimlerinden biridir.⁵⁵⁴

⁵⁴⁸ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.50.

⁵⁴⁹ Cihan Oruç, *Şah Cihan Dönemi Babürlü Devletinin Dış Politikası*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019, s.341.

⁵⁵⁰ İnayet Khan, *The Shah Jahan Nama of `Inayat Khan: an Abridged History of the Mughal Emperor Shah Jahan*, Compiled by His Royal Librarian, Çev.W.Begley ve Desai, s.500; Oruç, a.g.t., s.341.

⁵⁵¹ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.48.

⁵⁵² Lahori, *Padshahnama*, C.1, s. 345.

⁵⁵³ Lahori, *Padshahnama*, C.1, s. 345.

⁵⁵⁴ Askari, a.g.m., s.176.

Şah Cihan dönemi tarihçilerinden Muhammed Salih Kenbu'nun kaleme aldığı *Amel-i Salih* adlı eserinde dönemin bazı hekimlerine de değinilmektedir. Bu hekimlerden biri Cerrah Arif'tir. 1644 yılında onun tarafından yapılan bir merhemin ciddi şekilde yanıkları olan ve 4 ay boyunca yatağa bağlı yaşamak zorunda kalan Şah Cihan'ın kızı Cihanara Begüm'ü iyileştirdiği ve bunun karşılığında kendisine, Şah Cihan tarafından büyük miktarda para, bir kaftan ve bir at hediye edildiği belirtilmektedir.⁵⁵⁵ Saksena da Cihanara'nın hastalığı sırasında Şah Cihan'ın kızının yanında olduğunu ifade etmekte, ancak tedavi hakkında bilgi vermemektedir.⁵⁵⁶

Amel-i Salih'te Hicri 1055 yılında Muharrem ayının 21'nde Nevruz kutlamalarının olduğu dönemde Nayyar Azam⁵⁵⁷ adında bir kişinin tıbbî anlamda genel bir yeteneğe sahip olduğunu ve yaraları iyileştirmek için merhemler yaptığını belirtmektedir.⁵⁵⁸ Ayrıca, söz konusu merhemin üç gün içinde bütün yaraları ve çıbanları iyileştirdiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte bölgedeki Müslüman, Hindu ve Fransız hekimlerin çeşitli merhem ve ilaç yapma konusunda mahir olduklarını vurgulamaktadır.⁵⁵⁹ Ne yazık ki yazar bu konu hakkında yüzeysel bilgiler vermiş, konunun derinine inmemiştir. Şah Cihan döneminde eczacılık alanında da pek çok çalışma yapılmıştır. Özellikle Şeyh Muhammed Tahir, Hekim Ma'sum Shustari ve Hekim Nureddin Muhammed 'Ainül Mülk gibi hekimler geride farmakoloji üzerine tıp kitapları kaleme almışlardır.⁵⁶⁰

3.2.6. Âlemgir Şah Dönemi Tıbbî Gelişmeler

Yönetiminde dini reformlarıyla ön plana çıkan Âlemgir Şah, İslam hukuku yaklaşımını benimsemesinin yanı sıra Hindu geleneklerine karşı bir dizi kısıtlama getirmiştir. Ancak Âlemgir Şah döneminin tıp anlayışı her ne kadar İslam öğretilerine göre şekillenmişse de içinde Türk ve Hindu geleneklerini de barındırmaktadır. Hindular tarafından kutsal olarak görülen Ganj Nehri'ne sağlık açısından son derece önem veren Evrengzip, içtiği suyu bu nehirden getirtmenin yanı sıra kendisine yapılan yemeklerde de bu nehrin suyunu kullandırmıştır.⁵⁶¹ Hatta kaynaklarda yer alan bilgilere göre savaş alanlarına da Ganj Nehri'nden sular getirilmiştir.⁵⁶² Francois Bernier 1656-1668 yılları arasında Hindistan'a yaptığı seyahati kaleme aldığı eserinde Âlemgir Şah'ten

⁵⁵⁵ Askari, a.g.m., s.177.

⁵⁵⁶ Saksena, *History of 'Shahjahan of Dihli'*, s.314.

⁵⁵⁷ *Amel-i Salih*'te söz konusu isim Farsça'da "اعظم نیر" şeklinde yer almaktadır. Ancak bu kişi hakkında diğer kaynaklarda bilgiye rastalanılmamıştır.

⁵⁵⁸ Muhammed Salih Kenbu, *Amal-i Salih*, C.2, ed.Gulam Yezdani, Lahor, 1967, s.423.

⁵⁵⁹ Kenbu, *Amal-i Salih*, s.423.

⁵⁶⁰ Rezavi, *Physicians as Professionals in Medieval India*, s.54.

⁵⁶¹ A. Chattopadhyay, *Auranzeb's Belief in Divine Hepl*, s.53.

⁵⁶² A. Chattopadhyay, *Auranzeb's Belief in Divine Hepl*, s.53.

bahsederken onun Ganj suyu alışkanlığına da değinmektedir.⁵⁶³ Ayrıca o, Âlemgir Şah'ın ve saray halkının özellikle bu suyu kullandığını belirtmektedir. Yapılan bazı bilimsel araştırmalar da Ganj suyunun diğer sulara göre daha hafif ve besleyici olduğunu ortaya koymuştur. Âlemgir Şah'ın çok sayıda tıp uzmanıyla yakından ilişkisi ve tıbbî araştırmalara olan desteği, Ganj suyunun sağlık açısından değeri hakkında açık ve bilimsel bilgiye sahip olduğunu göstermektedir.

Âlemgir Şah'ın hastalılara karşı mücadelede ilahi inanışlara önem verdiği anlaşılmaktadır. O, tüm hastalıkların şifası olarak Allah'ı göstermektedir. Bu konuda Manucci de ayrıntılı bilgiler vermektedir. Örneğin o, “Âlemgir Şah şifa suresi konusunda son derece seçici ve titizdir. Hekimlerini seçerken kendi sağlığını korumak için en bilgili ve en deneyimli hekimleri görevlendirmiştir.”⁵⁶⁴ sözleriyle Âlemgir Şah'ın kutsal kitaba olan bağlılığına dikkat çekmiştir. Âlemgir Şah 1691 yılında en büyük oğlu Muhammed Azam Şah'a yazdığı mektupta “Eğer sağlıklı olmak istiyorsanız, hastaların iyileşmesi için dua edin. Eğer suçlarınızın Allah tarafından bağışlanmasını istiyorsanız, önce diğer suçluların suçlarını affedin.”⁵⁶⁵ sözleriyle şifayı tanrıdan araması gerektiğini vurgulamaktadır. Hafı Han'ın kaleme almış olduğu *Müntehabü'l-lübâb* adlı eserde de Muhammed Azam Şah'ın söz konusu hastalığından bahsedilmektedir. Eserde yer alan bilgilere göre söz konusu dönemde gerçekleşen bir isyanı bastırmak için Kadapa bölgesine giden Azam Şah, bölgenin bozuk ikliminden olumsuz etkilenmiş ve vücudu su toplamaya başlamıştır.⁵⁶⁶ Hastalığından dolayı saraya geri dönmüş ve kendisiyle saray hekimleri ilgilenmiştir. Eserde, hastalığın durumunun çok ciddileştiği ve Âlemgir Şah'ın onunla yakından ilgilendiği, ilaçlarını verdiği ve yemek yedirdiği ifade edilmektedir.⁵⁶⁷ Yine Muhammed Azam Şah'ın oğlu ve en sevdiği torunu olan şehzade Bidar Baht'a⁵⁶⁸ yazdığı bir mektupta “Torunum Bahadır, fiziksel hastalıkları gidermek ve tehlikelerden kaçınmak için Allah tarafından farz kılınan sabah namazına devam etmelisin. Tüm bilgin ve bilgili kişiler İhlas ve Şifa surelerini okuyarak suya üfleminin ve sonra o suyu içmenin büyük ve acil bir tedavi olduğu konusunda hemfikirdir.”⁵⁶⁹ diyerek, ibadet etmenin oldukça önemli olduğunu vurgulamaktadır. Dönemin en seçkin hekimlerinden biri olan Hekim Muhammed Ekber bin Muhammed Mukin Arzani de İhlas suresinin şifa olarak okunduğundan bahsetmektedir.⁵⁷⁰

⁵⁶³ Francois Bernier, *Travels in the Mogul Empire*, Oxford University Press, 1916, s.221.

⁵⁶⁴ Manucci, *Storia Do Mogor*, C.1, s.7.

⁵⁶⁵ *Letters of Aurangzebe*, ed. Jamshid H. Bilimoria, Cherag Printing Press, Bombay, 1908, s.32; *Ruka'at-ı Âlemgiri: Babürlü Padişahı Âlemgîr Evrengzîb'in Mektupları*, Çev. H.Hilal Şahin ve Vedat Meral, Selenge Yayınları, İstanbul 2024, s.57.

⁵⁶⁶ Khafi Khan, *Müntehabü'l-lübâb*, Çev. Sir M. Elliot, Susil Gupta LTD, Kalküta, 1952, s.144.

⁵⁶⁷ Khafi Khan, *Müntehabü'l-lübâb*, s.144.

⁵⁶⁸ İngilizce kaynaklarda Bidar Bakht olarak geçmektedir.

⁵⁶⁹ *Letters of Aurangzebe*, s.79; *Ruka'at-ı Âlemgiri*, s.129.

⁵⁷⁰ O.P. Jaggi, *Medicine in Medieval India*, Published By Ramlal Pury Of Atma Ram And Sons, Keşmir, 1977, s.201.

Bütün bu bilgilerin yanı sıra, Âlemgir Şah dininin kör bir takipçisi değildir. O bilimselliği her zaman ön planda tutmakla birlikte İslam dininin öğretilerini de kabul etmekte ve kullanmaktadır. O, bazı Hindu uygulamalarını da İslam’la bağdaştırarak ilahi şifa yöntemlerini ön plana çıkarmıştır. Âlemgir Şah hastanelerin kurulması, tıbbî metinlerin derlenmesi ve düzenlenmesi hem İranlı hem de Hintli uzman doktorların atanması konusunda tıp bilimine hizmet etmiştir. Ancak o her derde deva olanın tanrı olduğuna inanmaktadır.⁵⁷¹

Âlemgir Şah’ın mektuplarında önerdiği bir diğer tedavi yöntemi ise Tuldana adı verilen yöntemdir.⁵⁷² Âlemgir Şah atalarının da uyguladığı bu uygulamayı devam ettirmiştir. Ekber, Ebü’l-Fazl’ın verdiği bilgilere göre, her yıl iki defa bu uygulamayı değerli eşyalarla bağışlar yaparak uygulamıştır.⁵⁷³

Manucci, Âlemgir Şah’ın yaşadığı hastalıklar hakkında da bilgiler vermektedir. Bir keresinde Âlemgir Şah’ın şiddetli bir şekilde ateşlendiği ve ateşinin bir türlü düşürülemediğinden bahseden Manucci, en sonunda ondan kan aldıklarını belirtmektedir.⁵⁷⁴ Bu işlem sırasında ise çok fazla kan kaybettiği ve Hekim-ul Mülk tarafından tedavi edildiğinin de bilgisini vermektedir. Âlemgir Şah ateşler içindeyken karpuz yemek istemiş, Hakim-ül-Mülk ise ona izin vermiştir. Kısa bir süre sonra dili felç olmuş neredeyse konuşamayacak hale gelmiştir.⁵⁷⁵ Manucci’nin verdiği bilgiler arasında Âlemgir Şah’ın alkol ve tütün kullanımına karşı tutumu da yer almaktadır. “...doktorlar ve cerrahlar dışındaki tüm Hristiyanların şehri terk etmelerini ve banliyölerin ötesinde, şehirden bir fersah uzaklıkta bulunan topçu parkının yakınlarına taşınmalarını emretti. Orada satmamak koşuluyla alkollü içki hazırlama ve içme izni vardı.”⁵⁷⁶ Manucci’nin ifadelerinden dönemin doktorlarına verilen önemi anlamak mümkündür. Ayrıca, bu cümlelerden Müslümanlar arasında alkol kullanımını ve yaygınlaşmasını engellemeye çalıştığı sonucu da çıkarılabilir.

Ekber Şah döneminde başlayan tıp ansiklopedileri yazma geleneği, Âlemgir Şah döneminde de devam etmiştir. 1700’lerde devletin siyasi ve ekonomik krizi döneminde Muhammed Ekber Şah Arzani⁵⁷⁷ çok sayıda eser kaleme almıştır.⁵⁷⁸ *Tıbb-i Akbari* ve *Mizan-i Tıbb* dönemin en ünlü tıp

⁵⁷¹ A. Chattopadhyay, *Auranzeb’s Belief in Divine Hepl*, s.58.

⁵⁷² S.M.Edwardes ve H.L.O. Garrett, **Mughal Rule in India**, Atlantik Publishers and Distributors, Yeni Delhi 1995, s.220.

⁵⁷³ Ekber Şah bu uygulamayı genelde doğum günlerinde yapmaktadır.

⁵⁷⁴ Manucci, **Storia Do Mogor**, C.2, s.50.

⁵⁷⁵ Manucci, **Storia Do Mogor**, C.2, s.50.

⁵⁷⁶ Manucci, **Storia Do Mogor**, C.2, s.6.

⁵⁷⁷ Âlemgir Şah döneminde kaleme aldığı eserler ve yaptığı çalışmalarıyla oldukça önem arz eden Muhammed Ekber Şah Arzani’ye “Öne Çıkan Bazı Babürlü Hekimleri” bölümünde ayrıntılı olarak değinilecektir.

⁵⁷⁸ Alavi, *Medical Culture in Transition*, s.862.

kitapları arasındadır ve uzun yıllar boyunca tıp eğitiminde kullanılmıştır.⁵⁷⁹ Hükümdarın bilimsel çalışmalara verdiği destek pek çok tıp kitabının kaleme alınmasına vesile olmuştur. Âlemgir Şah döneminin tanınmış hekimlerinden biri de Hekim Seyid Davûd 'dur. Unani tıbbının bir temsilcisi olan Davûd başka bir kaynakta Davûd İsfahani olarak da geçmektedir.⁵⁸⁰

Âlemgir Şah'ın hükümdarlığı sırasında başkentte ve çevre şehirlerde hastaların hizmetine ayrılmış çok sayıda hastane kurulmuştur. Âlemgir Şah'ın yanı sıra pek çok soylu da hastane inşa ettirmiştir.⁵⁸¹ Bu soylulardan biri Navab Hayr Andish Han Kumbha',⁵⁸² dir.⁵⁸³ Etava'da Faujdar adı verilen askeri üs yaptıran Navab Hayr, aynı bölgede bir hastane de inşa etmiştir.⁵⁸⁴ Ancak bu hastanenin üsse bağlı olup olmadığı bilinmemektedir. Nawab Khayr Andish Khan Kumbha bilimsel anlamda iyi bir bilgi ve eğitime sahip olmanın yanında *Khayar-ul-Tajrib* (Deneyimlerin En İyisi) adlı bir tıp kitabı da yazmıştır.⁵⁸⁵ Kitabının önsözünde, Etava'daki hastanesine atadığı hekimlerden bazılarını, Abdur Razzaq Naysaburi, Abdul Majid Isphahani, Mirza Muhammad Ali Buhari, Mohammad Adil ve Muhammad Azam olarak belirtmektedir.⁵⁸⁶

3.2.7. Bahadır Şah ve Sonraki Babür Sultanları Dönemi Tıbbî Gelişmeler

Babürlü Devleti'nin adım adım dağılma sürecine girdiği bu dönemde her ne kadar hükümdarların tıbbî gelişmeler üzerindeki etkisi hakkında pek bir bilgiye ulaşılamasa da, devletin yıkımına kadar devam eden süreçte tıp alanında bazı değişimler ve gelişmeler olduğu görülmektedir.

Bu doğrultuda Babürlü hükümdarlarından Muhammed Şah döneminde, Delhi bölgesinde Hekim Kavam-ud Din'in müdürü olduğu ve yıllık giderleri üç lakh rupi olduğu ifade edilen bir hastane bulunmaktadır. Bu dönemin hekimlerinden olan ve Muhammed Şah tarafından *Mu'temed-ül Mülk* ünvanı verilen Mirza Muhammed Haşim Alevi Han'ın *Cami-ül Cevami* adlı tıp eserinin söz konusu dönemde önemli bir başarıya ulaştığı ifade edilmektedir.⁵⁸⁷ 1748-1754 yıllarında

⁵⁷⁹ Alavi, Medical Culture in Transition, s.863.

⁵⁸⁰ Alavi, Medical Culture in Transition, s.863.

⁵⁸¹ Pankaj Goyal ve Dp Agrawal, "Hospitals in Ancient India", **Ghadar Jari Hai**, C.5, S.1, 2011, s.23.

⁵⁸² Nawab Khair Andesh Han, Babürlü Devlet'nde etkili ve soylu bir aile olan Meerut'un Kamboh ailesinin bir üyesidir. Dara Şikoh'un öldürülmesinin ardından Âlemgir Şah döneminde yönetimde aktif rol oynamıştır. Babür hükümdarı Âlemgir Şah'ın saltanatı döneminde Kheir Andesh Khan unvanıyla onurlandırılmıştır.Bkz. **Tarikh-i-Qaum Kamboh**, s.317-318.

⁵⁸³ Goyal ve Agrawal, a.g.m., s.23.

⁵⁸⁴ Alavi, Islam and Healing, s.41.

⁵⁸⁵ Goyal ve Agrawal, a.g.m., s.23.

⁵⁸⁶ Goyal ve Agrawal, a.g.m., s.23.

⁵⁸⁷ R. L. Verma, "The Growth of Greco-Arabian Medicine in Medieval India", **Indian Journal of History of Science**, 5(2), Yeni Delhi, 1970, s.360. ss.347-363.

bölgede hüküm süren Babürlü hükümdarı Ahmet Şah'ın yönetimi sırasında da Güney Hindistan'da, Hekim İskender tarafından Arapça ve Latince tıbbî terimlerden oluşan *Karabadin Hakim İskender* adlı bir tıp sözlüğü kaleme alınmış ve Batı'da da uzun yıllar kullanılmıştır.⁵⁸⁸ Şah Âlem'in neredeyse yarım asır süren hükümdarlığı süresince de pek çok tıbbî gelişme meydana gelmiştir. Söz konusu dönemde Hekim Muhammed Şerif Han, tıp çevrelerinde yüksek bir otoriteye sahip olmakla birlikte bilgisi, deneyimi ve tıbbî yetenekleriyle Unani tıbbının gelişimine de katkı sağlamıştır.⁵⁸⁹ Ayrıca onun eserleri Hindistan'da Unani tıbbının gelişimi hakkındaki son çalışmalar arasındadır. Bu dönemin bir başka ünlü hekimi ise Hekim Şifa-i Han Arşad'tır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre *Şifâ-ül Cemil* adında bir tıp kitabı kaleme almıştır. Bu eserin tıp tarihine önemli katkıları olduğu ileri sürülmektedir.⁵⁹⁰ Verma'nın verdiği bilgilere göre eser *Khamira Abresham* adı verilen bir reçete vermektedir. Kalp ile ilgili olan bu reçete kalbin çeşitli hareketlerini düzenleyip dengeleyerek bozuk kalp fonksiyonlarını onarmaktadır. Hamdard Laboratuvarlarında yapılan modern araştırmalarda, Unani tıp tedavisi olan bu tedavinin yararlılığı ortaya konulmuştur.⁵⁹¹ Ayrıca ilacın günümüzde hala aktif bir şekilde kullanıldığı ve satışının sürdüğü belirtilmektedir.⁵⁹²

Babürlü Devleti'nin yıkılma sürecine giden dönemde, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Farsçanın etkisinde olan Babürlü tıbbî, yazıcıların ve ailelerin doktrinsel dil olarak Arapçaya bağlanmasıyla tıp üzerindeki dil algısının yeniden yaratılmasına sebep olmuştur.⁵⁹³ Arapça hâkimiyetine giren tıbbî bilgi süslü ve aristokratik sınıfa hitap etmekten ziyade bilimsel nitelikler taşımaktadır. Bu dönemde dini bilgilerin aksine sade tıp literatürü öne çıkmaya başlamıştır.⁵⁹⁴ Bununla birlikte tıp eğitimi devlet kontrolünden uzaklaşarak seçilmiş öğrencilere ders veren ailelerin kontrolü altına girerek, bu aile ve öğretmenlere güç vermiştir. Arapça tıp metinleri Farsça'nın aksine saray hakimeyinden uzakta gelişmiştir. Ancak, Farsça tıp eğitimi de saray himayesi altında gelişimini sürdürmüştür.

Babürlü Devleti'nin son dönemlerinde, tıbbın himayesi bölgesel sarayların, yerel cerrahların ve zemindar adı verilen yerel toprak sahiplerinin hâkimiyetine girmiştir. Bu bölgesel yönetimlerde Farsça tıbbî metinlerin itibarı korunmuştur. Kuzey Hindistan'da bulunan Oudh ve Güneydeki Tipu Sultan gibi bölgesel saraylar da bulunan devasa kütüphanelerde Babürlü tıbbî metinlerinin kopyaları ve 18. yüzyılda kaleme alınan tıp metinleriyle donatılmış ve böylelikle tıbbî çalışmalar

⁵⁸⁸ Verma, a.g.m, s.361.

⁵⁸⁹ Verma, a.g.m, s.361.

⁵⁹⁰ Verma, a.g.m, s.361.

⁵⁹¹ Verma, a.g.m, s.361.

⁵⁹² Bkz. https://www.dehlvi.com/medicine-Khamira_Abresham_Hakim_Arshadwala-view-286.html (7/12/2024).

⁵⁹³ Alavi, Medical Cultre in Transition, s.865.

⁵⁹⁴ Alavi, Medical Cultre in Transition, s.865.

sürdürülmüştür. Özellikle Tipu Sultan'ın kütüphanesinde Farsça, tıbbî el yazmalarından oluşan geniş bir koleksiyon bulunmaktadır. Söz konusu kütüphanede İbn-i Sînâ'nın *El kanun fî tıb* adlı ünlü eseri ve Alaaddin Ali bin Ebu'l Hazim'in Şerh-i Muciz adlı eseri bulunmaktadır.⁵⁹⁵

Arapça'nın tıbbî çevrelerde kullanılması tıbbî öğrenim açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Ancak bu durum bölgedeki tıp anlayışında bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Babürlü Devleti'nde hâkim dil olan Farsça, kapsayıcı ve bütünleştirici bir dil olarak Babürlü kültürünü yani hem Müslüman-Türk hem de Hindu geleneklerini kendi içinde barındıran bir anlayışı temsil etmiştir. Fakat Arapça'nın ön plana çıkmasıyla ayrışma ortaya çıkmış, Arapça Müslümanların tıbbî evrensel dili olarak algılanmaya başlamıştır. Bölgedeki Müslümanlar bilimde, astronomide ve tıpta Arapçayı kullanırken, Hintliler bilimsel çalışmalarını ve miraslarını Sanskritçe ile sürdürmeye devam etmiştir. Ancak, hem Hindular hem de Müslüman köy ve aile okulları Farsça tıp edebiyatını sürdürmüştür.⁵⁹⁶

Unani tıbbı Arapçaya kaydıkça bölgedeki dini ayrım daha da belirginleşmiştir. Arapçanın dini yoğunluktaki eğilimi ve yüksek bilginin dili olarak algılanmasıyla, bilimsel tıbbın dili Arapça olarak kabul edilmiş ve Arap tıp okullarının himayesine verilmiştir. Tıbbın ve teolojinin bu Arap okullarının koruması altına girmesiyle birlikte, Farsça tıp anlayışına karşı dışlayıcı bir yaklaşım gelişmiştir.⁵⁹⁷

1781 yılında Warren Hastings'in Kalküta Medresesi'ni kurmasıyla Hindistan'da her türden Arapça öğreniminin himayesi genişletilmiştir. Bu medreselerde hukuk, Arapça ve tıp bilimleri eğitimi verilmiş ve 19. yüzyılın başlarından itibaren Arap tıp literatürü bölgeye empoze edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu medresede batı tıp literatürü de öğretilmiştir.⁵⁹⁸ 1829 yılında, söz konusu medresede görev yapan oryantalist cerrah John Tytler, burada bilgili doktorlar yetiştirildiğini ve bu doktorların asıl görevlerinin “Arapça tıbbî metinler öğretmek ve öğrencilere Avrupa'nın tadını yaymak” olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹⁹ Dolayısıyla bu medreseyle birlikte Hindistan'dan Avrupa tıbbî bilgisine yönelik bir köprü kurulmaya çalışıldığı açıktır.

1820'lerin sonlarından 1830'ların ortalarına kadar, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Kuzey Hindistan'daki yerel eğitimin durumu hakkında çok sayıda araştırma yürütmüş, yerli eğitimi denetlemek amacıyla eğitim komiteleri kurulmuştur. Bu araştırmalarla birlikte özellikle Kuzey Hindistan'da ve kırsal bölgelerde Arapça ve Farsça okulların yaygınlaşması hakkında

⁵⁹⁵ Alavi, *Medical Culture in Transition*, s.866.

⁵⁹⁶ Alavi, *Islam and Healing*, s.46.

⁵⁹⁷ Alavi, *Islam and Healing*, s.47.

⁵⁹⁸ Alavi, *Medical Culture in Transition*, s.875.

⁵⁹⁹ Alavi, *Islam and Healing*, s.57.

değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu incelemelerle birlikte tıp eğitiminde Farsça etkisi azaltılarak bir bakıma bölge Babürlü etkisinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır.⁶⁰⁰

Hindistan’a ilk olarak 1829 yılında giden Honigberger, bölgenin tıbbına dair oldukça önemli bilgiler vermektedir. Kendisi de bir hekim olan Honigberger’in bölge halkının sağlık bilgisi hakkında verdiği bilgiler, yıllardan beri süregelen Āyurveda ve Unani tıp geleneklerinin bir yansıması olarak görülebilir. Bu konuda Honigberger, tıp hakkında en ufak bir bilgisi olan ve kendi yapısının özelliklerini anlayan birinin uygun bir ilacın zamanında uygulamasıyla kendisini olumsuz etkileyebilecek herhangi bir hastalığı ortadan kaldırılabildiğini ifade etmektedir.⁶⁰¹ Bölgede ve özellikle Pencap’ta çok sayıda İngiliz hekimin olduğunu belirten Honigberger, bu hekimlere bazı tavsiyelerde de bulunmaktadır. Bu tavsiyelere göre herhangi bir ülkeye yerleşmeyi amaçlayan hekimlerin, kendilerini o bölgenin ürünleriyle tanıştırmaları ve yerli bitkilerin niteliklerini hem sağlıklı hem de hasta bireylerde deneyerek kullanmaları önerilmektedir. Böylelikle hekimi yalnızca yabancı ülkelere gelen ilaç tedariklerinden bağımsız kılmakla kalmayacak, aynı zamanda niteliklerini öğrenebileceği tıbbî avantajlar sağlayacak ve böylelikle tıp bilimini zenginleştirebilecektir.⁶⁰² 1839 yılında Lahor bölgesine giden Honigberger, sarayda ve bölgedeki darüşşifada görev yaptığını ifade etmektedir. Ayrıca hastanede günlük olarak kullanılan ilaçların devlet tarafından karşılandığını belirten Honigberger, masrafını kendisinin karşıladığı birtakım deneyler yaptığını da söz etmektedir.⁶⁰³ Honigberger, söz konusu şifahanede çalışan bir Müslüman Babürlü hekiminden bahsetmektedir. Hekimin her ne kadar adından söz etmese de hastaları kendi yöntemlerine göre tedavi ettiğini belirtmektedir. Hekimin uyguladığı tedavi yöntemlerini “Avrupa uygulamalarından uzak Unani sistemi” olarak ifade etmektedir.⁶⁰⁴

Dönemin tıbbî pratiklerine gelecek olursak, Babürlü tıbbı izah edilirken değinilen estetik ameliyatların 1800’lerde daha da gelişmiş olduğu görülmektedir. 1852 yılında Lahor’da olduğu dönemde burnu Ranjit Singh tarafından kesilmiş birinden bahsetmektedir. Honigberger, bu kişinin burun ameliyatından “...burnu dağlarda o kadar iyi onarılmıştı ki hepimiz şaşırdık ve bunun mümkün olamayacağını itiraf ettik. Avrupa’da daha iyisi yapılmamıştı” sözleriyle bahsetmektedir. Hindistan bölgesinde eski devirlerden beri uygulanan estetik ameliyatların 19. yüzyıla geldiğinde son derece gelişmiş bir seviyeye geldiğini bu cümlelerden anlamak mümkündür.

Söz konusu ameliyatlardan G.T. Vigne de bahsetmektedir. 1839’da Kangra bölgesinde yapılan bir ameliyatın uygulanışından ayrıntılı bir şekilde söz eden Vigne, hastaya öncelikle

⁶⁰⁰ Alavi, **Islam and Healing**, s.49.

⁶⁰¹ John Martin Honigberger, **Thirty Five Years in the East**, Bangabasi Office, Calcutta, 1905, s.xviii.

⁶⁰² Honigberger, **Thirty Five Years in the East**, s. xviii.

⁶⁰³ Honigberger, **Thirty Five Years in the East**, s. xviii.

⁶⁰⁴ Honigberger, **Thirty Five Years in the East**, s. xix.

bayıltmak amacıyla afyon, bang ya da şarap verildiğini, sonrasında alnına, burnunun hemen üzerine, bir kabarcık çıkana kadar vurulduğunu ardından bölgenin bir deri parçası halinde kesilerek buruna dikilmekte ve pamukla da burun desteklendiğini belirtmektedir. Sonrasında içeriğinde mavi vitriol olan bir merhem bölgeye s r ld   n  ifade etmektedir.⁶⁰⁵ Vigne'nin kolera tedavisi hakkında da bilgi verdiği görülmektedir. Rajavur'a seyahati sırasında Müslüman hizmetk rlerinden birinin koleradan dolayı rahatsızlandığını ifade eden Vigne, neredeyse ölmek üzere olan hastaya Bombay'dan getirdiği kolera ilacından verdiğini belirtmektedir. Hatta yanındakilerin ilacı şarap sandığını onun bir Müslüman olduğu için ilacı vermelerine karşı çıktıklarını da söylemektedir. Ancak sonrasında hastanın ilacı kullandığını ve kısa süre içinde iyileştiğini de aktarmaktadır.⁶⁰⁶ Söz konusu dönemde Keşmir'de ziyarette bulunan Vigne, kalomel adı verilen maddenin ilaç olarak kullanıldığını da söz etmektedir. Bununla birlikte Vigne, ilacı Keşmirli Samud Şah adında birine bu ilaçtan verdiğini ve kuru bir  z m n içine koyarak t ketildi ini ifade etmektedir. Onun verdiği bilgilere göre bu ilacı bir süre kullanan Samud Şah'ın bir sene sonra çocuğu olduğunu ve bu ilacın olağanüstü bir etkisi olduğunu belirtmektedir.⁶⁰⁷

Sömürge  ncesi Hindistan tıp kültürü, İngiliz şirketinin Unani tıbbı ile olan ilişkisini şekillendirmiştir. Unani tıbbının sarayla ve Arapçayla olan yakın ilişkisiyle birlikte İngilizlerin bu sistemi tıbb  bir sistem olarak ele almasına katkı sağlamıştır. İngilizlerin Babürlü tıbbına müdahalesi bölgedeki tıp pratiklerinde değişimlere yol açmıştır. 1830'larda meydana gelen bu değişiklikler Hindistan'da İngilizce dil eğitimi ve batı tıbb  bilgisini getirmeye başlamıştır.⁶⁰⁸

Böylelikle Babürlü Devleti'nin dağılmasına giden bu süreçte dış g  lerin müdahaleleri ile bölgedeki h kim tıp anlayışında değişimler meydana gelmiştir. Siyasi zayıflık içerisinde olan devletin eğitim kurumlarını ve hastanelerini kontrol altına alan Avrupalı g  ler kendi eğitimlerini, e itmenlerini ve hekimlerini bölgeye empoze etmeye çalışmıştır. Böylelikle bazı araştırmacılar tarafından geçiş dönemi olarak adlandırılan Babürlü tıbb , modernleşmeye entegre olamamış; devletin dağılmasıyla tıbbında h kimiyeti Doğu Hindistan Şirketi'nin eline geçmiştir.

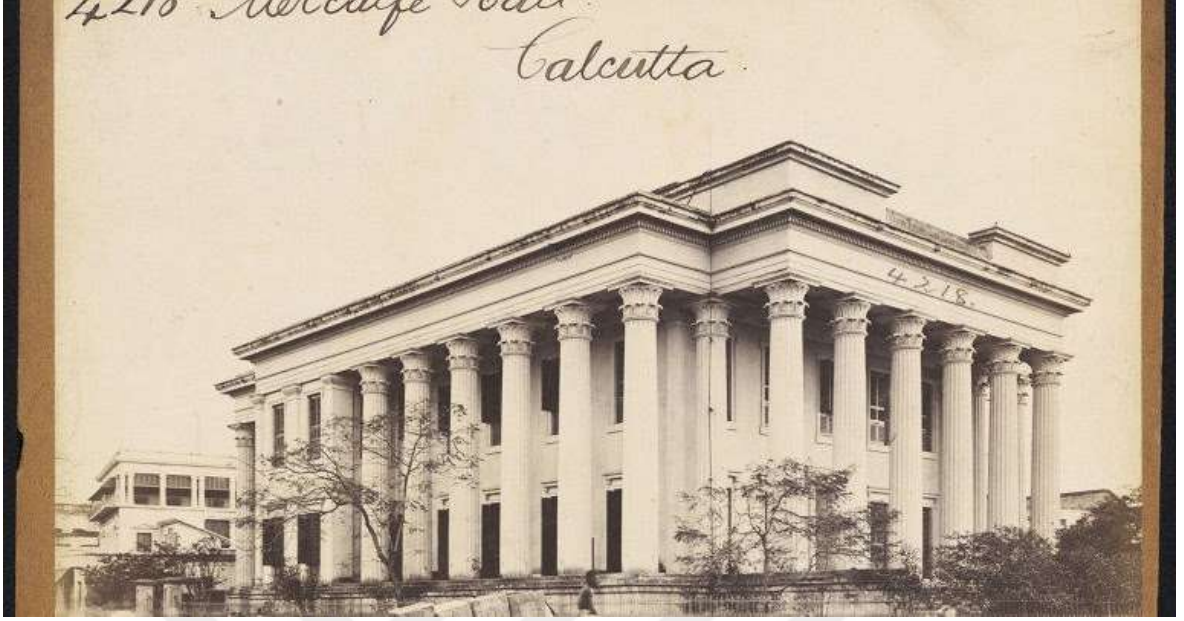
⁶⁰⁵ G.T. Vigne, **Travels in Kashmir**, C.1, Londra, 1844. s.141.

⁶⁰⁶ Vigne, **Travels in Kashmir**, s.233.

⁶⁰⁷ Vigne, **Travels in Kashmir**, s.331

⁶⁰⁸ Alavi, *Medical Culture in Transition*, s.875.

Şekil 6: Kalküta Medresesi

Kaynak: Indian Express: <https://indianexpress.com/article/research/how-calcutta-became-the-centre-of-colonial-medical-studies-9572156/> (25/03/2025).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BABÜRLÜ TIBBİNDE HASTALIKLAR, TEDAVİLER VE HEKİMLER

4.1. Babürlü Döneminde Yaygın Hastalıklar ve Tedaviler

Babürlü Devleti döneminde sıklıkla yaşanan ve zamanla salgın haline dönüşen pek çok hastalık bulunmaktadır. Söz konusu dönemde Babürlü halkı salgın hastaların etkileriyle karşı karşıya kalmış ve yüzbinlerce insan bu salgınlardan dolayı hayatını kaybetmiştir. Bölgedeki şehirleşmenin yanı sıra, bölge iklimiyle bağlantılı olarak ortaya çıkan hijyen koşulları da çeşitli hastalıkların yayılmasına olanak sağlamıştır. Salgın hastalıkların tedavisinde ise Unani ve Âyurveda tıbbi öğretileri kullanılmıştır. Bununla birlikte hastalıklar toplumsal yaşamı olduğu kadar siyasi yaşamı da etkilemiş, devletin yıkımına giden sürece zemin hazırlamıştır.

Babürlü Devleti'nde meydana gelen çeşitli ve uzun süreli salgınların ortaya çıkmasındaki asıl sebep Hindistan coğrafyasıdır. Muson iklimine sahip bölge zaman zaman kurakken, zaman zaman aşırı yağmur alan karmaşık bir iklime sahiptir. Hastalıkların ortaya çıkmasındaki sebeplerden biri olarak görülen bu iklim koşullarına zaman zaman Babürlü hükümdarları da değinmiştir. Özellikle Babür Şah, bölgeleri tanıtırken iklim ve hava koşullarına sıklıkla yer vermiştir. Örneğin, Hocend bölgesi hakkında bilgi verirken “Havası sıhate çok muzırdır ve son baharda sıtması çok olur. Rivayete göre, serçe bile sıtma tutarmış.” cümlelerini kurmaktadır.⁶⁰⁹ *Cihangirnâme* ve dönemin diğer ana kaynaklarında buna benzer pek çok bilgiye rastlamak mümkündür. Cihangir Şah, Hindistan iklimi hakkında ayrıntılı bilgilere yer verirken, Agra ve Delhi bölgelerinin iklimi ve çevresel koşulları hakkında açıklamalar yapmaktadır. Bu açıklamalar hava koşullarının insan sağlığı üzerindeki etkisinin izahı açısından oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca Hindistan'ı ziyaret eden seyyahların da bölge iklimi hakkında benzer bilgiler verdiği görülmektedir. Örneğin Tavernier ve Thevenot, Agra'nın aşırı kurak ve sıcak bir yapısı olduğundan ve bu yüzden Şah Cihan'ın Delhi'ye taşındığından bahsetmektedir.⁶¹⁰ Bunun yanı sıra iklimle bağlantılı olarak bölgede içme suyu sıkıntısı olduğu da söylenebilir. Bernier, Âlemgir Şah dönemindeki su sıkıntısından bahsederek, içme suyunun Ganj Nehri'nden getirildiğini ifade etmektedir.⁶¹¹ İçme

⁶⁰⁹ Babur, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.1, s.3.

⁶¹⁰ Renu Baliyan, “Nature, Health And Healing In Mughal India: A Study Of Contemporary Chronicles and Travelogues”, *Sudarshan Research Journal*, 1(1), 2023, s.48.

⁶¹¹ A. Chattopadhyay, Auranzeb's Belief in Divine Hepl for Cure of Diseases, s.57.

suyundaki sıkıntılar karın ağrısı ve bağırsak bozukluklarına, ishal, dizanteri ve kolera gibi salgınların çıkmasına sebep olmuştur. John Fryer ise hastalıkların mevsimsel olarak farklılık gösterdiğini ifade etmektedir. Özellikleri yaz aylarında ateş, kolera ve ishal gibi hastalıklar sıklıkla görülürken, sonbahar aylarında dizanteri ve mide-bağırsak rahatsızlıkları görülmektedir. Çiçek hastalığının ise Şubat'tan Mayıs'a kadar yaygın olduğu ifade edilmektedir.⁶¹²

Bernier'in verdiği bilgilere göre 17. yüzyıl babürlü tıbbında, zührevi hastalıklar, veba ve dizanteri gibi hastalıklar, sıklıkla görülmekte ve bu hastalıkların getirdiği koşullar devleti de olumsuz etkilemektedir.⁶¹³ Babürlü döneminde bu hastalıkların tedavisinde Unani ve Ayurveda geleneklerini kullanmıştır. Özellikle bitkisel temelli tedavilerin karşımıza çıktığı bu dönemde hekimlerin uygulamaları benzerlik gösterirken, genellikle kan alma yönteminin de yaygın bir şekilde uygulandığı görülmektedir. Ayrıca hem dönemin ana kaynakları hem de seyyahların verdiği bilgiler doğrultusunda karabiber, sirs ağacı, mistk otu, bazeor, irtifal, tamarisk ağacı, betel yaprağı gibi pek çok madde hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır.⁶¹⁴

4.1.1. Sıtma

Babürlü Hindistan'ında karşılaşılan hastalıklardan başında sıtma gelmektedir. Özellikle Hindistan coğrafyasının ikliminin oldukça elverişli olduğu sıtma, 16. yüzyıldan itibaren yaygın bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Babürlü döneminde sıtma hastalığına yakalanmış pek çok kişi kayıtlara geçmiştir. Bu konu hakkında çok sayıda bilgiyi günümüze taşıyan ilk kaynak *Babürnâme*'dir. Babür Şah dönemi tıbbî gelişmeleri izah edilirken verilen örneklerde olduğu gibi hükümdar ailesi de sıklıkla sıtma hastalığına yakalanmıştır. Babür Şah, Babür Şah'ın annesi Kutluk Nigar Hanım, oğlu Hümayun Şah ve Sultan Ahmet Mirza gibi önemli karakterler sıtma hastalığı geçiren isimlerdir. Babür Şah döneminde yaşanan sıtma hastalıkları yukarıda izah edildiği için bu kısımda tekrar değinilmeyecektir.

Ekbernâme' de çok sayıda insanın sıtmadan öldüğüne dair bilgiler yer almaktadır. Hatta 1575 yılında yaşanan salgında Ebu'l Fazl, Orissa'dan Guar'a dönerken ölen devlet görevlilerinden pek çok yetkili insanın ismini vermektedir. Bu isimler arasında Munim Han, Haydar Han, Mirza Kuli Han, Eşref Han, Abdül Hasan yer almaktadır.⁶¹⁵

⁶¹² Baliyan, a.g.m., s.54.

⁶¹³ Baliyan, a.g.m., s.54.

⁶¹⁴ Baliyan, a.g.m., s.54.

⁶¹⁵ Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.1, s.407.

Cihangir Şah'ın hükümdarlığı döneminde sıtma hastalığının sürdüğü görülmektedir. 1616 yılında Cihangir Şah şiddetli bir ateş hastalığı geçirmiştir.⁶¹⁶ Bu hastalık yüksek ihtimalle sıtmadır. Söz konusu hastalık 1618 yılında Cihangir Şah'ın Ahmetabad'a seyahati sırasında bölgeyi oldukça olumsuz etkilemiş, başta Hintliler ve Avrupalılar olmak üzere çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur.⁶¹⁷ Sıtma, Şah Cihan döneminde de görülmektedir. 1644 yılında sıtmaya yakalanan Şah Cihan'ı tedavi eden saray hekimleri onu kan alma işlemiyle ve *Zehr-i Mohra* adı verilen bir ilaçla iki hafta içinde iyileştirmişlerdir.⁶¹⁸

Babürlü Hindistan'ında gerçekleşen bir diğer sıtma salgını ise 1661 yılında meydana gelmiş, Âlemgir Şah da bu hastalığa yakalanmıştır. Hastalığı çok ağır ilerleyen Âlemgir Şah'a kan alma tedavisi uygulanmıştır.⁶¹⁹ Ağustos ayında patlak veren salgın özellikle devletin doğu kesiminde, Mathurapur yakınlarında etkili olmuştur. Ayrıca kaynaklarda yer alan bilgilere göre bu sırada Mir Cümle, Assam'a sefer hazırlığındayken bölge tamamıyla sıtmaya yakalanmış yaklaşık 30.000 kişi yaşamını yitirmiştir.⁶²⁰ Hastalığın tedavisi için uygulanan ilaçların bir işe yaramadığı ifade edilmektedir. Ayrıca söz konusu dönemde kıtlık da meydana gelmiş, ilaç ve yiyecek temin etmek oldukça zorlaşmıştır. 1673 yılında Âlemgir Şah'ın hükümdarlığı döneminde bir salgın daha meydana gelmiş, birçok insanı olumsuz etkilemiş ve belirtileri şiddetli ateş ve ağrı ile tanımlanmıştır.⁶²¹

Hindistan bölgesinde sıtmadan ölen Avrupalılar da kayıtlara geçmiştir. Dönemin mektuplarının birinde William adında birinin üç hafta süren sıtma hastalığından sonra öldüğüne dair bilgi yer almaktadır. Bir diğer örnek ise Başkan Breton adlı birinin 20 günlük bir sıtmanın ardından 1649 yılında Surat bölgesinde ölmesidir.⁶²² Bütün bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Babürlü döneminde meydana gelen sıtma hastalığı hem devlet yöneticilerinin hem de halkın sağlığını tehdit etmiştir.

⁶¹⁶ Ebu'l Fazl Allami, **Ain-i Akbari**, C.1, s.407; Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.18.

⁶¹⁷ Beni Prasad, a.g.e., s. 246; J. N. Sarkar, **Life of Mir Jumla**, Calcutta, 1951, s.260-262.

⁶¹⁸ Lahori, **Padshahnama**, C.1, s.536; Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.19.

⁶¹⁹ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.19.

⁶²⁰ Saqi Mustad Khan, **Maasir-i Âlamgiri**, Çev. Jadunath Sarkar, Royal Asiatic Society of Bengal, 1947, s. 26-27; Jadunath Sarkar, **History of Aurangzeb**, C.3 Orient Longman, Koltutta, 1925, s.170.

⁶²¹ Kamal Shivkant Hari ve Ravi Shankar, "Epidemic Diseases in India During Mughal Period (1526-1707), **Law and Social Sciences**, 6(2), 2019, s.131.

⁶²² Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.18.

4.1.2. Çiçek

Tarih boyunca en ölümcül bulaşıcı hastalıklardan biri olarak kabul edilen *çiçek hastalığı*, çocuklar başta olmak üzere milyonlarca insanın ölümüne yol açmıştır. Deride kabarcıklar ve ardından yüksek ateşle kendini gösteren bu hastalık, vücutta kalıcı izler bırakmanın yanı sıra, salgınlar halinde tüm dünyaya yayılmasıyla hem tarihsel hem de kültürel hafızada derin bir yer edinmiştir. Hint altkıtasında oldukça eski devirlerden itibaren görülen hastalık, bölgede yerel tıp sistemleriyle tedavi edilmeye çalışılmıştır. Hatta Hintliler bu hastalığa öyle çok misyon yüklemiştirler ki, “çiçek hastalığı tanrıçası” manasına gelen *S’itala* terimini türetmişlerdir.⁶²³ Bunun yanı sıra çiçek hastalığının en çok ortaya çıktığı bahar mevsimi de *vasanta* olarak ifade edilmektedir.⁶²⁴ Āyurveda tıbbi izah edilirken değinilen *Charaka Samhita* ve *Sushruta Samhita* adlı Āyurvedik tıp eserlerinin çiçek hakkında verdiği bilgiler, bu hastalık hakkındaki en eski referans olarak kabul edilmektedir.⁶²⁵ Orta Çağ’da ise çiçek hastalığının Hindistan’daki durumu hakkında Bîrûnî ilgi çekici bilgiler vermektedir. Bîrûnî’nin *Tahkîku Mâ Li’l-Hind* adlı eserinde çiçek hastalığıyla ilgili şu sözler yer almaktadır:

Hintliler çiçek hastalığının, Lankâ Adası’ndan Hindistan’a doğru esen ve ruhları alıp götüren bir rüzgardan kaynaklandığına inanırlardı. Bir rivayete göre bazı kimesler, bu rüzgâr esmeden önce halkı uyarır ve o rüzgarının Hindistan’ın farklı bölgelerine ne zaman ulaşabileceğini kesin olarak söylerdi. Çiçek hastalığı ortaya çıktıktan sonra onun ölümcül olup olmadığını belirli emarelerden tanıyabilirlerdi. Öldücü türdeki çiçek hastalığına karşı bedenin tek bir azasını yok eden, fakat onu öldürmeyen bir tedavi yöntemi kullanırlardı. Karanfil veya yağını ilaç olarak kullanırlar, altın tozuyla birlikte onu hastaya içirilerdi. Yine erkekler karanfilleri hurma çekirdekleri gibi boyunlarına asarlar ve böylece çiçek hastalığından korunmaya çalışırlardı.⁶²⁶

Babürlü Devleti’nin hüküm sürdüğü dönemde ise çiçek hastalığı, hem Unani tıbbi gelenekleri hem de Hindistan’ın yerel şifa geleneği Āyurveda ile hastalığa karşı çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Ancak ne Āyurveda ne de Unani tıp sistemleri çiçek hastalığına karşı kayıtlara geçen kesin bir tedavi oluşturmamıştır.⁶²⁷ Dolayısıyla hem Babürlü halkı hem de hükümdarlık ailesi çiçek hastalığından dolayı pek çok kayıp vermiştir. Babür Şah döneminden itibaren sıklıkla görülen hastalıkların başında gelen çiçek hastalığı, dönemin pek çok kroniğinde yer bulmuştur. Bu hususta bilgi veren ilk kaynak Babür Şah dönemi izah edilirken değinildiği üzere *Babürnâme*’dir. Babür

⁶²³ Fabrizio M. Ferrari, “Old Rituals for New Threats Possession and Healing in the Cult of S’ITALA”, *Rituel Matters*, ed. C. Brosius ve U. Husken, Routledge, Yeni Delhi, 2010, s.146.

⁶²⁴ Ferrari, a.g.m., s.168.

⁶²⁵ Debiprasad Chattopadhyaya, *Science and Society in Ancient India*, Calcutta, 1977, s.26; Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.13

⁶²⁶ Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed Bîrûnî, *Tahkîku Mâ Li’l-Hind*, Çev. Kıvameddin Burslan, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2023, s.211.

⁶²⁷ Irfan Habib, “Inside and Outside the Systems: Change and Innovation in Medical and Surgical Practice in Mughal India”, *Disease and Medicine in India: A Historical Overview*, ed. Deepak Kumar, Indian History Congress, Yeni Delhi, 2001, s.75.

Şah, eşlerinden birini çiçek hastalığı nedeniyle kaybettiğini şu sözlerle ifade etmektedir: “Kâbil’i aldığım zaman, annem Kutluk Nigâr Hanım’ın ısrarı üzerine evlenmişim. İyi geçinemedik ve iki üç sene sonra çiçek hastalığından vefat etti”.⁶²⁸ Hükümdar ailesinden çiçek hastalığı geçirdiği ifade edilen bir diğer isim ise henüz şehzade olan Şah Cihan’dır. 1600’lerde çiçek hastalığı geçirdiği ifade edilen Şah Cihan saray hekimlerinin tedavisinin ardından iyileşmiştir.⁶²⁹ İnayet Han’ın Şah Cihannâmesi’nde yer alan bilgilere göre, 1616 yılında da Şah Cihan’ın kızı Hur al-Nisa Begüm çiçek hastalığından dolayı yaşamını yitirmiştir. Eserde onun ölümü şu sözlerle aktarılmaktadır:

1025 yılında (15 Haziran 1616) Hürrem’in kızı Hur al-Nisa Begüm, çiçek hastalığından vefat etti. Cihangir Şah bu olay sebebiyle çok üzüldü. Ölüm hadisesinin olduğu Çarşamba günü “Lost Day” (son gün) olarak adlandırıldı. Bu yıllarda Jumada II 1025 (3 Haziran 1616 tarihinde Cihangir Şah döneminin 11. Senesinde Ercüment Banu’ya (Her Majesty) vefat eden kızının yerine bir şehzade bahşedildi. Cihangir Şah ona Sultan Şah Suca adını verdi ve onu Hur al-Nisa’nın yerine (vefat eden küçük kız) sahiplendi.⁶³⁰

Cihangirnâme’de çiçek hastalığına yakalan hanedan üyelerinden bahsedilmektedir. Eserde yer alan bilgilere göre Şah Şüca’nın çiçek hastalığına yakalanması “O günlerde Şah Şüca çiçek hastalığına yakalandı, hastalık o kadar şiddetliydi ki boğazına su inmiyordu ve hayatından ümidi kesiliyordu” cümleleriyle ifade edilmektedir.⁶³¹ 1635 yılına gelindiğinde ise Şah Cihan’ın en küçük oğlu Şehzade Murad Bahş, Keşmir’de bulunduğu sırada çiçek hastalığına yakalanmış ve yukarıda hakkında bilgi verilen vezir- hekim ‘Alimuiddin Vezir Han tarafından tedavi edilmiştir.⁶³²

1644 yılında ise büyük bir çiçek salgını meydana gelmiştir. Bu salgın hakkında bilgi veren Antonia Van Diemen, Masulipatam’dan Batavia’ya yolculuk yapan 600 kadın ve erkeklerden oluşan köle kafilesinde 135 kişinin çiçek salgını nedeniyle öldüğünü ifade etmektedir.⁶³³ Söz konusu dönemde çiçek hastalığının kesin bir tedavisi olmasa da Babürlü hekimlerinin hastalığı rahatlatıcı ve hafifletici işlemler yaptığı bilinmektedir. Bu hekimlerden Muhammed Ekber Şah Arzani çiçek hastalığına yakalanan oğlunun çiçek yaralarını altın iğnelerle delerek içerisindeki sıvıyı boşaltmaya çalışmıştır.⁶³⁴ Bunun yanı sıra Arzani, hastalığın tedavisinde altın tozu ve karanfilin etkili olduğunu ileri sürmüştür.

⁶²⁸ Babur, **Vekayi: Babür’ün Hatıratı**, C.1, s.28.

⁶²⁹ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.14.

⁶³⁰ İnayet Khan, **The Shah Jahan Nama of İnayat Khan**, s.6-7.

⁶³¹ Cihangir, **The Jahangirnama**, C.1, s.362.

⁶³² Saksena, **History of ‘Shahjahan of Dihli’**, s.5; Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.14.

⁶³³ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.14; Barış Boz, **Babürlüler Döneminde Salgın Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri**, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022, s.99.

⁶³⁴ Habib, a.g.m., s.75.

Çiçek hastalığı hususunda, İrfan Habib'in verdiği bilgilere göre Babürlü tıbbında hastalığın tedavisinden çok yayılmasını önlemek amacıyla çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu hususta Batılı kaynaklar önemli bilgilere yer vermektedir. Bu bilgilere göre Bengal'de çiçek hastalığına karşı geliştirilen, "tika" adı verilen bir aşılama yapılmaktadır.⁶³⁵ Variolasyon da denilen bu yöntem hakkında 1731 yılında R. Coult, çiçek hastalığı olgunlaştığında ve iyi duruma geldiğinde hastadan alındığını ifade etmektedir. Holwell ise 1767 yılında kaleme aldığı çalışmasında, aşılama için hastalığı hafif geçiren birinden numune alındığını ve bu numunenin yaklaşık bir yıl pamukta saklandığını belirtmektedir.⁶³⁶ Francis Buchanan ise 1808-1812 yılları arasında Doğu Hindistan'a yönelik araştırmalarında söz konusu tedavinin uygulanışı hakkında "önce kesiler yapıldı ve daha sonra toplanan maddeyle emdirilmiş pamuk, enfeksiyonu sokmak için üzerine sürülürdü" gibi bilgiler vermektedir. Benzer bilgiler veren Holwell ise aşılamadan önceki bir ay boyunca kişinin sıkı ve sağlıklı bir diyet uygulaması gerektiğini ifade etmektedir. Coult da bu yöntemin eski dönemlerden beri Brahmanlar tarafından kullanıldığını, ülkenin farklı bölgelerinden insanların Bengal'e bu tedavi için geldiğini, Müslüman ve Hinduların, halkın en alt tabakasına kadar insanların bu yöntemi kullandığından söz etmektedir.⁶³⁷

17. ve 18. yüzyıllarda Hindistan bölgesinde meydana gelen çiçek hastalıkları hakkında bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre 1692 yılında yüzünde çiçek hastalığı izleri olan Rup Karan'ın oğlu Pasvir adında birinin olduğu ifade edilmektedir.⁶³⁸ Yine başka bir belgede 24 Şubat 1716 tarihinde Cambay bölgesinde bir tanığın yüzünde çiçek hastalığının izleri olduğu ileri sürülmektedir.⁶³⁹ 1718 yılında ise Hollandalılar çiçek hastalığı sebebiyle yerli duvar ustalarının bölgedeki duvarları onaramadığını belirtmektedir. 21 Ekim 1736 yılında ise Malabadar'da şiddetli bir çiçek salgının ortaya çıktığı ve bölgede yayılarak Pencap'ı da etkilediği ifade edilmektedir.⁶⁴⁰

Babürlü âlimlerinden biri olan Ahmedullah Dehlevi de çiçek hastalığının tedavisiyle yakından ilgilenmiş ve 1798 yılında *Şifa-ül Mecdur* adlı eserinde bu hastalığın tedavi yöntemlerine yer vermiştir.⁶⁴¹ Bu konu hakkında bilgi veren bir diğer dönem kaynağı ise Mevlana Mahmud Alam'ın Haydarabad bölgesinde çiçek hastalığı üzerine kaleme aldığı *İlac-ül Mecdur* adlı eserdir.⁶⁴²

⁶³⁵ Habib, a.g.m., s.75.

⁶³⁶ Habib, a.g.m., s.75.

⁶³⁷ Habib, a.g.m., s.76.

⁶³⁸ Ishrat Alam, "Smallpox and its Treatment in Pre-Modern India", **Disease and Medicine in India: A Historical Overview**, ed. Deepak Kumar, Indian History Congress, Yeni Delhi, 2001, s.87.

⁶³⁹ Alam, a.g.m., s.87.

⁶⁴⁰ Alam, a.g.m., s.87.

⁶⁴¹ Boz, a.g.t., s.100.

⁶⁴² Boz, a.g.t., s.100.

4.1.3. Frengi

15. yüzyılın sonlarında Avrupa’da ortaya çıkan ve kısa sürede büyük bir salgına dönüşen frengi hastalığını, Avrupalıların Hindistan’a denizcilik faaliyetleri ve ticaret yolları vasıtasıyla bölgeye yaydıkları ifade edilmektedir. 16. yüzyılın başlarında Hindistan’da yaygın olarak görülmeye başlayan frengiye bu nedenden dolayı *firangi-roga* yani “Avrupalıların Hastalığı” adı verilmiştir.⁶⁴³ “Pis Hastalık” olarak da adlandırılan frengi, cinsel yolla bulaşan bir çeşit zührevi hastalık olarak nitelendirilmektedir.⁶⁴⁴ Hindistan’da tıp üzerine yapılan çalışmalarda frengi hastalığının üzerinde pek fazla durulmasa da hastalık hakkında bilgi veren dönem kaynakları sınırlı da olsa mevcuttur. Bu kaynaklardan Bedâûnî’nin *Müntekhab-u Tevarih* adlı eserinde, 1602 yılında Haydarabad’da frengi hastalığını tedavi eden yerel hekimleri olduğu ifade edilmektedir.⁶⁴⁵ Hastalığın özellikle Portekizliler aracılığıyla bölgede yayıldığı belirtilmektedir. Frengi, özellikle cinsel organlarda, ağızda ve vücudun diğer bölgelerinde çıkan çıban ve iltihaplı yaralara vücutta kendisini göstermektedir.⁶⁴⁶

Pek çok hastalığın tedavisinde kullanılan Çin kökünün, 1570’li yıllardan itibaren frengi hastalığının tedavisinde de kullanılmıştır. Dönemin hekimleri Çin kökünün, kronikleşmiş hale gelen, ilaç ya da merhemlere yanıt vermeyen frenginin etkilerine oldukça iyi geldiğini belirtmektedir.⁶⁴⁷ Linschoten’in verdiği bilgilere göre de Çin kökü oldukça faydalıdır ve frengi hastalığının da ilacıdır.⁶⁴⁸ Ayrıca belirtmek gerekir ki, Çin kökü, 1893 gibi geç bir tarihe kadar frenginin tedavisine kullanılan en etkili ilaç olarak nitelendirilmektedir.⁶⁴⁹

Frengi, Babürlü Hindistan’ında vebadan sonra en zayıflatıcı hastalık olarak kabul edilmesine rağmen, araştırmacılar tarafından geniş kapsamlı bir şekilde ele alınmamıştır. Hastalığın özellikle 19. yüzyılda gelen İngiliz akınıyla bölgede büyük bir tehdit oluşturduğu ve bunun yanı sıra çeşitli stratejik, ekonomik ve kültürel sonuçlar meydana getirdiği ifade edilmektedir.⁶⁵⁰ Frengi, 19. yüzyılda Hindistan’da bulunan İngilizleri de tehdit etmiş ve bu hastalıkla ilişkilendirilen ahlaki sorunlar da baş göstermiştir. Her geçen gün artan frengi ahlaki bir toplumda olan ahlaki çöküşün

⁶⁴³ Deepak Kumar, “Social History of Medicine Some Issues and Concerns”, **Disease and Medicine in India: A Historical Overview**, ed. Deepak Kumar, Indian History Congress, Yeni Delhi, 2001, s.xvii.

⁶⁴⁴ A. Chattopadhyay, Jahangir’s Interest In Public Health and Medicine, s.175.

⁶⁴⁵ Bedâûnî, **Muntakhabut-t-Tawarikh**, C.3, s.169.

⁶⁴⁶ Boz, a.g.t., s.118.

⁶⁴⁷ Habib, a.g.m., s.75.

⁶⁴⁸ Rezavi, Medical Techniques And Practices, s.886.

⁶⁴⁹ Habib, a.g.m., s.74.

⁶⁵⁰ Sabya Sachi R. Mishra, “An Empire ‘De-Masculinize’! The British Colonial State and the Problem of Syphilis in Nineteenth-Century India”, **Disease and Medicine in India: A Historical Overview**, ed. Deepak Kumar, Indian History Congress, Yeni Delhi, 2001, s.166.

açık bir temsilcisi olarak nitelendirilmiştir.⁶⁵¹ Bununla birlikte, hastalığın sebebi kadınlarla ilişkilendirilerek, fahişeler frenginin tek taşıyıcısı olarak görülmüş ve hastalığın engellenmesi için onların kontrol altına alınması gerektiği düşüncesiyle hareket edilmiştir. Ancak bu cinsiyetçi yaklaşım, devletin kadın mahremiyeti üzerindeki kontrolüyle, sömürgeleşme alanının genişlemesine olanak sağladığı ifade edilmektedir.⁶⁵²

Frengi hastalığının Hindistan'a etkilerinden biri de 18. yüzyılın sonlarına doğru bölgede bulunan İngiliz ordusunda yayılan zührevi hastalıkların tedavisi için kurulan Lock Hastanesi'dir.⁶⁵³ Özellikle 1797 yılında Berhampur, Kanpur, Dinapur ve Fatehgarh'da kurulan bu hastanelerde "askerleri hasta eden kadınları" kontrol altına almak amaçlanmıştır.⁶⁵⁴ İlerleyen yıllarda bu hastanelerin sayısı artmış, 1808 yılında 17'ye ulaşmıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre bu hastanelerde tedavi altına alınan kadın sayısı yaklaşık 3.502 civarındadır.⁶⁵⁵

4.1.4. Veba

Orta Çağ'dan itibaren pek çok devleti ve medeniyeti olumsuz etkileyen *veba*, tarih boyunca milyonlarca insanın ölümüne yol açmıştır. 16. yüzyılda Hindistan bölgesinde kurulan Babürlü Devleti de bu ölümcül salgın hastalığa maruz kalmış, hem başkentlerde hem de taşra bölgelerinde hastalıkla mücadele edilmiştir. Söz konusu durum dönemin tıbbî bilgi birikimini, tedavi yöntemlerini ve sağlık politikalarına da doğrudan etki etmiştir. Gerek Babürlü hükümdarları gerekse saray hekimleri, bu hastalıkla mücadelede önemli rol oynamıştır. Babürlü hekimlerinin kaleme aldığı eserler ve Babürlü kaynaklarında yer alan ifadeler, veba ve tedavi yöntemleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Hindistan coğrafyası çok sayıda salgın hastalığın yaşandığı bir bölge olmakla birlikte, bölgedeki ilk veba salgını hakkında İbn-i Battûda bilgi vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre, 1324-1351 yılları arasında Delhi Türk Sultanlığı döneminde, Bidar bölgesinde bir veba salgını patlak vermiştir. Bu esnada Muhammed bin Tuğluk'un da Bidar'da olduğunu ifade eden İbn-i Battûda hastalık sebebiyle çok fazla insanın hayatını kaybettiğini ifade etmektedir.⁶⁵⁶ Ayrıca eserde

⁶⁵¹ Mishra, a.g.m., s.167.

⁶⁵² Mishra, a.g.m., s.167.

⁶⁵³ Bu konu hakkında George R. Darnell "İngiliz Ordusunda Frenginin Yaygınlığı, Şiddeti ve önlenmesi üzerine" adlı makalesinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ayrıca yazar söz konusu döneme çok yakın tarihlerde bir yaşam sürmüş, bilgilerini doğrudan aktarmıştır. Bkz. George R. Darnell, "On the Prevalence and Severity of Syphilis in the British Army; and its Prevention", **British Medical Journal**, 1(174), 1860, 317-119.

⁶⁵⁴ George R. Darnell, "On the Prevalence and Severity of Syphilis in the British Army; and its Prevention", **British Medical Journal**, 1(174), 1860, s.317.

⁶⁵⁵ Boz, a.g.t., s.119.

⁶⁵⁶ İbn-i Battûda Tancî, **İbn-i Battûda Seyahatnamesi**, Çev. A. Sait Aykut, C.2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.706.

pek çok defa veba salgınından bahsedilmekte ve orduları da olumsuz etkilediği ifade edilmektedir. Babürlü Devleti döneminde meydana geldiği bilinen ilk veba salgını hakkında ise Nizâmeddin Ahmed Herevî, *Tabakat-ı Ekberi* adlı eserinde bilgi vermektedir.⁶⁵⁷ Bu hususta bahsi geçen ilk veba salgınının Hümayun Şah döneminde olduğu ifade edilmektedir. Hümayun Şah'ın Kabil'e yürüyüşü sırasında, Hanzade Begüm'ün öldüğü tarihlerde, 1545 yılı civarında bir veba salgının ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁶⁵⁸ *Tabakat-ı Ekberi*'de yer alan bilgilere göre, 1548 yılında Sindh bölgesinde veba salgını ortaya çıkmış ve bölgede yaşayan birçok insan yaşamını yitirmiştir. Önemli bir devlet görevlisi olduğu ifade edilen Şeyh 'Ali'de bu dönemde vebadan dolayı ölmüştür. Nizâmeddin Ahmed Herevî, Şeyh Ali'nin veba hastalığından "Şeyh 'Alai o sırada yaygın olan veba hastalığına yakalandı ve boynunda bir parmak kalınlığında bir fitilin geçebileceği bir yara vardı ve buna yolculuğu eklenince hiçbir şey söyleyecek gücü kalmamıştı..."⁶⁵⁹ sözleriyle bahsetmektedir. Şeyh 'Alai'nin veba hastalığından Ebu'l Fazl da söz etmektedir. Ebu'l Fazl, "Şeyh 'Alai Hindistan'da yıllardır süren veba hastalığında yeni kurtulmuştu ve boynunda birkaç kötü durumdan iyileşmiş yara vardı. Kesikler açıldığı sırada, yaralardan biri açıldı ve 'Alai bayıldı ve öldü." sözleriyle Şeyh 'Alai'nin veba hastalığı geçirdiğini, ancak iyileştikten sonra yaşadığı saldırı sonucu öldüğünü ifade etmektedir.⁶⁶⁰ Ebu'l Fazl'ın verdiği bilgilerden Şeyh 'Alai'in veba hastalığını yendiği, her ne kadar uygulanan tedavilerin içeriğinden bahsedilmese de olumlu sonuç verdiği tahmin edilmektedir.

1556 yılında ise Bayram Han naiplik görevini sürdürken veba salgını özellikle Kuzey Hindistan bölgesini olumsuz etkilemiş ve çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.⁶⁶¹ 1574 ve 1575 yıllarına gelindiğinde ise Babürlü Devleti'nde yaşanan büyük sıkıntıları Muhammed Arif Kandhari şu sözlerle izah etmiştir:

Veba ve kıtlık yalnızca su ve havanın kirlenmesi nedeniyle değil, aynı zamanda Afganların, Habeşlilerin ve Mirzaların kötü yönetimi ve baskısı nedeniyle de meydana geldi. Veba salgını, büyük olasılıkla, kıtlıktan önce gerçekleşti. Felaket yaygındı ve her sınıftan çok sayıda insan eyaleti terk etti. Ölüm oranı o kadar yüksekti ki, her gün ortalama yüz araba dolusu ceset sadece Ahmedabad şehrinden defin için çıkarılıyordu ve onlar için mezar ve kefen bulmak imkânsızdı. Üzerlerine toprak atılarak çukurlara gömüldüler. Şiddet, Broach, Pattan ve Baroda kasabalarında ve bölgelerinde ve aslında tüm Gujarat'ta eşit şekilde hissedildi.⁶⁶²

1617 yılında, Cihangir Şah'ın hükümdarlığının 11. yılında, Keşmir bölgesinde veba salgını patlak vermiştir. Bu sırada Balasinor köyünde olan Cihangir Şah, *Cihangirnâme*'de hastalığın belirtilerini ilk gün baş ağrısı, ateş ve burun kanaması olarak ifade etmiş ve ölen ilk kişinin

⁶⁵⁷ Ahmed Khwajah Nizamuddin, *Tabakat-i Akbari*, Çev. B.De, C.2, The Asiatic Science of Bengal, Calcutta, 1927s.105.

⁶⁵⁸ Ahmed Khwajah Nizamuddin, *Tabakat-i Akbari*, C.2, s.105.

⁶⁵⁹ Ahmed Khwajah Nizamuddin, *Tabakat-i Akbari*, C.2, s.195

⁶⁶⁰ Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari* C.1, s.8.

⁶⁶¹ C. M. Agrawal, *Great Natural Calamities*, Indian Publishers Distributors, Delhi, 2000, s.42; Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.41.

⁶⁶² Mohd Arif Qandhari, *Tarikh-i-Akbari*, ed.Haji Syed Moinuddin Nadwi and Syed Azhar Ali Delhavi, Hindustan Printing Works, Rampur, 1962, s.1973; Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.41.

ardından bütün ailesinin öldüğünü belirtmiştir.⁶⁶³ Hatta bu konuda bir örnek dahi vermektedir. “Ölü beden çimenlere atıldı ve bir inek gelip çimenlerden biraz yedi. Öldü ve etini yiyen bazı köpeklerde öldü. İşler öyle bir hale gelmişti ki, ölüm korkusundan babalar çocuklarına yaklaşıyordu”⁶⁶⁴ sözleriyle durumu ifade etmektedir. Yine Kamgar Hüseyin de eserinde hastalıkla ilgili benzer belirtileri sıralamaktadır.⁶⁶⁵ Bu dönemde, hastalığın ortaya çıktığı Keşmir bölgesinde yangın çıktığını belirten Cihangir Şah, yaklaşık üç bin evin yanıp kül olduğunu belirtmiş ve bu durumu oldukça ilginç bulduğunu da sözlerine eklemiştir.⁶⁶⁶ Kamgar Hüseyin ise yanan evlerin sayısının dört binin üzerinde olduğunu ve çok sayıda caminin de yangında kül olduğunu belirtmektedir.⁶⁶⁷ Ayrıca *Cihangirnâme*’de yangından hemen sonra bölgede hastalığın azaldığına dair bilgiler de yer almaktadır.⁶⁶⁸ Cihangir Şah döneminde yaşanan tek veba salgını bu değildir. *Ma’asir-i Cihângîrî*’de Cihangir Şah’ın hükümdarlığının 13. yılında da Agra’da bir veba salgını olduğunu belirtmektedir.⁶⁶⁹ Ayrıca Kamgar, çok sayıda çiftçinin bu hastalık yüzünden öldüğünü de ifade etmektedir. Bu dönemde Cihangir Şah, Agra’da vebanın yayıldığını duymuş ve bir süre Ahmedabad’da kalmıştır. Daha sonra Fetihpur’a geçmiştir. *Cihangirnâme*, yaşanan veba salgının belirtileri hakkında “koltuk altlarında, kasıklarda ve boyunda oluşan yaralar ölüme neden olur” gibi örnekler vermektedir.⁶⁷⁰ Cihangir Şah’ın hükümdarlığının 15. yılında büyük bir veba salgını daha meydana gelmiştir. Cihangir Şah bu salgın hakkında daha ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Özellikle Agra’da büyük bir hızla yayılan hastalığın her gün yaklaşık 100 kişinin ölümüne sebep olduğu belirtilmiştir.⁶⁷¹ Kısa süre sonra Agra civarındaki kentlere de yayılan hastalık, Fetihpur ve Ahmedabad gibi şehirlere de ulaşmıştır. Cihangir Şah, kızının da bu hastalığa yakalanma sürecini okuyucuya aktarmış, uyguladıkları ilaçlar hakkında da bilgi vermiştir.

Cihangir Şah döneminde Türkistan’dan yayılan, 1616 yılının kış aylarında başladığı ifade edilen ve yaklaşık bir yıl süren bir veba salgını daha ortaya çıkmıştır. Son derece hızlı bir şekilde yayıldığı belirtilen hastalık, önce Lahor’u ardından Sirhind, Delhi ve Agra’yı ve en sonunda da Doab bölgesini olumsuz etkilemiştir.⁶⁷² Söz konusu dönemde Muhammed Şerif Mu’temed Han Bahşi tarafından kaleme alınan *İkbâlnâme-i Cihângîrî* adlı eserde bu dönemde yaşanan veba salgınından şu sözlerle bahsetmektedir:

⁶⁶³ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.442; Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.7.

⁶⁶⁴ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.442.

⁶⁶⁵ Gayret Han Hâce Kamgar Hüseyin, *Ma’asir-i Cihângîrî*, Yeni Delhi, 1980, s.514.

⁶⁶⁶ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.442.

⁶⁶⁷ Gayret Han Hâce Kamgar Hüseyin, *Ma’asir-i Cihângîrî*, s.514.

⁶⁶⁸ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.442.

⁶⁶⁹ Gayret Han Hâce Kamgar Hüseyin, *Ma’asir-i Cihângîrî*, s.514.

⁶⁷⁰ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.291

⁶⁷¹ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 2019, s.44.

⁶⁷² Beni Prasad, *History of Jahangir*, s.291.

Bir fare sanki delirmiş gibi deliğinden dışarı fırlar ve evinin kapısına ve duvarlarına çarparak ölürdü. Eğer bu işaretten hemen sonra, sakinler evi terk edip ormana giderlerse hayatları kurtulurdu; aksi takdirde tüm köy sakinleri ölüme sürüklenirdi. Herhangi bir kişi ölüye veya hatta ölü birinin kıyafetine dokunursa ölümden kurtulamazdı. Salgının Hindular üzerindeki etkisi nispeten daha şiddetliydi. Lahor'daki tahribatı o kadar büyüktü ki, bir evde on veya yirmi kişi ölürdü ve hayatta kalan komşuları, kokudan rahatsız olarak evlerini terk etmek zorunda kalırdı. Ölülerle dolu evler kilitli bırakılırdı ve hiç kimse hayatından endişelendiği için onlara yaklaşmaya cesaret edemezdi. Keşmir'de de çok şiddetliydi, etkisi o kadar büyüktü ki örneğin; bir arkadaşının cesedini yıkamak gibi son üzücü görevi yerine getiren derviş ertesi gün onunla aynı kaderi paylaştı. Adamın cesedinin yakıldığı otları yiyen inek de öldü. İneğin etini yiyen köpeklerde aynı yerde öldü. Hindistan'da, ülkeyi 8 yıl boyunca harap etmeye devam eden bu hastalıktan hiçbir yer kurtulamadı.⁶⁷³

İkbâlnâme-i Cihangîrî'de yer alan bilgilerin bir benzeri de *Cihangirnâme*'de yer almaktadır. 1619 yılında yaşanan bir veba salgınından bahseden Cihangir Şah, Fetihpur Sikri'de bulunduğu sırada Asaf Han'ın Abdullah Han ile evli olan kızının kendisine veba salgınıyla alakalı anlattığı olaydan şu sözlerle bahsetmektedir.⁶⁷⁴

...Dedi ki: Bir gün evin avlusunda bir fare gördüm. Sarhoşmuş gibi sendeleyip sağa sola sallanıyordu. Her yöne gidiyordu ve nereye gittiğini bilmiyordu. Hizmetçilerden birine kuyruğundan tutup kediye atmasını söyledi. Kedi sevinçle ayağa fırladı ve fareyi ağzına aldı, ama hemen yere bıraktı ve hoşnutsuzluğunu belli etti. Yüzünde yavaş yavaş sıkıntı ve acı belirtileri belirdi. Ertesi gün neredeyse ölmüştü. Ona biraz panzehir verilmesi gerektiği aklıma geldi. Ağzı zorla açıldığında, ağzının içi ve dili siyah görünüyordu. Üç gün boyunca korkunç bir durumda kaldı, ama dördüncü gün kendine geldi. "Ondan sonra bir hizmetçi vebaya (hıyarcık) yakalandı. Öyle bir sıkıntı ve acı çekti ki onu teselli edecek hiçbir şey yoktu. Rengi de siyahımsı sarıya döndü. Sonra şiddetli bir ateşlendi ve ertesi gün kontrol edilemeyen kusma ve ishal oldu ve öldü. Evdeki yedi veya sekiz kişi aynı şekilde öldü. Evden ayrılıp bahçeye çıktığımızda birkaç kişi daha hastalanmıştı. Hasta olanlar orada öldü, ancak başka hiç kimse hıyarcık hastalığına yakalanmadı. Kısacası, sekiz veya dokuz gün içinde on yedi kişi öldü. Ayrıca, "hıyarcık hastalığına yakalananlar içmek veya yıkanmak için bir başkasından su istediğinde, herkes hemen bulaşmaktan korktu. Sonunda o kadar kötüleşti ki herkes başka birinin yanına yaklaşmaya korkuyordu." dedi.⁶⁷⁵

Sir Thomas Roe'de Hindistan'daki seyahatleri hakkında bilgi verdiği *The Embassy of Sir Thomas Roe to India* adlı eserinde, 1616 yılında Agra bölgesinde büyük bir veba salgının ortaya çıktığından söz etmektedir. Ayrıca Roe, 25 Kasım 1616 yılında kaleme alınan mektubunda, Agra'dan gelen bir usta olan Crowther'in kendisine vebanın oldukça şiddetli olduğunu söylediğini ifade etmektedir.⁶⁷⁶ Roe'nun verdiği bilgilere göre, Ocak 1617'de veba azalmaya başlamış, bir günde vebadan ölen kişi sayısının 100'e düşmesinin bölge için büyük bir umut olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁷ Verilen bu bilgi ölüm oranlarının çok fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak ölüm oranlarına dair resmi bir kayıt bulunmasa da kaynaklardan elde edilen bilgilerle bazı

⁶⁷³ Beni Prasad, *History of Jahangir*, s.292.

⁶⁷⁴ Barış Baz, a.g.t., s.95.

⁶⁷⁵ Cihangir, *The Jahangirnama*, C1, 1999, s.292.

⁶⁷⁶ Sir Thomas Roe, *The Embassy of Sir Thomas Roe to India 1615-19*, ed. Sir William Foster, Asian Publishers, Jalandhar, 1993, s.336-337.

⁶⁷⁷ Sir Thomas Roe, *The Embassy of Sir Thomas Roe*, s.337.

tahminler de bulunmaktadır. Salbancke, 1616'da meydana gelen salgınla ilgili olarak Doğu Hindistan Şirketi'ne yazdığı mektupta günde en az 1000 kişinin öldüğünü ifade etmektedir.⁶⁷⁸ Ayrıca Babürlü devlet memurlarının tahminleri doğrultusunda hazırladıkları rapora göre, Agra'daki günlük ölüm oranı 10.017 olarak belirlenmiştir.⁶⁷⁹ 1616-1624 yılları arasında pek çok veba salgını meydana gelmiş ve genellikle yaz aylarında vakalar azalırken kış aylarında artış göstermiştir.

Şah Cihan döneminde de veba salgınları sürmüştür. Özellikle Delhi ve Agra gibi büyük kentlerde zaman zaman binlerce kişinin ölümüne yol açan veba salgınları meydana gelmiştir. Hindistan'da yaklaşık iki yıl süren bir kıtlık yaşanmış ve hemen ardından Surat Limanı ve çevresinde veba salgını çıkmıştır. Willibrand, hastalığın çok sayıda insanı öldürdüğünü, ölüleri yakacak birini bulmanın bile zor olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca onun verdiği bilgilere göre, çok sayıda İngiliz de salgından dolayı hayatını kaybetmiştir.⁶⁸⁰ 1656 yılında da Delhi civarında veba hastalığının yayıldığı görülmektedir. Şah Cihan, salgın olan bölgeden uzaklaşarak Ganj Nehri kıyısına gitmiştir. Şah Cihan döneminde veba ile ilgili dikkat çekici bir olay meydana gelmiştir. Şah Cihan dönemi izah edilirken değinilen bu olayda Şah Cihan, 1654 yılında dönemin Osmanlı hükümdarına veba hastalığının tedavisinde kullanıldığı ifade edilen "bazeor taşı"nı göndermiştir. Babürlü Devleti tarafından kullanılan ve diğer bölgelerde pek de karşımıza çıkmayan ve özellikle veba gibi ölümcül bir hastalığın tedavisinde kullanılan bezoar taşının hastalık üzerinde büyük olumlu etkileri olduğu ortaya koyulmuştur. Şah Cihan dönemi öncesinde söz konusu taşın veba tedavisinde kullanıldığına dair bir bilgi bulunmasa da, Âyurveda dönemlerinde bazı hastalıkların tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir. Söz konusu taş hakkında Garcia Da Orta ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre pek çok hastalığın tedavisinde kullanılan bu taş erkek keçinin karnında bulunmaktadır.⁶⁸¹

Âlemgir Şah döneminde de veba salgınları görülmeye devam etmiş, ilk olarak 1662-1663 yılları arasında Mathurapur bölgesinde, sonbahar aylarında yeniden ortaya çıkmıştır.⁶⁸² 1682 yılında özellikle Dakhin bölgesinde yaşanan kuraklıkla da bağlantılı olan salgın, kaynaklarda yer alan bilgilere göre 1688 yılına kadar sürmüş; Bijapur bölgesinde de çok fazla insanın ölümüne yol açmıştır.⁶⁸³ Bu dönemde yaşanan salgın hakkında Saki Müstaid Han'ın kaleme aldığı, Âlemgir Şah döneminin ana kaynaklarından biri olan *Maasir-i 'Alemgiri* adlı eserde ayrıntılı bilgiler yer

⁶⁷⁸ Beni Prasad, **History of Jahangir**, s.293; Enayatullah Khan, "Visitations Of Plague in Mughal India", **Proceedings of Indian History Congress**, 74, 2013, s.307.

⁶⁷⁹ Enyatullah Khan, *Visitations Of Plague in Mughal India*, s.307.

⁶⁸⁰ William Foster, **The English Factories in India 1618-21**, C.1, Oxford University Press, London, s.47; Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.10.

⁶⁸¹ Bkz. Garcia Da Orta, **Coolloquies on the Simples, Drugs of India**, Çev. Sir Clements Merkhham, Henry Sotheran and Co., London, 1913, s.362.

⁶⁸² Saqi Mustad Khan, **Maasir-I-'Alemgiri**, s.26.

⁶⁸³ Enyatullah Khan, *Visitations Of Plague in Mughal India*, s.310.

almaktadır. Saki Müstaid Han, Muharrem ayının (16 Ekim- 14 Kasım 1688) ortasında başladığını ve hastalığın bir kıyamete dönüştüğünü “...korkunç bir veba ortaya çıktı ve insanları götürdü. İnsanların sağlığı bozuldu ve bitkin düştüler... Herkes yas tuttu. Ölüm insan türünün tohumunu dünyadan tamamen yok etmek istedi... bir kıyamet günüydü.”⁶⁸⁴ sözleriyle izah etmektedir. Bu cümleler hastalığın hem fiziksel hem de psikolojik sonuçları göstermesi bakımından tarihsel bir tanıklık olarak nitelendirilebilir. Ayrıca “insan türünün tohumunu dünyadan tamamen yok etmek istedi.” gibi söylemlerle birlikte halkın salgına karşı çaresizliğini ve yetersizliği gösterilmektedir. Maasir-i ‘Alemgiri’de veba ile ilgili verilen bilgiler bunlarla sınırlı değildir. Saki Müstaid Han, hastalığın belirtileri ve yaşanan olaylarla alakalı şu bilgileri vermektedir:

Koltuk altında ve uyluk bölgesinde bir hırcak belirdi, yüksek ateş ve bilinçsizlik hakimdi. Doktorların tedavisi hiçbir etki yaratmadı. Çok az kişi iki gün yaşadı, çoğu kişi iki-üç günde öldü. Yaşayan ve bir kayıp vermeyen insanlar bile bu duruma bağlı olarak kendilerini ölü gibi görüyorlardı. ...Kısaca hiç kimse kendine bakmadı...Yarı ölü insanlar tüm dünyevi işlerden uzak durarak ölüm beklentisi içinde yatıyorlardı...Kurbanlar arasında hükümdarın sadık hizmetkarı Evrengabadlı Mahal Muhammed, devlet haremindedir yetişmiş, 13 yaşında yüksek bir maaşa bağlanmış olan Maharaja Jaswant Sing’in oğlu Fazıl Sadr Han da vardı.... Allah’a şükürler olsun, şiddetli bir haftadan sonra salgın azaldı.⁶⁸⁵

Hafi Han’ın *Müntehabü’l-lübâb* adlı eserinde de vebayla ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Hafi Han 1689 yılında Âlemgir Şah’ın ssaltanatının 33. yılında Surat Limanı’nda ve Ahmedabad şehrinde birkaç yıldır süren veba salgınından bahsetmektedir. Hafi Han, vebanın son derece şiddetli olduğunu ve bir kişinin bu hastalığa maruz kaldığında yaşama dair tüm umudunu yitirdiğini ifade etmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu hastalıktan “Gökyüzünün barabaşlı katil misafiri, insan ırkının tohumunu dünya tarlasından silmeye çalıştı ve yıkımın soğuk patlaması, bütün canlıların yaşam ağacını kesmeye ve dünyanın yüzeyinden her bir filizi ve yaşam belirtisini yok etmeye çalıştı.”⁶⁸⁶ sözleriyle bahsetmektedir. Ayrıca veba belirtileri hakkında da bilgi veren Hafi han, dönemin diğer kaynaklarını destekleyen nitelikte, koltuk altlarında, kulak arkalarında ve kasık bölgelerinde şişliklerin oluştuğunu vurgulamaktadır.⁶⁸⁷

Manucci de Âlemgir Şah döneminde meydana gelen veba salgınlarından bahsetmektedir.⁶⁸⁸ Manucci’nin verdiği bilgilere göre 1702-1704 yılları arasında Dakhin bölgesinde kuraklık ve veba meydana gelmiş, iki milyondan fazla insan ölmüştür. Manucci, bu zor durumu “Bu iki yılda iki milyondan fazla can öldü; açlıktan zorlanan babalar, çocuklarını çeyrek ila yarım rupiye satmayı

⁶⁸⁴ Saqi Mustad Khan, **Maasir-I-‘Alamgiri**, s.192.

⁶⁸⁵ Saqi Mustad Khan, **Maasir-I-‘Alamgiri**, s.192.

⁶⁸⁶ Khafi Khan, **Müntehabü’l-lübâb**, s.123.

⁶⁸⁷ Khafi Khan, **Müntehabü’l-lübâb**, s.123.

⁶⁸⁸ Manucci, **Storia Do Mogor**, C.2, s.449.

teklif ettiler ve yine de yiyeceksiz kalmaya zorlandılar, onları satın alacak kimse bulamadılar.” sözleriyle ifade etmektedir.⁶⁸⁹

4.1.5. Kolera

Tüm dünyayı etkileyen salgınlardan biri olan *kolera*⁶⁹⁰, Hindistan coğrafyasında kendini 1500’lü yıllardan itibaren göstermeye başlamış ve özellikle 19. yüzyılın ortalarında, bölgedeki Babürlü hâkimiyetinin son bulmasına yakın olan süreçte insan sağlığını ve toplumsal yapıyı oldukça olumsuz etkilemiştir. Hindistan iklimi, kolera hastalığının ortaya çıkmasındaki asıl etmenlerden biridir. Dolayısıyla bu durum, kolera’nın bölgede çok eski dönemlerden itibaren var olabileceğini akıllara getirmektedir.⁶⁹¹

Babürlü Devleti’nin ilk dönem ana kaynaklarında, söz konusu hastalık hakkında herhangi bir bilgi bulunmasa da, *Cihangirname* bu hususta sınırlı da olsa bilgi verilmektedir. Cihangir Şah, 17 Mayıs 1616 yılında Seyf Han Barha’nın Dekken’de koleradan dolayı öldüğünü ifade etmektedir.⁶⁹² *Maasir’ul Umera*’da tam adı Seyf Han Seyid Ali olarak ifade edilen Seyf Han’ın, Cihangir Şah’la şehzadeligi döneminden beri yakın dostluk kurduğu ve hükümdarlığının 11. yılında öldüğü belirtilmektedir.⁶⁹³ *Maasir’ul Umera*’da yer alan diğer bilgilere göre de 1757-1759 yılları arasında bir kolera salgını meydana gelmiştir.⁶⁹⁴

Dönemin bir diğer önemli kaynağı olan *Storia do Mogor*’da, Goa bölgesi tanıtılırken kolera hastalığının bu bölgede sıklıkla görüldüğünden şu sözlerle bahsetmektedir:

Bu ülkenin sıradan hastalıkları *mort-de-chien*⁶⁹⁵ (kolera) yani kusma ve gevşeklikle birlikte bağırsak sancısıdır ve bu şikayet birçok kişinin ölümüdür. En iyi çare, topuğun ortasını ısı hissedilene kadar kızgın bir demirle yakmaktır ve bu şekilde ağrı diner ve kusma ve ishal durur. Diğer şikâyetler kaşıntı ve ateştir. Bu yüzden Goa sakinleri bol miktarda yiyecekleri olmasına rağmen, çoğunlukla meyve olmak üzere, kötü bir cilde sahiptirler.⁶⁹⁶

Ayrıca Manucci’nin bu sözlerle hastalığın tedavisi hakkında bilgi vermesi de oldukça önemlidir. Söz konusu tedavi, Türk tıbbında sıklıkla karşılaşılan “dağlama” yöntemiyle gerçekleştirilmekle birlikte, geleneksel tedavi yöntemlerinden biridir. Manucci’nin hastalık

⁶⁸⁹ Manucci, *Storia Do Mogor*, C.4, s.97.

⁶⁹⁰ Kaynaklarda yer alan bilgilere göre kolera farklı kültür ve coğrafyalarda farklı isimlerle anılmıştır. Arap’ça “hachaizia”, Hintçe’de “halja” olarak bilinmektedir. Babürlü Devleti döneminde de “morysey, mirtirissa, mordeyin” gibi terimlerle de anılmıştır.

⁶⁹¹ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.16; Boz, a.g.t., s.103.

⁶⁹² Cihangir, *The Jahangirnama*, C.1, 1999, s.194.

⁶⁹³ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, C.1, s.693.

⁶⁹⁴ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, C.1, s.867.

⁶⁹⁵ “köpek ölüsü gibi ölüm” manasına gelmektedir.

⁶⁹⁶ Manucci, *Storia Do Mogor*, C.2, s.169.

hakkındaki gözlemleri, Babürlü tıbbına dair bilgi vermesinin yanı sıra söz konusu hastalığın bölgede nasıl algılandığını göstermesi bakımından kayda değer nitelikler taşımaktadır.

Hindistan'da yaklaşık 36 yıl yaşayan ve 1570 yılı civarında Goa bölgesinde öldüğü düşünülen Garcia da Orta 1563 yılında *Colloquies On The Simples And Drugs Of India* (*Hindistan'ın İlaçları Ve Uyuşturucuları Üzerine Konuşmalar*) adlı eserinde kolera tedavisi hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca, kolera tedavisi hakkında bilgi veren ilk kaynak olarak kabul edilmektedir.⁶⁹⁷ Orta'nın kolera tedavisi için tavsiye ettiği ilk madde *Faufel*'dir.⁶⁹⁸ Faufel'in faydaları hakkında uzun uzun bilgi veren Orta "...suyunun damıtılmasını tavsiye ediyorum ve gizlice kolera isallerini tedavi etmek için kullanıyorum ve iyi sonuçlar veriyor."⁶⁹⁹ sözleriyle kolera tedavisine bir örnek göstermektedir. Orta'nın tedavi için kullanıldığını ifade ettiği bir diğer madde ise *Pao de Cobra*'dır. Bir tür bitki kökü olan madde zehirlenmelerde, kızamıkta, çiçek hastalığında ve koleranın tedavisinde kullanılmıştır.⁷⁰⁰ Beyaz biber de Orta'nın kolera için verdiği ilaçlardan biridir. Orta, bu biberin tohumlarına *pimenta canarim* adı verildiğini ve çeşitli hastalıkların tedavisinde etkili bir ilaç olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰¹ Orta'nın kolera hakkında verdiği bilgiler bunlarla sınırlı değildir. Eserde koleranın farklı dillerdeki anlamlarından, belirtilerinden ve koleralı bir hastadan şu sözlerle bahsetmektedir:

Bizde buna Colerica Passio denir. Hintliler buna Morxi derler ve biz kelimeyi Mordexi'ye dönüştürürüz. Araplar buna Hachaiza derler, Rasis'in Saida'ya dönüştürdüğü bir kelimedir. Ülkemizdekinden daha akuttur, çünkü genellikle yirmi dört saatte öldürür. On saatten fazla dayanamayan kişiler tanıdım ve en uzun dayanma süresi dört gündür. İstisnasız hiçbir kural olmadığı için, çok dayanıklılık armağanına sahip olan ve yirmi gün boyunca yaşayan, sürekli colora curginosa kusan bir adam gördüm. Sonunda öldü. Hadi gidip bu hasta adamı görelim, belirtileri göreceksin ve hastalığın ne olduğunu gözle göreceksin. Nabızı çok düşük ve neredeyse hissedilmiyor. Çok soğuk ve biraz terli. Sıcaktan ve yakıcı bir susuzluktan yakınıyor. Gözleri çok çökmüş. Çok kusuyor, ama o kadar zayıf ki hiçbir şeyi boşaltmıyor. Uyku yok. Bacaklarında kramp var.⁷⁰²

Orta, bahsedilen hastaya birçok tedavi uygulamıştır. Vücudu sıcak tutma, yalnızca kaynatılmış su tüketme, kusturucu verme, müshil verme, omurga ve bacaklara ılık yağ sürme gibi örnekler verilmektedir. Bunun yanı sıra Orta'nın tedavi için verdiği bazı tarifler de bulunmaktadır:

Hemen, kaynamış su, arpa, kimyon tohumu ve şekerden bir kusturucu yapın, çünkü bunun bu hastalık için çok iyi olduğu bulunmuştur. Lavman, kaynatılmış arpa, yağ ve süzölmüş baldan olmalıdır. Yağlama yağı Hint yağı ve ruda yağı olmalıdır, çünkü hepsi karıştırılmalıdır, böylece

⁶⁹⁷ Rezavi, Medical Techniques and Practices, s.876.

⁶⁹⁸ Hindistan'da yetişen bir bitki türüdür. Betel cevizi palmyesi ve Betel yaprağı olarak da bilinir. Limonla birlikte çiğnenerek tüketilir. Bkz. Garcia Da Orta, *Colloquies on the Simples, Drugs of India*, s.192.

⁶⁹⁹ Garcia Da Orta, *Colloquies on the Simples, Drugs of India*, s.192.

⁷⁰⁰ Garcia Da Orta, *Colloquies on the Simples, Drugs of India*, s.335.

⁷⁰¹ Garcia Da Orta, *Colloquies on the Simples, Drugs of India*, s.375.

⁷⁰² Garcia Da Orta, *Colloquies on the Simples, Drugs of India*, s.155.

zehri çekmelidir. Yemek için yağlı bir kümes hayvanı alın, önce yağın çıkarın ve ayva dilimleri arasına verin; taze yoksa önce beyaz şarapla yıkanmış, biraz tarçın veya gül suyuyla konserve kullanın. Şu anda burada bulunan doktor, ne yapılması gerektiğini herkesten daha iyi biliyor ve bu konuda bana yardım ediyor, bu ülkede deneyimi olan bir adam olarak. O buradayken, Ormuz'dan veya bu topraklardan bir keklik veya ormandan bir horoz veya tavuk daha iyi olurdu diyorum. Tüm bunlarda söylediğim gibi yapabilirsiniz.⁷⁰³

1817 yılında Hindistan'da patlak veren ve Avrupa'ya kadar yayılan bir kolera salgını meydana gelmiştir. Bu salgın kimi araştırmacılar tarafından “son derece politik bir hastalık” olarak nitelendirilmektedir.⁷⁰⁴ Koleranın şiddeti ve sebep olduğu büyük yıkım, sömürge ekonomisi ve ordusunu etkilemiş, Babürlü halkı arasında ortaya çıkan huzursuzluk ve siyasi karışıklıklara sebep olmuştur. Aynı zamanda bu durum devlet müdahalesinin sınırlı olduğunu göstermiş ve kolera etrafındaki tartışmalar yerel ve sömürge güç yapılarının bir araya gelerek mücadele başlatmasına sebep olmuştur.⁷⁰⁵ Ancak kolera, tüm önleyici engelleri aşarak hızla yayılmaya ve can almaya devam etmiştir. Söz konusu salgın, Bengal'de yayılmaya başlamış ve 1831 yılına kadar geçen sürede, daha önce hiç olmadığı kadar hızlı bir şekilde, önce tüm Asya'ya ardından Anadolu topraklarına kadar yayılmıştır.⁷⁰⁶ Ağustos 1817 tarihinde, Kalküta bölgesinde Jessore kasabasında sivil bir cerrah olarak görev yapan John Tytler, bölgedeki kolera salgınından “Çarşıda bir salgın patlak verdi, vücudun çeşitli yerlerinde ağrı ve huzursuzlukla başlayan düzensizlik, baş dönmesi, mide bulantısı, kusma, karında tutulma ve sık dışkılama devam etti.” sözleriyle bahsetmektedir.⁷⁰⁷ Ayrıca Tytler, koleranın sebebinin safra kesesinin bozukluğundan kaynakladığını ileri sürmektedir.⁷⁰⁸

Kolera hastalığıyla ilgili söz konusu dönemde meydana gelen bir tartışma da hastalığın bulaşıcı olup olmadığıdır. Hastalığın kesin olarak sebebini belirleyemeyen bazı bilim insanları, bir tür zehirlenme olabileceğini, bulaşıcı olmadığını savunmuştur. Bunun aksine hastanın bulaşıcı olduğunu düşünenler ise hastalığın temasla ve hava yoluyla bulaşabileceğini, zehirin düşük bir ihtimal olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁰⁹

Babürlü Devleti'nin son demlerinde, Hindistan coğrafyasını olumsuz etkileyen kolera, özellikle 1856'da Agra bölgesinde başlayarak kısa bir süre içerisinde Delhi'ye de ulaşmıştır. Bu durum zaten sömürge baskısı altında ayakta kalmaya çalışan Babürlü Devleti'ne vurulan son darbelerden biri olmuştur. 1856'da kış aylarında başlayan salgın, ilk olarak Agra hapishanesinde

⁷⁰³ Garcia Da Orta, *Coolloquies on the Simples, Drugs of India*, s.156.

⁷⁰⁴ Dhrub Kumar Singh, “ ‘Clouds of Cholera’ and Clouds around Cholera, 1817-70”, *Disease and Medicine in India: A Historical Overview*, ed. Deepak Kumar, Indian History Congress, Yeni Delhi, 2001, s. 145.

⁷⁰⁵ Singh, a.g.m., s.145.

⁷⁰⁶ Singh, a.g.m., s.145.

⁷⁰⁷ Singh, a.g.m., s.146.

⁷⁰⁸ Alavi, *Islam and Healing*, s.110.

⁷⁰⁹ Alavi, *Islam and Healing*, s.152.

yayılmaya başlamış ve büyük bir kriz meydana getirmiştir. Ayrıca, Tac Mahal ve Secunda gibi tarihi yapıların çevresine karantina kampları kurulmuş, yaz aylarına gelindiğinde Etavah, Farukhabad ve Delhi'ye kadar ulaşmıştır.⁷¹⁰ Koleranın başkente ulaşmasıyla, sadece halk arasında değil, aynı zamanda Babürlü sarayında da ciddi durumlar meydana gelmiştir. Söz konusu dönemde Babürlü Devleti yalnızca sembolik olarak varlığını sürdürmektedir. Bölgenin yönetimi İngiliz Doğu Hindistan Şirketi hâkimiyetindedir. Fakat, Babürlü tahtı hakkında bazı tartışmalar yapılmaktadır. Bahadır Şah'ın oğlu veliaht Şehzade Mirza Feth'ül Mülk'ün de aynı yıl kolera salgınından dolayı öldüğü düşünülmektedir.⁷¹¹ Onun ölümü Babürlü Devleti'ni belirsizliğe sürüklemiş; İngiliz baskısıyla birlikte 1857 Büyük Hint Ayaklanması'yla Delhi İngiliz yönetimi altına girmiştir. Kolera salgınları Babürlü Devleti'nin sonunu hazırlayan etmenlerden biri olarak kabul edilebilir. Son Babürlü şehzadesinin ölümünün ardından siyasi otorite tamamıyla ortadan kalkmıştır.

4.1.6. İshal ve Diğer Hastalıklar

Babürlü döneminde yaşanan ve kaynaklarda yer bulan bir diğer hastalık da *ishal*dir. İshalden ilk olarak Babür Şah bahsetmektedir. Babür Şah, Çağatay Türkçesi'nde *mülâyemet* olarak yer alan hastalığa *Buhara eriğinin* son derece faydalı olduğunu ifade ederken, kabuklarının soyulup tüketildiğinde de çok etkili bir ilaç olduğundan bahsetmektedir.⁷¹² Yukarıda da değinildiği üzere *Ekbernâme*'de yer alan bilgilere göre 1605 yılında Ekber Şah'ın ölümüne de ishal hastalığı sebep olmuştur.⁷¹³ İshalden dolayı yaşamını yitiren bir diğer önemli isim ise Mir Halilullah'tır.⁷¹⁴ Kendisinin aşırı mango yediği için safralı ishale yakalandığı, kısa süre içinde öldüğü ifade edilmektedir.

Cihangirnâme'de ishalle ilgili bilgiler yer almaktadır. Cihangir Şah, İneyet Han'ın da aşırı alkol tüketiminden kaynaklanan ishalden dolayı hastalandığını ve Hekim Ruknâ'nın tedavilerinin bir işe yaramadığını, kısa süre içinde de öldüğünü ifade etmektedir.⁷¹⁵ Hatta eserin yeni basımlarında İneyet Han'ın hasta yatağındaki görseli bulunmaktadır (Bkz. Şekik 7). İshal

⁷¹⁰ Shashank Shekhar Misra, "The Epidemic that Slayed the Mughals' Last Heir", 2020, <https://www.peepultree.world/livehistoryindia/story/eras/epidemic-during-mughals?srltid=AfmBOoqXRaudjOkT6COG1LZpH9ZcH3bbpY2Y-ZCf0fbcxQ2PU9UbQbAZ> (24/12/2024) ; Boz, a.g.t, s.109.

⁷¹¹ Misra, <https://www.peepultree.world/livehistoryindia/story/eras/epidemic-during-mughals?srltid=AfmBOoqXRaudjOkT6COG1LZpH9ZcH3bbpY2Y-ZCf0fbcxQ2PU9UbQbAZ>.

⁷¹² Babur, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.1, s.51.

⁷¹³ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.20.

⁷¹⁴ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.21.

⁷¹⁵ Cihangir, *The Jahangirnama*, C.1, s.279.

hastalığına yakalanan bir diğer hükümdar ise Âlemgir Şah’dır. 1694 yılında ishale yakalan Âlemgir Şah’ın aşırı zayıfladığı ve öldüğü haberinin yayıldığı ifade edilmektedir.⁷¹⁶

Şekil 7: Cihangirnâme’den İnayet Han’ın hastalığı

Kaynak: Cihangir, The Jahangirnama, C.1, s.280.

Cihangirnâme’de adı geçen bir diğer hastalık da Khun-para/bara’dır.⁷¹⁷ Yine *Cihangirnâme*’de kan birikmesi olarak nitelendirilen bu hastalık aslında dizanteri veya kanlı ishal anlamına gelen bağırsaklarda görülen bir rahatsızlıktır.⁷¹⁸ Özellikle temiz olamayan koşullarda bulunma ve bozuk yiyecek ve içecek tüketmekten kaynaklanan bir tür hastalıktır. Kendisinin Sind’de bu hastalığa yakalandığını belirten Cihangir Şah, bu konuda hekimlerin uyguladığı tedaviden bahsetmektedir. Verdiği bilgilere göre Hekim Mukarrab Han tarafından kendisinden kan alınmış ve uygulanan bu tedavinin ardından daha iyi hissetmiştir.⁷¹⁹ Ayrıca bu kan alma işlemine kendisi tarafından “hafifletme”⁷²⁰ adı verildiğini belirtmektedir.⁷²¹ Cihangir Şah’ın seçkin askerlerinden biri olan Hüsrev Bin Özbek de dizanteri hastalığından ölmüştür.⁷²² Sarkar’ın verdiği bilgilere göre Âlemgir Şah döneminde, 1680 yılında dizanteri salgını meydana gelmiş ve pek çok insan ölmüştür.⁷²³ Diğer hükümdarların döneminde de sıklıkla rastlanılan bu hastalık, görünüşe göre Babürlü döneminde yaygın görülen bir rahatsızlıktır.

⁷¹⁶ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.21.

⁷¹⁷ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.226.

⁷¹⁸ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.226.

⁷¹⁹ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.226.

⁷²⁰ Cihangirname’nin İngilizce tercümesinde “lightening” olarak geçen kelime rahatlatma ve hafifletme gibi anlamlarında kullanılmıştır.

⁷²¹ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.226.

⁷²² Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.1, s.284.

⁷²³ Sarkar, *History of Aurangzeb*, C.4, s.352.

Babürlü Devleti döneminde karşılaşılan bir diğer hastalık ise *mafsal hastalığı*dir.⁷²⁴ Mafsal hastalığından ilk olarak Babür Şah bahsetmektedir. Söz konusu hastalık bir çeşit eklem ağrısı ve eklem iltihabı manasına gelmektedir. Salgınlar halinde olmasa da yaygın bir hastalıktır, denilebilir. Gülbeden Begüm'ün belirttiği bir diğer hastalık da *sevda hastalığı*dir.⁷²⁵ Burada adı geçen sevda hastalığının humoral patoloji kavramında ve Unani tıbbında kan olarak adlandırılan “sevda”dan gelmiş olma ihtimali yüksektir. Yani bu hastalığın bir tür kan hastalığı olması kuvvetle muhtemeldir.

Dönemin hastalıkları hakkında Manucci'de bilgi vermektedir. Bunlardan biri mesaneyle ilgili hastalıklardır. İdrara çıkma sıkıntısı olarak bilinen ve kaynaklarda *stanguri* olarak yer alan bu hastalık hakkında Manucci “ O zamanlar Prens Dara'nın hizmetindeydim. Şah Cihan bu hastalığı kendisi getirdi, çünkü zaten altmış bir yaşında yaşlı bir adamdı, hala bir genç gibi eğlenmek istiyordu ve bu amaçla çeşitli ilaçlar aldı. Bunlar üç gün boyunca idrar tutmasına sebep oldu ve neredeyse ölümün eşiğindeydi.” sözleriyle bilgiler vermektedir.⁷²⁶ Şah Cihan, söz konusu hastalığa 1654 yılında yakalanmış, ölümüne kadar bu hastalığın sıkıntısını çekmiştir.⁷²⁷ Âlemgir Şah'ın da söz konusu hastalıktan muzdarip olduğu ve ağrılı bir süreç geçirdiği ifade edilirken, bu hastalığın Babürlü Hindistan'ında yavaş yavaş öldürücü bir hastalık olduğu belirtilmektedir.⁷²⁸

Kaynaklarda yer alan bir diğer hastalık da nefes darlığı veya astımdır. Astım hakkında en net bilgileri *Cihangirnâme* vermektedir. Cihangir Şah, Babürlü hekimlerinin nefes darlığı için antilop sütünü tavsiye ettiklerini ifade etmektedir.⁷²⁹ Padişahname'de yer alan bilgilere göre de Cihangir Şah zaman zaman nefes darlığı çekmiş ve ölümüne yakın olduğu dönemde şiddetlenmiştir.⁷³⁰ Hekim Feyzi'de nefes darlığı çekmiş, vücudunun şişmesi ve su toplamasının ardından kan kusarak, 1594 yılında ölmüştür.⁷³¹

Gözle ilgili de pek çok hastalık meydana gelmiştir. Özellikle Cihangir Şah dönemi izah edilirken verilen pek çok örnekte Cihangir Şah'ın zaman zaman göz rahatsızlıkları çektiği ifade edilmektedir. Ayrıca Babür Şah, *Buhara* ya da *Hint eriği* denilen bitkinin göz sağlığına da oldukça iyi geldiğini aktarmıştır.⁷³² Bunun yanı sıra göze müdahale eden hekimler de bulunmaktadır. Bu

⁷²⁴ Babur, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.1, s.28.

⁷²⁵ Gülbeden, *Hümayunnâme*, s.34.

⁷²⁶ Manucci, *Storia Do Mogor*, C.1, s.240.

⁷²⁷ Manucci, *Storia Do Mogor*, C.2, S.116-117.

⁷²⁸ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.22.

⁷²⁹ Cihangir, *The Jahangirnama*, C.1, s.97.

⁷³⁰ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.23.

⁷³¹ Muhammad Akbar, *The Punjab Under the Mughals*, Idarah-i-Adabiyat-i-Delhi, Delhi, 1974, s.104; Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.24.

⁷³² Babur, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.1,s.51.

hekimlerden biri Hekim Ali Ekber'dir.⁷³³ Bir sonraki bölümde değinilecek olan Hekim Davûd Takarrub Han da göz tedavisinde başarılı hekimlerden biridir.⁷³⁴ Ayrıca Hekim Davûd Takarrub Han, kolik ağrısı çeken Sadullah Han'ı tedavi etmeye çalışmış, ancak verdiği ilaçlar işe yaramamıştır.⁷³⁵ Babürlü döneminde yaşanan hastalıklardan bahseden Parwez, tilki hastalığı da denilen ve vücuttaki saç, bıyık, kaş ve kirpik gibi kılların döküldüğü hastalık hakkında bilgi vermektedir. Söz konusu hastalığa yakalanan kişi Sultan Şeyriyar'dır ve hekimler onun hastalığına herhangi bir çözüm bulamamıştır.⁷³⁶

Bu hastalıklar dışında hem Babürlü dönem kaynaklarında hem de güncel çalışmalarda yer alan pek çok hastalık daha bulunmaktadır. Ancak ana kaynaklarda en çok yer alan hastalıklar bu şekilde sıralanabilir. Hem Babürlü hükümdarları hem de Babürlü hekimleri söz konusu hastalıklarla mücadele etmeye çalışmış, çözümler aramışlardır. Hastalıklar her devleti olduğu gibi Babürlü Devleti'ni de oldukça olumsuz etkilemiştir. Devletin yıkımına giden sürece büyük katkı sağlayan hastalıklar yalnızca sağlıkla ilgili meselelerde değil dönemin yaşam biçimini ve devlet-toplum ilişkisini anlamak için de oldukça önemli bir unsurdur.

4.2. Babürlü Devletinde Hekimlik

Babürlü Hindistan'ında tıp alanındaki gelişmeler yalnızca bir sağlık hizmeti sunmanın daha da ötesinde, bilimsel ve kültürel bir yönü de barındırmaktadır. Babürlü Sarayı başta olmak üzere devletin birçok bölgesinde uygulanan tedavi yöntemleri izah edilen geleneksel tıbbî yaklaşımların yanı sıra, Batı'dan ve diğer bölgelerden gelen yenilikleri de içermektedir. Babürlü hükümdarları saraylarda ve devletin diğer noktalarında görev yapan hekimleri ve onların çalışmalarını hemen her dönem desteklemiştir. Bu refah ortamında Babürlü hekimleri bilimsel çalışmalar yapmış ve pek çok eser kaleme almışlardır. Hükümdarlık sarayında görev yapan pek çok hekim yalnızca fiziksel hastalıkları tedavi etmekte değil, hastalıkların önlenmesi için de çalışmalar yapmıştır. Bunun yanı sıra Babürlü hükümdarlarının bazıları hekimlerle yakın dostluklar kurmuş ve hekimlerin resmi devlet görevlerinde bulunmasını sağlamıştır. Babürlü hekimlerini yalnızca tıbbî bilgi veren ya da tedavi uygulayan bireyler olarak görmek doğru değildir. Onlar aynı zamanda toplum sağlığını koruyan, çeşitli sağlık sorunlarına çözüm arayan, tıp eğitiminin sürdürülmesini sağlayan önemli figürlerdir.

⁷³³ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri or Memoirs of Jahangiri*, C.2, 2019, s.52; Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri*, C.2, 1914, s.77.

⁷³⁴ Rezavi, *Physicians as Professionals in Medieval India*, s.48.

⁷³⁵ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.24.

⁷³⁶ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.25.

Yukarıda izah edildiği üzere Babürlü hükümdarları, kendilerinin ve ailelerinin sağlıklarına büyük önem vermiş ve saraylarda birçok hekim, şifacı ve cerrah bulundurmuşlardır. Babür Şah'ın saltanatından itibaren özellikle Ekber Şah, Cihangir Şah, Şah Cihan ve Âlemgir Şah'ın hekimlerle yakın bir ilişki içerisinde oldukları hatta Ekber Şah ve Cihangir Şah'ın tıbbi özel bir ilgisinin olduğu da anlaşılmaktadır. Bu ilişki Babürlü Hindistan'ında hekimlik mesleğinin ön plana çıktığını göstermektedir. Dönemin pek çok kaynağı hekimlerin sahip olduğu önemi ve konumu ortaya koymaktadır. Bütün bunların yanı sıra Hindistan coğrafyasına farklı bölgelerden ve farklı etnik kökenlerden gelen hekimler bir arada çalışmışlardır. Bu durum Babürlü tıbbının daha karma bir anlayışa sahip olmasına sebep olmuştur.

Babürlü hekimlerinin birtakım nitelikleri olması gerektiğine inanılmıştır ve bu doğrultuda hekimler bazı eğitim ve testlerden geçirilmiştir. Bedâûnî hekimlerin taşması gerektiği nitelikleri şu sözlerle ifade etmektedir:

Tıpkı bilgi olmadan verilen hukuki görüşün manevi hayatı mahvedebileceği gibi, akıl olmadan verilen tıbbî tedavi de fiziksel hayatı mahvedebilir. Uzun yıllar boyunca saygın hekimlerin tıp kitaplarını okumamış, uzun yıllar boyunca bunları kullanmamış, ilaçların özelliklerini öğrenmemiş, tıp mesleğinde ustalardan tıp uygulaması için izin almamış, sadece bir sezgi gücüyle, hiçbir deneyimi olmadan insanları tedavi etmeyi arzulayan ve bunu hükümdarlara ve krallara yakınlık kazanmanın bir yolu olarak gören kişi, hekim değil, uzman bir usta değil, kaba bir cellat gibi kan dökücüdür. İslam yöneticilerinin böyle saygın olmayan [kişiler] grubunu bastırması gerekir.⁷³⁷

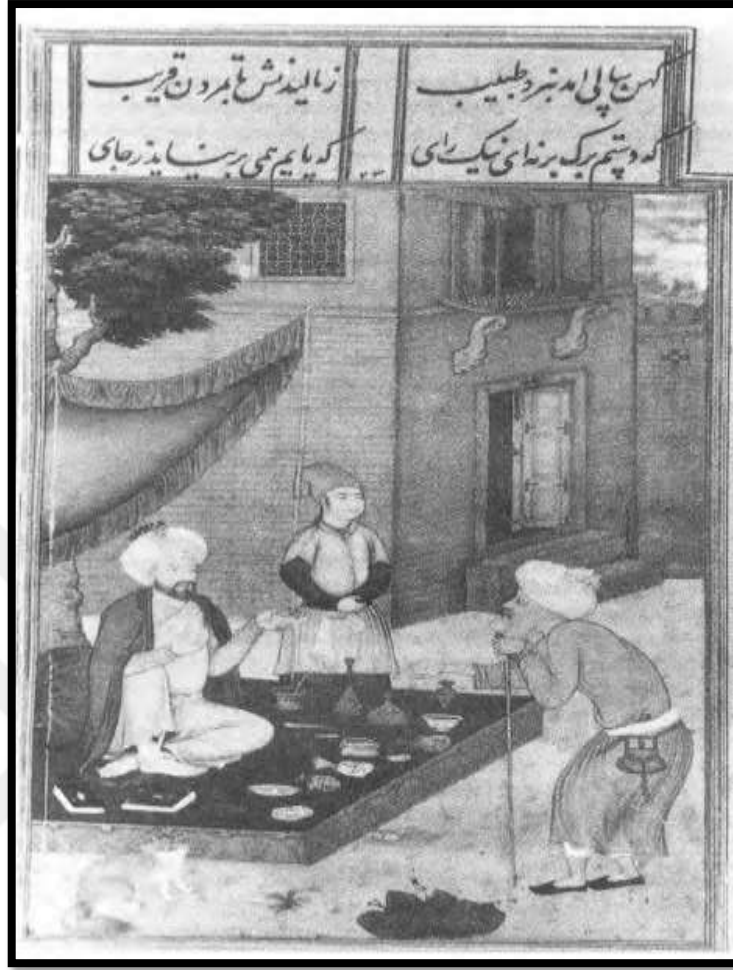
Babürlü saray hekimleri arasında hiyerarşik bir bölünme bulunmaktadır. Bu hekimler genellikle hükümdarlara, şehzadelere ve soylulara hizmet edenler olarak sınıflandırılmaktadır. Bazı Babürlü minyatürleri bu sınıflandırmayı göstermesi açısından oldukça önemlidir (Bkz. Şekil 8).⁷³⁸ Söz konusu minyatürde başhekim diğer meslektaşlarıyla birlikte hastaya bakarken resmedilmiştir. Babürlü terminolojisinde başhekime *saramad-i atibba* veya *saramad-i hukama* adı verilmiştir. Babürlü şifahanelerinde görev yapan başhekimlere ise *hâkim-i darül'şifa* ya da *darag-i darüşşifa* denilmiştir. Bu noktada değinilmesi gereken bir başka unsur ise hemen hemen tüm Babürlü kaynaklarında geçen hekimler *hâkim* unvanıyla nitelendirilmesidir. Hâkim kavramı İslam dünyasında ve özellikle Babürlüler döneminde Müslüman hekim manasında kullanılmıştır. Honigberger başta olmak üzere pek çok kaynak bu bilgiyi doğrulamaktadır.⁷³⁹ Dolayısıyla Bu çalışmada Babürlü hekimlerinden hâkim yerine hekim olarak bahsedilmektedir.

⁷³⁷ Rezavi, *Medical Techniques and Practices*, s.877.

⁷³⁸ Rezavi, *Physicians as Professional*, s.43.

⁷³⁹ Honigberger, a.g.e., s.xix.

Şekil 8: Başhekim, yardımcısı ve hasta

Kaynak: Rezavi, Physicians as Professionals in Medieval India, s.44.

Babürlü hekimleri hakkında bilgi veren Manucci, onların maaşları ve kazançları hakkında bilgil vermektedir. Bir hekimin ortalama 300 rupi civarında maaş aldığı ifade edilmektedir.⁷⁴⁰ Manucci'ye göre ise bir cerrahın maaşı günlük olarak 2 ile 7 rupi arasında değişmektedir.⁷⁴¹ Bu konuda bir örneği de II. Şah Alam'ın şehzadelik döneminden vermektedir. Ayrıca bu örnekte Avrupalı hekimler ve Babürlü hekimleri arasında yaşanan bir sorunu da şu cümlelerle ele almaktadır:

Prens Şah Alam'ın sarayında, hizmete girdiğinde kendisine günde iki rupi verilen ve birkaç yıl sonra maaşı günde yedi rupiye çıkarılan bir Avrupalı cerrah vardı. Bu, başka vesilelerle bahsetmeyi ihmal etmediğim başhekim Muhammed Mukim'in etkisiyle yapıldı. Cerrah, prensin kendisi hakkında iyi bir fikre sahip olduğunu ve bu sırada biraz para kazandığını görünce, prensten söz konusu doktorun zararına olacak şekilde son derece mantıksız bir talepte bulundu. Prense, Muhammed Mukim'in elde ettiği diğer büyük karların yanı sıra yıllık maaşının yüz bin rupiden fazla olduğunu söyledi. Ancak Mukim, Avrupalı olan kendisinden daha akıllı değildi ve

⁷⁴⁰ Rezavi, Physicians as Professionals in Medieval India, s.43.

⁷⁴¹ Manucci, *Storia Do Mogor*, C.4, s.218.

bu nedenle o da aynı ücreti hak ediyordu. Prens, bu saçma iddiayı duyduğunda çok sinirlendi, ancak gerçeği gizledi ve tek bir cevap sözcüğü vermedi. Hekim Muhammed Mukim, olayı arkadaşları aracılığıyla duydu. Çok sinirlendi, ama hiçbir belirti göstermedi ve duygularını en ufak bir şekilde belli etmedi.⁷⁴²

Babürlü döneminde Hindistan'da açılan hastanelerde pek çok hekim görev almıştır. Özellikle yukarıda değinildiği gibi Şah Cihan döneminde açılan pek çok hastaneye atanan hekimlere günlük olarak yaklaşık 6 rupi maaş verildiği ifade edilmektedir.⁷⁴³ Evrengabad'da bulunan bir devlet hastanesinin hekimlerinin ise aylık 136 rupi civarında maaş aldıklarını belirten Rezavi, bu hekimlerin maaşlarının verilmeden önce *tasdik-i hazari* adı verilen bir katılım sertifikası sunmak zorunda olduklarını vurgulamaktadır.⁷⁴⁴

Hekimler, Babürlü Devleti'nde tanınan kişilerdir. Zamanın bilginleri arasında yer alan hekimler her daim Babürlü aristokrasisinin bir parçası olarak görülmüştür. Babürlü tarihçileri kendi devletlerinin tarihini dünya tarihinin içine yerleştirerek yazarken, Babürlü hekimleri de Unani tıbbını dünya bağlamına yerleştirmek için küresel tıp ansiklopedileri yazmıştır.⁷⁴⁵ Babürlü hekimleri Unani tıbbıyla birlikte Yunan, Fars, Türk ve Hint tıp uygulamalarının sentezi olan tıbbî metinler meydana getirmiştir. Bu hekimlerden Sultan Babür Şah ile Herat'tan Hindistan'a gelen Hekim Muhammed bin Yusufi ya da Mevlânâ Yûsufî, Babürlü sarayında önemli görevlerde bulunmuş, Babür Şah ve Hümayun'un hekimliğini ve münşiliğini yapmıştır. Edebi ve tıbbî kişiliğiyle çok sayıda eser kaleme alarak Hint-İslam literatüründe önemli bir yer edinmiştir.⁷⁴⁶ Hekimin kaleme aldığı diğer bir eser ise *Bahrü'l-cevâhir fî tahkîki'l-muşalahâti't-tıbbiyye*'dir. 1518'de kaleme alınmış alfabetik tıbbî ansiklopedidir.⁷⁴⁷ Sultan Babür Şah döneminde bizzat Babür'ün *Babürnâme*'de adını verdiği Moğol hekim ve cerrah Ateke Bahşi'nin yaptığı çalışmalar da oldukça önem arz etmektedir.⁷⁴⁸ Babür'ün bu hususta verdiği bilgiler tıp dünyası açısından oldukça ilgi çekicidir.

Özellikle Ekber Şah döneminde Hekim Ali Gilâni, tıbbî bir özet olan *Fattahi* adlı eserini kaleme almıştır. Yine Şah Cihan döneminde Nur-ül-Din Muhammed, *Şîrâzî* ve *Alfaz-ül-Adviyah* adlı eserlerinde çeşitli ilaçlardan bahsetmiştir.⁷⁴⁹ İşte saray himayesiyle yazılan bu tür geniş kapsamlı eserler, pek çok hekime aristokratik bir erdem kazandırmıştır. Şîrâzî tarafından 1645-1646'da yazılan ve Şah Cihan'ın oğlu Dara şikuh'a ithaf edilen *Tibb-i-Dara Shikuhi*, bu konuda

⁷⁴² Manucci, *Storia Do Mogor*, C.4, s.218.

⁷⁴³ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.48.

⁷⁴⁴ Rezavi, *Hospitals and Medicine in Medieval*, s.189.

⁷⁴⁵ Alavi, *Medical Culture in Transtion*, s.869.

⁷⁴⁶ Azmi Özcan, "Mevlana Yusufi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, Ankara, 2004, s.454.

⁷⁴⁷ Özcan, a.g.m., s.454.

⁷⁴⁸ Babur, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.1, s.115.

⁷⁴⁹ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.3.

önemli bir örnektir.⁷⁵⁰ Eserin orijinali günümüzde bulunmasa da birçok nüshası bulunmaktadır. Ekber Şah'ın saltanatı sırasında, Shaikh Bhina, Mulla Kutubuddin Kuhhal, Hekim Biarjiu ve Hekim Bhairon cerrahide oldukça bilgili olan isimlerdir. Shaikh Bhina tıbbî reçete üzerine bir kitap olan *Mujarrabat-i Shaikh Bhina*' yı kaleme almıştır. Yine bu dönemde ameliyatlara da büyük bir misyon yüklendiğini belirtmek gerekmektedir. Hekimler açık yaraları kolaylıkla tedavi edebilmiştir. Bunun yanı sıra oftalmoloji ve farmakoloji alanında da ilerlemeler kaydedilmiştir.⁷⁵¹

Cihangir Şah döneminde de Mukarrab Han ve Hekim Ali Ekber Arzani, ünlü hekim ve cerrahi uzmanlardır. Asıl adı Şeyh Hasan Has olan hekime Mukarrab unvanı Cihangir Şah tarafından verilmiştir. Ayrıca çeşitli elçilik ve aristokratik görevlerinde de bulunmuştur. Mukarrab Han ve yeğeni Hekim Kasım, kanama ve veterinerlik üzerine yaptıkları çalışmalarla tanınmıştır.⁷⁵²

Babürlerde tıbbî eser yazma geleneği Âlemgir Şah döneminde de devam etmiştir. 1700'lerde Muhammed Ekber Şah Arzani *Tıbbî Akbari*, *Mizan-ı Tıbb* ve *Ekber'in İlacı* gibi eserler kaleme almıştır. Özellikle Tıbbî Akbari dönemin hastalıklarını ve tedavi yöntemlerini anlatması bakımından oldukça önemlidir. Bunun yanında uyuşturucu tedavisiyle ilgili bilgilerde Âlemgir Şah döneminde göz hastalıkları alanında uzman olan Hekim Sancak bilinmektedir. Avrupalı seyyahlara göre, Danişmend Han anatomi üzerinde bazı çalışmalarda bulunmuştur. Yine bu dönemde Nurul Hak Sirhindi'nin *Ainul Hayat* adlı eseri, veba hastalığının tedavisi hakkında bilgiler vermektedir.⁷⁵³

Babürlü Hindistan'ında saray hekimlerinin ve şifahanelerde bulunan hekimlerin yanı sıra kendi muayenelerini işleten pek çok hekimin de bulunduğu bilinmektedir. Bu muayenelerde hekimler çoğu zaman yoksulları tedavi etmenin yanı sıra hekimlik eğitimi de vermektedir. Ancak kaynaklarda yer alan bilgilere göre bu hekimlerin bazılarının niteliksiz ve bilgisiz olduğu ifade edilmektedir. Manucci, bu kişileri “sonu gelmeyen dolandırıcı doktorlar” olarak nitelendirmektedir.⁷⁵⁴

Daha önceki bölümlerde değinildiği gibi, Babürlü Sarayları'nda, Türkistan ve İran bölgesinden gelen pek çok hekim bulunmaktadır. Ağırlıklı olarak 17. yüzyılda, Özellikle Safevi Devleti'nden Babürlü Devleti'ne bir hekim akını olduğu ifade edilmektedir.⁷⁵⁵ Hindistan bölgesine akın eden bu hekimler Babürlü Sarayı'nda yüksek statülere ulaşmak için büyük bir çaba göstermiş ve önemli mevkilere yükselmişlerdir. Bu durumun önemli sonuçlarından biri, Hindistan'da zengin

⁷⁵⁰ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.3.

⁷⁵¹ Rezavi, *Medical Techniques and Practices*, s.882.

⁷⁵² Syed Ali Nadeem Rezavi, “An Aristocratic Surgeon of Mughal India: Muqarrab Khan”, **Medieval India 1: Researches in the History of India 1200-1750**, ed. Irfan Habib, Oxford University Press, 1992, s.155.

⁷⁵³ Enyatullah Khan ve Parwez, a.g.m., s.3.

⁷⁵⁴ Manucci, *Storia Do Mogor*, C.1, s.116.

⁷⁵⁵ Alavi, *Islam and Healing*, s.30.

bir tıp literatürünün üretilmesine katkı sağlamasıdır. Babürlü himayesinde kaleme alınan pek çok tıp eseri, Babürlülerin siyasi kültürlerini de etkilemiştir.⁷⁵⁶ Söz konusu dönemdeki tıp anlayışı hekimlerin yaygın olarak kullandıkları Unani tıbbı uygulamaları ve humoral patoloji kuramı ile şekillenmiştir.

Babürlü Devleti'nde tıp mesleği büyük ölçüde Unani tıbbı çerçevesinde şekillenmiş ve birçok uzmanlık alanına yayılmıştır. Kaynakların ışığında hekimler, cerrahlar, tabipler, farmakologlar, veterinerler, seksologlar ve anatomistlerin Babürlü tıbbında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵⁷ Ayrıca bütün bunların yanı sıra Babürlü hekimlerinin eczacılık konusunda da son derece yetenekli olduğu ifade edilmektedir. Bu konuda Manucci'nin verdiği bilgiler kayda değer nitelik taşımaktadır. “Bu ülkede ilaç, merhem ve damıtma hazırlaması doktorun görevidir”.⁷⁵⁸ Bu sözlere bakıldığında ilaçların hazırlanması onları reçete eden hekimlerin sorumluluğunda olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Manucci, hekimler arası rekabetten dolayı reçetelerin gizli tutulduğunu ifade etmektedir.⁷⁵⁹ Bu durumun Babürlü eczacılığının gelişimine ve sürdürülebilirliğini olumsuz etkilediği açıktır.

Bütün bunların yanı sıra Babürlü Devleti, hekimlerini yalnızca tıbbî bağlamda değil siyasi bağlamda da kullanmıştır. Aşağıda örneği verilecek olan çok sayıda hekim aynı zamanda pek çok resmi devlet görevinde bulunmuştur. Bu görevler kimi zaman vezirlik, kimi zaman kâtiplik ve bazen de elçilik olmuş, hekimler yüksek rütbelerle ödüllendirilmiştir. Bu durumda şüphesiz hekimlik mesleğine olan itibarı artırmıştır.

4.3. Öne çıkan Bazı Babürlü Hekimleri

4.3.1. Mevlânâ Yûsufî

Babürlü kaynaklarında hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Mevlana Yusufi, Babürlü Devleti'nin ilk hekimlerinden biridir. Kendisinin Horasan yakınlarında bir bölgede doğduğu ve 1526'da Babürlü Devleti'nin kurucusu Babür Şah ile birlikte Herat bölgesinden Hindistan bölgesine geldiği bilinmektedir.⁷⁶⁰ O, özellikle söz konusu dönemde hekimlik ve tıbbî uygulamalar konusunda uzmanlaşmanın yanı sıra sarayda da çeşitli görevlerde bulunmuş bir figür olarak

⁷⁵⁶ Alavi, *Islam and Healing*, s.30.

⁷⁵⁷ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.53.

⁷⁵⁸ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.53.

⁷⁵⁹ Rezavi, *Physicians as Professionals*, s.53.

⁷⁶⁰ Özcan, *Mevlana Yusufi*, s.454.

nitelendirilebilir. Mevlana Yusufi hakkında bilgi veren kaynaklar genellikle “Tabîb, Herevî, Horasânî, Mahallî ve Karşî” gibi mahlaslar kullanmaktadır.⁷⁶¹

Babürlü Sarayı’nda pek çok görevde bulunduğu ifade edilen Mevlana Yusufi, Babür Şah ve Hümayun Şah’ın hem hekimliğini hem de saray münşiliği görevini üstlenmiştir.⁷⁶² Bunun yanı sıra tıbbî çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir. Mevlana Yusufi, özellikle Babür Şah’ın hükümdarlığı döneminde Unani ve Âyurveda tıbbî üzerine çalışmalar kaleme alarak söz konusu tıbbî geleneklerin aktarılmasına katkı sağlamıştır.⁷⁶³ Babürlü Sarayı’nın en seçkin hekimi olarak nitelendirilen Mevlana Yusufi aynı zamanda üretken bir yazar olarak da anılmaktadır.⁷⁶⁴ Kaleme aldığı eserlerle Hint-İslam literatüründe yer etmiş önemli şahsiyetlerden biridir. Babür Şah ve Hümayun Şah’a ithaf ettiği, tıbbî incelemeler üzerine hazırlanan *Tıbb-i Yûsufî*⁷⁶⁵ ve *Riyâz el-Adhiya* adlı eserleri kaleme almıştır. Bu eserlerin yanı sıra kaleme aldığı pek çok tıp eseri daha bulunmaktadır.⁷⁶⁶

Mevlana Yusufi’nin bir diğer tıbbî eseri ise *Cevâhirü’l-luga*’dır. Bir çeşit tıbbî bilgi ansiklopedisi olarak tasarlanan eser üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde organların açıklaması yapılırken ikinci bölümde basit ve birleşik ilaç türleri izah edilmektedir.⁷⁶⁷ Eserin son bölümü ise fiziksel hastalıklarla ilgilidir. Söz konusu eserin bir nüshası da Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.

Alfabetik olarak hazırlanan bir tür tıp sözlüğü ve ansiklopedi olarak nitelendirilen *Bahrü’l-cevâhir fî tahkîki’l-mustalahâtî’t-Tıbbîyye* adlı eser ise Mevlana Yusufi’nin anatomik ve patolojik tıp terimlerinin izahı, dönemin ünlü hekimlerinin isimleri ve birtakım ilaç reçetelerini içermektedir.⁷⁶⁸ Mevlana Yusufi, eserde kaynak olarak kullandığı önemli tıbbî eserlere de değinmektedir. Bu eserler Azmi Özcan tarafından *Fîrûzâbâdî’nin el-Kâmûsü’l-muhît* adlı eser, İbn Sînâ’nın *el-Kânûn fî’t-tıb* ve *eş-Şifâ*’ adlı eserleri olarak ifade edilmektedir. Dönemin hekimleriyle gerçekleştirdiği tartışma ve istişarelerden de bahseden Yusufi, başkalarının tecrübelerinden de

⁷⁶¹ Özcan, Mevlana Yusufi, s.454.

⁷⁶² Özcan, Mevlana Yusufi, s.454.

⁷⁶³ Alavi, **Islam and Healing**, s.29.

⁷⁶⁴ Altaf Ahmad Azmi, “Development of Unani Medicine During The Reign of Babur (A.D.1526-153)”, **Proceedings of the Indian History Congress**, 52, 1991, s.348.

⁷⁶⁵ Bazı kaynaklarda, *Câmi’u’l-fevâ’id fî’t-tıb* ve *Câmi’u’l-fevâ’id fî’ilâci’l-emrâz* olarak yer almaktadır. Bkz. Özcan, Mevlana Yusufi, s.454.

⁷⁶⁶ Askari, a.g.m., s.177.

⁷⁶⁷ Özcan, Mevlana Yusufi, s.454.

⁷⁶⁸ Özcan, Mevlana Yusufi, s.454.

faýdalandygyny ifade etmektedir.⁷⁶⁹ Bu eserin de bir nüshası ölkemizin kütüphanelerinden Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Altaf Azmi ve Azmi Özcan, onun diğerk eserlerini *Mukatta'ât-ı Yûsufî, Kasîde der Esmâ'-i Edviye-i Müfredede, Fevâ'id-i Ahyâr Sitte-i Zarûriyye, Delâ'ilü'n-nabz, Risâle-i me'kûl ve meşrûb, Delâ'ilü'l-bevl, Risâle-i hıfz-ı sıhhat-i beden* olarak sıralamaktadır.⁷⁷⁰

4.3.2. Mîr Fethullah Şîrâzî

Babürlü Devleti'nde Ekber Şah döneminin ünlü hekimlerinden biri olan Mîr Fethullah Şîrâzî, farmakoloji ve botanik bilimleri başta olmak üzere tıbbî alanda uzmanlaşmış ve dönemin tıbbî gelişmelerine katkı sağlamış olan bir hekimdir. Adını aldığı Şîrâz bölgesinde dünyaya gelen Mîr Fethullah Şîrâzî, tıbbî eğitimini Mîr Gıyâseddin Mansûr'dan, felsefe ve mantık eğitimini ise Cemâleddin Mahmûd eş-Şîrâzî'den almıştır.⁷⁷¹ Ayrıca, Kemaleddin Şîrvanî ve Mevlânâ Kerd'in medreselerinde de ders görmüştür. Maasir-i Umera'da verilen bilgilere göre onun bilgisi ders aldığı bütün bu bilim insanlarından daha ileri seviyededir.⁷⁷² Özellikle mekanik biliminde ün kazanmış olan Şîrâzî, sadece bu alandaki bilgisi ve buluşlarıyla değil aynı zamanda yetiştirdiği öğrencileriyle de adından sıkça söz ettirmiştir. Onun öğrencilerinden biri olan Efdal Han, Adilşâh hükümdarlarından I. Âdil Şah'ın saltanat vekilliğini yapmıştır.⁷⁷³ Bîcâpûr bölgesinde bulunan Efdal Han, Şîrâzî'yi buraya davet ederek söz konusu bölgenin bir bilim merkezi haline gelmesine vesile olmuştur. Şîrâzî ve öğrencileri bulundukları bölgede yaptıkları çalışmalarla bilim merkezleri meydana getirmişlerdir.⁷⁷⁴

Şîrâzî'nin yaptığı bilimsel çalışmalar dönemin diğerk çağdaş yöneticilerinin de takdirini kazanmıştır. Bilimsel çalışmalara olan desteğiyle bilinen Babürlü hükümdarı Ekber Şah, Şîrâzî'yi Babürlü Sarayı'na davet etmiştir. Bu davet üzerine 1583 yılında Agra'ya gelen Şîrâzî, Hekim Ebu'l Feth ile tanıştırılmış ve bu ikili kısa sürede dost olmuştur.⁷⁷⁵ Tıp alanındaki çalışmalarda İbn-i Sînâ'yı örnek alan Şîrâzî bu ekolün Hindistan'da daha da yayılmasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır.⁷⁷⁶ Ekber Şah'ın da desteğini alan Şîrâzî Agra'ya yerleşmiş ve bilimsel çalışmalarını burada sürdürmeye devam etmiştir. Geliştirdiği icatlar sayesinde, Babürlü Devleti'nin en önemli

⁷⁶⁹ Özcan, Mevlana Yusufî, s.454.

⁷⁷⁰ Azmi, a.g.m., s.348.

⁷⁷¹ Rıza Kurtuluş, “Şîrâzî Mîr Fethullah”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.39, 2010, s.187.

⁷⁷² Shah Nawaz Khan, **The Maathir-ul Umara**, s.543.

⁷⁷³ Osman Bilen, “Mîr Fethullah Şîrazi(1589)”, **İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri: fizik-kimya-Biyoloji**, ed. Mehmet Azimli, Mana Yayınları, İstanbul, 2021, s.59.

⁷⁷⁴ Bilen, a.g.m., s.59.

⁷⁷⁵ Shah Nawaz Khan, **The Maathir-ul Umara**, s.543.

⁷⁷⁶ Kurtuluş, a.g.m., s.188.

bilim insanlarından biri olmuştur. Yaptığı çalışmalar kendisine Emînülmülk, Adudüdevle ve Adüdülmülk gibi unvanlar kazandırmıştır.⁷⁷⁷

Ebu'l Fazl, Şîrâzî'den sık sık övgüyle bahsetmektedir. “Eski ilim kitapları kaybolursa, yeni bir bilimsel temel kurabilirdi ve eski kitaplara ihtiyacı olmazdı.”⁷⁷⁸ sözleriyle onun bilimsel bilgisinden takdirle bahsetmektedir. Hindistan'ın İbn-i Sînâ'sı olarak adlandırılan Şîrâzî, özellikle ateşli silahlar ve mekanizmalar üzerine yaptığı çalışmalarla tanınsa da Hint ve Fars kültürü arasında yaptığı çalışmalarla bir köprü görevi görmüştür.⁷⁷⁹ Onun başlıca eserleri *Risâle-i 'Acebât-ı Keşmîr*, *Târîh-i Elfî*, *Hulâsatü'l- Menhec*, *Tekmile-i Hâşîye* şeklinde sıralanabilir.

Şîrâzî, yaptığı çalışmalarla Ekber Şah döneminde pek çok bilimsel çalışmanın öncüsü olmuştur. Babürlü Devleti bünyesindeki medreselerin eğitim programlarına katkı sağlayan Şîrâzî, ilahiyat, matematik ve fen bilimleri gibi alanlarda dersleri ve içeriklerini düzenlemiştir. Medreselerde okutulan Farsça, Arapça ve Sanskritçe dillerindeki dersleri Müslüman ve Hindu öğrencilerin birlikte eğitim görmesine olanak sağlamış ve bir arada yaşama kültürünü kazandırmaya çalışmıştır.⁷⁸⁰ Şîrâzî, 1589 yılında Ekber Şah'ın Keşmir'e düzenlediği sefere katılmış, ancak sefer sırasında hastalanmış, aynı yılın Ağustos ayında ise ölmüştür.⁷⁸¹

4.3.3. Hekim Ali Gilâni

Hekim Ali Gilâni, söz konusu dönemde adından sıkça söz ettiren, hem siyasi yönleriyle hem de tıbbî kimliğiyle Babürlü Devleti'ne katkı sağlayan önemli bir şahsiyettir. Kendisinin asıl ön planda olduğu ve uzmanlaştığı alan tıptır. O, özellikle Unani tıbbını şekillendiren hekimlerden biri olan İbn-i Sînâ'nın ve onun çalışmalarının üzerine yaptığı incelemelerle tanınmaktadır. Hekim Ali Gilâni, tıp alanında yaptığı çalışmaları ve katkılarıyla Ekber Şah döneminin saray hekimlerinden biri olmuştur. Yukarıda izah edildiği gibi Ekber Şah bilimsel ve sanatsal çalışmaları teşvik eden hükümdarlık karakteriyle sanatkârları, bilim insanlarını ve pek çok hekimi Babürlü Devleti bünyesinde bir araya getirmeye çalışarak, bilim merkezi oluşturmak istemiştir.⁷⁸² Hekim Ali Gilâni de söz konusu dönemin öne çıkan hekimlerinden biri olarak hem hükümdarların hem de pek çok saray mensubunun tedavisiyle yakından ilgilenmiştir.

⁷⁷⁷ Bilen, a.g.m., s. 60.

⁷⁷⁸ Bilen, a.g.m., s. 60.

⁷⁷⁹ Bilen, a.g.m., s. 60.

⁷⁸⁰ Bilen, a.g.m., s. 61.

⁷⁸¹ Bilen, a.g.m., s. 61.

⁷⁸² S.A. Husain, “Hakeem Ali Gilani A Commentator of Canon of Avicenna”, **Bulletin of the Indian of History History of Medicine**, 27, Haydaravad, 1997, s.47.

1554 yılında adını aldığı Gilân bölgesinde dünyaya gelen Hekim Ali Gilâni'nin Şii mezhebine mensup olduğu bilinmektedir. *Maasir'ul Umera*'da yer alan bilgilere göre Gilâni Hindistan'a geldiğinde oldukça yoksulluk ve sıkıntı içindedir.⁷⁸³ Tıp eğitimini Hekim Fathullah Şîrâzî'den alan Gilâni, özellikle tıp ve matematik alanında oldukça yeteneklidir. Onun yaşamı hakkında elde edilen bilgiler oldukça sınırlıdır, daha çok Ekber Şah'ın hizmetine girdikten sonra tanınmıştır. Ekber Şah'ın saltanatı döneminde Hindistan bölgesine gelen Gilâni, Cihangir Şah döneminde de hekimlik görevini sürdürmüştür. Tıp alanındaki engin bilgisiyle Ekber Şah'ın dikkatini çekmiş ve onun kişisel hekimi olmuştur.⁷⁸⁴ Zamanla ikili arasında bir dostluk oluşmuş, bu durum da Gilâni'nin devlet içerisindeki önemini ve konumunu arttırmıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre dönemin saray şairi olarak bilinen ve çeşitli elçilik görevlerinde bulunan Faizi'yi tedavi etmesi için Ekber Şah tarafından görevlendirilmiştir. Sonrasında ise Gilâni, Ekber Şah'a her daim eşlik ederek yanında bulunmuştur.⁷⁸⁵ Bununla birlikte, Hürrem başta olmak üzere çeşitli hanedan mensubuna eğitim vermiştir.⁷⁸⁶ Ayrıca, kariyeri boyunca pek çok elçilik görevinde de bulunmuştur. Bu görevlerden birinde Gilâni, 1580 yılında Bijapur Sultanlığı'na I. Ali Adil Şah'ın sarayına elçi olarak gönderilmiştir.⁷⁸⁷

Hekim Ali Gilâni, Ekber Şah'ın oldukça değer verdiği bir karakterdir. Yine dönemin pek çok kaynağında Hekim Gilâni'nin Ekber Şah' çok yakın ve onun üzerinde ikna edici bir etkiye sahip olduğu ifade edilmektedir. Çünkü Ekber Şah ona tıbbî yetkilerin yanı sıra askeri ve yukarıda örneği verildiği gibi siyasi yetkiler de vermiştir. Bu yetkilerden biri 700 atının Hekim Gilâni'nin kontrolüne verilmesidir.⁷⁸⁸ Bunun yanı sıra Ekber Şah, kendisine hükümdarlığının 40. yılında *Zamanın Galen'i* unvanını vermiştir.⁷⁸⁹

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Gilâni, cömert bir karaktere sahip olmakla birlikte her yıl büyük miktarda parayı fakirlerin tedavisi için harcamıştır. *Maasir'ul Umera* adlı eserde Gilâni, hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Eserde onun tıp ve bilimsel anlamda çok yetenekli bir karaktere sahip olduğu ve hekimlik yetisinin yanı sıra yardımsever bir karakteri olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Gilâni'yi "Tedavileri dünyayı şaşırttı." sözleriyle nitelendirmektedir.⁷⁹⁰

⁷⁸³ Shah Nawaz Khan, **The Maathir-ul Umara**, s.180.

⁷⁸⁴ Husain, a.g.m., s.47.

⁷⁸⁵ Husain, a.g.m., s.47.

⁷⁸⁶ Oruç, a.g.t., s.14.

⁷⁸⁷ Oruç, a.g.t., s.14; Husain, a.g.m., s.47.

⁷⁸⁸ Oruç, a.g.t., s.14; Husain, a.g.m., s.47.

⁷⁸⁹ Husain, a.g.m., s.47.

⁷⁹⁰ Husain, a.g.m., s.47.

Maasir'ul Umera'da Gilâni hakkında ilginç bir bilgi de yer almaktadır. Eserde, Ekber Şah ve Hekim Gilâni arasında geçen bir konuşmaya yer verilmektedir. Ekber Şah, ishal hastalığına yakalandığında Gilâni'nin uyguladığı hiçbir tedavi onu iyileştirememiştir. Bu durum üzerine oldukça sinirlenen Ekber Şah “Sen sadece yabancı bir baharatçıydın, seni bu rütbeye biz yükselttik.” diyerek Hekim Gilâni'yi azarlamıştır.⁷⁹¹ Hekim Gilâni bu sözlerin üstüne “Bir ilaç var ama bu durumda kullanılamayacağına göre ne işe yarar ki” sözleriyle Ekber Şah'ı yanıtlamıştır.⁷⁹² Ekber Şah “Ne olacaksa olsun.” diyerek ilacı kullanmıştır. Bu olay sonrasında ilaç yüzünden daha da kötüleşen Ekber Şah'ın kısa süre sonra öldüğü ifade edilmektedir.⁷⁹³

Hekim Gilâni'nin kaleme aldığı bazı tıp kitapları da bulunmaktadır. Bu kaynaklardan biri Unani ve genel Hint tıbbî uygulamalarını ele alan ansiklopedik bir tıbbî metin olan *Fattahi* adlı çalışmadır.⁷⁹⁴ Eser Yangmini'nin⁷⁹⁵ *Kanun* adlı eserin bir yorumu olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca Hekim Gilâni, tıbbî görüşlerini büyük ölçüde Galen, İbn-i Sînâ ve El Cürcani gibi Unani hekimlerden almış ve Farsça tıbbî edebiyat modelini benimsemiştir.⁷⁹⁶ Cihangir Şah da eserinde, Hekim Gilâni'den övgüyle bahsetmektedir. Ayrıca onun *Fattahi* adlı eserinin *El-Kânûn Fi't-Tıb'ın* bir çeşit tefsiri olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹⁷ Hekim Gilâni'nin kaleme aldığı diğer eserler *Mucerribat-e Cemali*, *Şerh-i Kanun*, *Şerh-i Külliyyat Amili* ve *Tarik-i Ulfi* şeklinde sıralanabilir.⁷⁹⁸ Bu eserden *Şerh-i Kanun* tıp hakkında daha çok bilgi içermektedir.⁷⁹⁹ Arapça olarak kaleme alınan eser beş ciltten oluşmaktadır. Birinci cildi 608 sayfadan oluşan eser vücudun bölümleri, hastalıkların sebepleri ve semptomları, nabız, dara hastalıkları, fiziksel egzersizler, yiyecekler, yaşlıların sağlığı ve tıbbî maddeler hakkında bilgi vermektedir.⁸⁰⁰ Eserin ikinci cildi ise 796 sayfadan oluşmaktadır. Bu bölümde tedavi amaçlı kullanılan otlardan, hayvansal gıdalardan, minerallerden bahsederken bu maddelerin hangi hastalığın tedavisinde kullanıldığına dair direktifler vermektedir.⁸⁰¹ Üçüncü ve dördüncü ciltlerde ise cilt hastalıkları ve panzehirler hakkında

⁷⁹¹ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, s.182.

⁷⁹² Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, s.182.

⁷⁹³ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, s.180.

⁷⁹⁴ Alavi, *Islam and Healing*, s.35.

⁷⁹⁵ Yangmini ya da el Jagmini 14. Yüzyıl'ın ortalarına kadar yaşamış Arap kökenli hekim ve gökbilimcidir. Onun Kanunşah adlı eseri tıp üzerinedir. Yangmini'nin Astronomi üzerine de oldukça önemli çalışmaları bulunmaktadır. Bkz. Jaghmîni, “Sharaf al-Dîn Maḥmūd ibn Muḥammad ibn 'Umar al-Jaghmîni al-Khwārizmî”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed.Thomas Hockey, New York, 2007, s.584.

⁷⁹⁶ Alavi, *Islam and Healing*, s.35.

⁷⁹⁷ A. Chattophay, Emperor Akbar as a Healer and His Eminent Physicians, s.152.

⁷⁹⁸ Söz konusu eserler kaynakta “1. Muḥarrabat-e-Jamali 2. Sharh-e-Qanoon 3. Sharh-e-Kulliyat Amili 4. Sharh-e-Mualejat 5. Tareekh-e-ulfi” şeklinde sıralanmaktadır. Ne yazık ki eserler hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bkz. Husain, a.g.m., s.49.

⁷⁹⁹ Husain, a.g.m., s.49.

⁸⁰⁰ Husain, a.g.m., s.49.

⁸⁰¹ Husain, a.g.m., s.49.

bilgi içermektedir. Eserin son cildinde mide ve bağırsak üzerine sindirim rahatsızlıkları hakkında bilgiler vermektedir.⁸⁰²

Kaynaklarda Hekim Gilâni hakkında bazı tartışmalar da yer almaktadır. Bedâûnî'nin kaleme aldığı *Müntehabü't-Tevarih* adlı eserde Hekim Gilâni hakkında eleştiriler yer almaktadır. Bedâûnî, Gilâni'nin abartılmış bir hekim olduğunu, şifa sanatına ne kadar tutkuyla bağlı olsa da sınırlı deneyimiyle kalıplaşmış tedavilerin ötesine gidemediğini ifade etmektedir.⁸⁰³ “Bir hasta onun ilaçlarında birini içtikten sonra yok olmanın tadına varır.” sözleriyle Hekim Gilâni'yi eleştirmektedir.⁸⁰⁴ Modern tarihçilerden O.P. Jaggi ise *Orta Çağ Hindistan'ında Tıp* adlı eserinde Bedâûnî'nin bu sözlerine karşı çıkmaktadır. Jaggi, Bedâûnî'nin bu cümlelerini Gilâni'nin henüz genç bir hekimken kurabileceğini belirtmektedir.⁸⁰⁵

Jaggi'nin Hekim Gilâni hakkında verdiği bilgiler arasında bazı rahatsızlıkların tedavisinde kullandığı ilaçlar da yer almaktadır. Söz konusu ilaçlardan biri “deodar yağı”dır. “Ekber Şah, Kabil'e giderken filden düştüğünde vücudunda çok fazla ağrı ve acı hissettiğinde deodar yağını kullandı ve üç gün sonrasında oldukça rahatlamıştı.” sözleriyle Ekber Şah'ın bu ilacı kullandığını ve sonrasında iyileştiğini ifade etmektedir.⁸⁰⁶ Hindistan bölgesinde yetişen deodora sediri⁸⁰⁷ Ayurvedik tedavilerde sıklıkla kullanılan bir ilaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde alternatif tıpta hala kullanılan bu ilacın yapıldığı deodar ağacı, Hindistan'da ilahi bir unsur olarak kabul edilmektedir.

Kaynaklarda Hekim Gilâni'nin eğitimi hakkında da bazı bilgiler yer almaktadır. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda tıp eğitiminin önemli merkezlerinden biri İran'dır ve Babürlü Devleti'nde görev yapan pek çok hekim İran'da eğitim almıştır.⁸⁰⁸ Lahican (Gilan), Meşhed, İsfahan ve Şiraz gibi şehirlerdeki tıp medreseleri bu duruma örnek verilebilir. Buna ek olarak çok sayıda hekim bilgisini ve uzmanlığını geliştirmek için İran bölgesine gitmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi o dönemki tıp eğitimi büyük ölçüde öğretmen odaklı olup, bu alanda ilerlemek isteyenler tanınmış

⁸⁰² Husain, a.g.m., s.49.

⁸⁰³ Husain, a.g.m., s.49.

⁸⁰⁴ Husain, a.g.m., s.48.

⁸⁰⁵ Husain, a.g.m., s.49.

⁸⁰⁶ Husain, a.g.m., s.49.

⁸⁰⁷ Dodaar ağacı ya da Cedrus deodara olarak da bilinen Hindistan Sediri genellikle Türkistan ve Himalaya'larda bulunan bir ağaç türüdür. Özellikle geleneksel tıpta kullanılan deodara kabuğundan ve yağından elde edilen birleşenler antimikrobiyal nitelikler taşımaktadır. Bakterile ve bazı virüslere karşı koruyucudur. Ağrı kesici özellikleri bulunan Deodar yağı kas ve kemik ağrılarında da kullanılmaktadır. Söz konusu yağın cilt üzerinde de önemli etkileri olduğu belirtilmektedir. Özellikle akne, sedef, egzama vb. cilt hastalıklarına iyi gelmektedir. Bir çam ağacı türü olan Deodar görünüş olarak çam ağacına benzemektedir. Bkz. Sumeet Gupta vd., “Phytochemistry and pharmacology of Cedrus deodara: An Overview”, *International Journal of Pharmaceutical Sciences and Research*, 2(8), 2011. (2010-2020)

⁸⁰⁸ Rezavi, Hospitals and Medicine in Medieval, s.187.

hekimlerden dersler almıştır. Hekim Gilâni'de eğitimini büyük ölçüde Fethullah Şîrazî ve Hekim-ül Mülk adlı hekimlerden almıştır.⁸⁰⁹

4.3.4. Hekim Ebu'l Feth Gilâni

Ekber Şah dönemi hekimlerinden biri olan Ebu'l Feth Gilâni, Gilan bölgesinin sadrı olan Mevlana Abdülrezzak'ın oğlu ve Hekim Humam'ın ağabeyidir (Bkz. Görsel 9). Şah Tahmasp'ın Gilân bölgesini fethetmesinin ardından Mevlana Abdülrezzak öldürülmüştür. Asıl adı Masihuddin Ebu'l Feth'dir ve kardeşleri Hekim Humam ve Hekim Nureddin ile birlikte, Ekber Şah'ın saltanatının 20. yılına denk gelen 1576 yılında Hindistan bölgesine gelmiştir.⁸¹⁰ Bu üç kardeş hem yetenekleriyle hem de ailelerinin saygınlığından dolayı, Babürlü Sarayı'nda devletin hizmetine alınmışlardır. Hekim Ebu'l Feth'in Babürlü Sarayı'nda göreve başladığında 25 yaşında olduğunu belirtilmektedir.⁸¹¹ *Ekbernâme*'de yer alan bilgilere göre Hekim Ebu'l Feth kısa sürede bilgisi ve yeteneği sayesinde Ekber Şah'la yakın bir dostluk kurmuştur.⁸¹²

Sarayda yaklaşık 4 yıl çalışan Hekim Ebu'l Feth, 1579 yılında Bengal'e sadr ve emin olarak atanmıştır. Ekber Şah döneminde değinilen sadr olarak atanan beş hekimden biridir.⁸¹³ Böylelikle tıbbî kimliğinin yanı sıra Babürlü Devleti'nde görev almış bazı hekimler gibi siyasi görevlerde de bulunmuştur. Bengal'deki görevi sırasında Babürlü Devleti sınırları içinde yaşayan bir Türk boyu olan Kagşanlar'ın (Qaqshals)⁸¹⁴ isyan etmesiyle Hekim Ebu'l Feth ve kardeşi Hekim Nureddin, çok sayıda askerle birlikte esir düşmüştür.⁸¹⁵ Hekim Ebu'l Feth kaçmış ve Babürlü sarayına sığınmıştır. Ancak kardeşi Nureddin öldürülmüştür. Ebu'l Fazl'ın verdiği bilgilere göre Bengal'de yaşadıklarını hükümdara anlattıktan sonra, 1581'de Delhi, Malva ve Gucerat'ın sadr ve emirliğiyle ödüllendirilmiştir.⁸¹⁶

⁸⁰⁹ Saksena, *History of 'Shahjahan of Dihli'*, s.3.

⁸¹⁰ Hekimin asıl adı hakkında ve ailesi hakkında "Ruq'at-i Hakim Abul-Fath Gilani" adlı eserde ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

⁸¹¹ Muhammed Bashir Huseyn, *Ruq'at-i Hakim Abul-Fath Gilani*, Penjap University Press, 1968, s.2.

⁸¹² Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.1, s.175.

⁸¹³ Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, C.2, s.276; A.Chattophyay, *Emperor Akbar as a Healer and His Eminent Phsicians*, s.153.

⁸¹⁴ Kakshallar, Babürlü Devleti'nin erken dönem fetihlerinde önemli roller üstlenen Türk kökenli bir boydur. Orta Afganistan bölgesinden gelerek Babürlü hizmetine giren bu boy Hümayun Şah ve onun veziri Bayram Han'la birlikte dvelletin yeniden tesis edilmesi için büyük çaba göstermişlerdir. Sonrasında Ekber Şah'ın hemen hemen bütün seferlerine iştirak eden bu boyun devletin gelişmesinde önemli katkıları bulunmaktadır. Bkz. Benedek Peri, "A Turkic Clan in Mughal India the Qaqhals in Akbar's Service", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum*, 60(4), 2007, ss.363-398.

⁸¹⁵ Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, C.2, s.289.

⁸¹⁶ Afzal Husain, *The Letters of Hakim Abul Fateh Gilani- An Unexplored Source Of Akbar's Reign*, *Proceedings of the Indian Histoory Congress*, 44, 1983, s.189.

Şekil 9: Kraliyet Koleksiyonu'ndan Ebu'l Feth Gilâni'nin Portresi

Kaynak: Royal Collesction Trust.

Hekim Ebu'l Feth, pek çok siyasi durumda karşımıza çıkmaktadır. Çok sayıda seferde Ekber Şah'a eşlik etmiş, rütbeleri ve emrinde olan asker sayısı artırılmıştır. Söz konusu seferlerden biri Ekber Şah'ın Pencap'a ilerleyişidir. Bu sefer esnasında Ebu'l Feth de Ekber Şah'a eşlik etmiştir.⁸¹⁷ Bu seferin ardından Afgan isyancıları bastırmak için Zain Han'a yardım etmekle görevlendirilen Ebu'l Feth, buradaki başarısızlığından dolayı Babürlü Sarayı'ndan dışlanmışır.⁸¹⁸ Ancak, kısa bir süre sonra Abdürrahim Han'ın⁸¹⁹ da desteği ile yeniden siyasi görevlerine dönmüştür.⁸²⁰

Hekim Ebu'l Feth hakkındaki bir diğer önemli bilgi de tütünle ilgilidir. Hekim Ebu'l Feth, tütünün tam anlamıyla etkileri bilinmediği için kullanılmasına karşıdır. Ancak Ekber Şah, ilaç

⁸¹⁷ Afzal Husain, a.g.m., s.190.

⁸¹⁸ Afzal Husain, a.g.m., s.190.

⁸¹⁹ Abdürrahim Han halk arasında Rahim olarak da bilinen Türk kökenli Bayram Han'ın oğludur. Ekber Şah'ın akıl hocası ve yakın dostudur. 1556 yılında dünyaya gelmiştir ve *Han-ı Hanan* unvanıyla da tanınmaktadır. Astroloji üzerine çalışmalar da yapan Abdürrahim Han aynı zamanda saray şairidir.

⁸²⁰ Afzal Husain, a.g.m., s.190.

olarak kullanılmasına izin vermiştir. Bunun üzerine Hekim Ebu'l Feth tütünün daha zararsız hale gelmesi için kullanılmadan önce sudan geçirilmesini önermiştir. Hatta O.P. Jaggi, tütün içmek için kullanılan “hokka”nın Gilâni tarafından icat edildiğini öne sürmektedir. Hokkanın tarihi incelendiğinde ilk olarak Türkistan ve Hindistan bölgesinde ve 16. yüzyıl sonlarında ortaya çıkması Jaggi'nin öne sürdüğü bu düşüncenin doğruluk payını arttırmaktadır. Ebu'l Feth, tütünün tam manada yan etkileri bilinmediğinden dolayı kullanımını doğru bulmamıştır. Tütün kullanımını engelleyemeyen Ebu'l Feth, onu daha zararsız hale getirmek için sudan geçirerek kullanılmasını tavsiye etmiş ve yine aynı nedenle hokkanın icat edilmesine vesile olmuştur.⁸²¹

Hekim Ebu'l Feth hakkında dikkat çeken bir bilgi de onun kaleme aldığı mektuplardır. Elde edilen bilgilere göre onun kaleme almış olduğu 72 mektuptan oluşan ve Dr. Bashir Ahmed tarafından düzenlenen bir koleksiyon bulunmaktadır. Söz konusu mektuplardan 22 tanesi, Ekber Şah döneminde önemli saray görevlerinde bulunan kardeşi Hekim Humam'a gönderilen mektuplardır.⁸²² Mektupların altı tanesi Abdurrahim Han'a gönderilirken diğerleri Mirza Aziz Koka, Şemseddin Hâvî, Şerif Amuli ve dönemin hekimlerinden Hekim Lütfullah'a gönderilmiştir.⁸²³ Muhammed Bashir Hüseyin de söz konusu mektuplardan alıntılarla sık sık örnekler vermektedir. Örneğin, kardeşi Hekim Humam'a yazdığı 34. mektupta Bengal vilayetindeki çeşitli durumlardan ve burada şariat kuralları uygulamaya çalıştığından bahsetmektedir.⁸²⁴ Yine başka bir mektupta, “Allah'a yakın ol, dostlarının ihtiyaçlarını kendi ihtiyaçlarından öne tut ve onlara karşı kalbin ve ruhunla samimi ol. Kendini eğit ve hatalarına dikkat et.”⁸²⁵ sözleriyle öğütler verdiği karşımıza çıkmaktadır. Bu mektuplar, pek fazla siyasi ve tıbbî bilgiler içermese de dönemin önemli gelişmelerine atıflarda bulunması açısından dikkate değer bilgiler içermektedir.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hekim Ebu'l Feth, tıbbın yanı sıra tasavvuf, felsefe, ahlak ve İslam edebiyatı üzerine de yoğunlaşmıştır.⁸²⁶ Hekim Ebu'l Feth, tıbbî alandan ziyade siyasi kimliğiyle ön plana çıkmaktadır. Onun hakkında elde edilen bilgiler büyük ölçüde siyasi yetkilerini ve faaliyetlerini içermektedir. Dolayısıyla, Ebu'l Feth hakkında daha önce yazılmış eserler ve makaleler tıbbî niteliklerine pek fazla değinmeden siyasi hayatı hakkında bilgiler vermektedir.

⁸²¹ A.Chattophay, Emperor Akbar as a Healer and His Eminent Physicians, s.154.

⁸²² Afzal Husain, a.g.m., s.190.

⁸²³ Afzal Husain, a.g.m., s.190.

⁸²⁴ Huseyn, a.g.e., s.11.

⁸²⁵ Huseyn, a.g.e., s.11.

⁸²⁶ Huseyn, a.g.e., s.17.

4.3.5. Hekim Humam

Babürlü Devleti'nin önemli bir hekimi ve bilim insanlarından biri olan Hekim Humam, Ekber Şah döneminde saray hekimi olarak görev yapmış, tıp alanındaki derin bilgisiyle dönemin sağlık uygulamalarına önemli katkılarda bulunmuştur. Asıl adı Hümayun olan Hekim Humam, Gilân bölgesinde doğmuştur. Babası Mevlana Abdülrezzak Gilâni, Gilâni bölgesinde uzun yıllar boyu kâtiplik yapmış, 1566-1567 yılları arasında bölgenin Şah Tahmasp tarafından ele geçirilmesiyle esir alınmıştır.⁸²⁷ Hekim Ebu'l Feth'in kardeşidir ve yukarıda izah edildiği gibi diğer kardeşleri Hekim Nureddin ile birlikte bu üç kardeş hekim Safevi baskılarından kaçarak Ekber Şah'ın saltanatının 20. yılında Hindistan'a yerleşmiştir.⁸²⁸

Hindistan bölgesine Hümayun adıyla gelen ve Ekber Şah'la yakınlık kuran Hekim Humam'a bu isim Ekber Şah tarafından verilmiştir. Bunun sebebi olarak Hümayun Şah'a karşı olan saygı olarak ifade edilmektedir. Bundan dolayı ilk olarak *Hümayun Kuli* (Hümayun'un kölesi) olarak anılmış, sonrasında ise kendisine Hekim Humam adı verilmiştir.⁸²⁹ Ekber Şah'ın hizmetinde yaklaşık 20 yıl geçiren Hekim Humam Babürlü Sarayı'nda pek çok farklı görevde bulunmuştur. Bunlardan belki de ilki *mir bakawal* ve *bakawal begi* unvanlarıyla Babürlü saray mutfağında mutfak amiri olarak görev almasıdır.⁸³⁰ Ebu'l Fazl, Ekber Şah ve Hekim Humam'ın yakın bir dostluk kurduğunu, sarayda büyük bir nüfuza sahip olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Hekim Humam'ın elçi olarak Turan'a gönderildiği dönemde Ekber Şah'ın saray yemeklerini beğenmediği belirtilmektedir.⁸³¹ Rizvi, Hekim Humam'ın Ekber Şah üzerindeki etkisini zor durumda olan insanlara yardım etmek için kullandığını belirtmektedir. Bedâûnî de Hekim Humam ve Ekber Şah arasındaki dostluktan sıklıkla söz etmekte, Hekim Humam'ın hükümdarın dini görüşlerine her daim uyum sağladığı ve kısa süre içinde en yakın dostu olduğuna da değinmektedir.⁸³²

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hekim Humam hat ve şiir sanatında da etkili bir isimdir. Bir İslam tarihi eseri olan *Tarih-i Alfî*'nin kaleme alınmasına büyük bir katkı sağlamıştır.⁸³³ Ancak onun asıl uzmanlık alanı tıp ve fiziktir. Bu nedenle Ekber Şah, onu *öğrenme ve bilgeliğin kaynağı* ve *sıra dışı bir adam* olarak nitelendirmektedir.⁸³⁴

⁸²⁷ Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A Socio- Intellectual History of the Isna 'Ashari Shi'is in India*, Munshiram Manoharlal Publishers, 1986, s.186

⁸²⁸ A. Chattophyay, *Emperor Akbar as a Healer and His Eminent Physicians*, s.152.

⁸²⁹ Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.1, s.474; Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, C.2, s.214.

⁸³⁰ Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.1, s.474.

⁸³¹ Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.1, s.474.

⁸³² Bedâûnî, *Muntakhabut-t-Tawarikh*, C.2, s.214.

⁸³³ Rizvi, a.g.e., s.189.

⁸³⁴ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, C.1, s.606.

Hekim Humam ölümüne kadar siyasi görevleri sürdürmeye devam etmiştir. Bu doğrultuda 1588 yılında Buhara Han'ı II. Abdullah Han'a elçi olarak gönderilmiştir ve kısa bir süre sonra Ekber Şah tarafından sadr olarak atanmıştır.⁸³⁵ Saraydaki görevlerinin yanı sıra çeşitli elçilik görevlerinde de bulunan Hekim Humam 1586 yılında Tiran'a Abdullah Özbek Han'a elçi olarak gönderilmiştir.⁸³⁶ Ekber Şah, Özbek Han'a gönderdiği mektupta Hekim Humam'la ilgili şu sözleri kaleme almıştır:

Biz, eğitim ve yetenek yuvası, sadakatin en üst düzeyde olduğu, en iyi sırdaşımız, doğru konuşan ve doğru davranan, hizmetinin başlangıcından itibaren yanımızda olan yetenekli Hakim Humam'ı bizden uzak bir yere göndermeyi düşünmüyorduk. Fakat biz onu bir elçi olarak gönderdik, çünkü o bizim nezdimizde öyle bir mevkidedir ki, meseleleri başka hiç kimsenin müdahalesi olmadan bize sunar. Eğer siz de şerefli görüşmelerinizde ona benzer şekilde davranırsanız, bunlar sizinle benim aramda doğrudan bir iletişim olacaktır.⁸³⁷

Kaynaklarda, Hekim Humam'ın tıbbî kimliği hakkında pek fazla bilgi yer almamaktadır. Ancak, Cihangir Şah'ın şehzadeliliği döneminde aşırı içki tüketiminden dolayı hastalandığını ve dönemin ünlü saray hekimleri Hekim Ruhullah, Hekim Ruknā ve Hekim Sadra tarafından uygulanan tedavilerin işe yaramadığını ve en sonunda Hekim Humam'ın yardımıyla hastalığı atlattığı ifade edilmektedir. Cihangir Şah bu durumu şu sözlerle aktarmaktadır:

Saygıdeğer babamın özel danışmanı ve sırdaşı olan Hakim Ebu'l Feth kardeşi Hakim Humam'a durumumu anlattım. Bana hiçbir korku ve tereddüt duymadan tavsiyelerde bulundu, bu da bana olan en büyük samimiyetinin ve sevgisinin bir sonucuydu ve tedaviye başladım. Onun tavsiyesi üzerine içeceklerime Philonium Romanian katmaya başladım ve miktarını kademeli olarak artırdım, şarap miktarını da aynı oranda azalttım ve böylece onun tedavisiyle alkol bağımlılığım kurtuldum.⁸³⁸

Hekim Humam, Ekber Şah'ın hükümdarlığının 40. yılına tekabül eden 1895 yılında, ağabeyi Hekim Ebu'l Feth'in ölümünün hemen ardından verem hastalığından dolayı ölmüştür. O, Babürlü Devleti'nde saraydaki en saygın isimlerden biri olarak görev yapmanın yanı sıra, tıbbî anlamda da bilgisine başvuru alan önemli isimlerden biri olmuştur.

4.3.6. Hekim Ruknā

Aslen İranlı bir hekim olan Hekim Ruknā , Ekber Şah'ın hükümdarlığı döneminde Hindistan coğrafyasına gelmiş ve Şah Cihan dönemine kadar bölgede hekimlik faaliyetlerini sürdürmüştür. Hayatı hakkında pek fazla bilgiye ulaşılamasa da, Cihangir Şah, Tüzük'te Hekim Ruknā'dan birkaç

⁸³⁵ A. Chattophyay, Emperor Akbar as a Healer and His Eminent Physicians, s.152.

⁸³⁶ Hakeem Abdul Hameed, "Hakims of the Seventeenth Century", **Exchanges between India and Central Asia in the field of Medicine**, C.3, Yeni Delhi, 1986, s.1.

⁸³⁷ Ebu'l Fazl Allami, **Ain-i Akbari**, C.3, s. 500; Shah Nawaz Khan, **The Maathir-ul Umara**, C.1, s.606.

⁸³⁸ Hameed, a.g.m., C.3, s.1

defa söz etmektedir. Cihangir Şah yakın dostu İnyet Han'ın hastalığında Hekim Ruknâ tarafından tedavi edildiğini şu sözlerle ifade etmektedir:

O benim yakın hizmetkârlarımdan biriydi. Afyona ve fırsat buldukça içkiye bağımlı olduğu için, yavaş yavaş şarapla delirdi. Zayıf yapılı olduğu için sindirebileceğinden fazlasını aldı ve ishal hastalığına yakalandı ve bu zayıf durumda iki veya üç kez bayıldı. Emrim üzerine Hekim Ruknâ çareler uyguladı, ancak başvuru her yöntem işe yaramadı. Aynı zamanda garip bir açlık geldi ve doktor yirmi dört saatte bir kereden fazla yememesi için elinden geleni yapmasına rağmen kendini tutamadı.⁸³⁹

Hekim Ruknâ hakkında *Tüzük*'te verilen bilgiler bununla sınırlı değildir. Ancak Cihangir Şah, Hekim Ruknâ'nın hekimlik özelliklerini "...kötü huyu ve bilgisizliği nedeniyle göreve uygun olmadığını bildiğimden, Hekim Ruknâ'yı görevden aldım..."⁸⁴⁰ sözleriyle pek de iyi bir hekim olmadığını ifade etmektedir. Cihangir Şah, kendi hastalığı için de Hekim Ruknâ'dan çare aradığını, ama uygulanan hiçbir tedavinin işe yaramadığını şu sözlerle aktarmaktadır:

Bu sırada Keşmir yolculuğundan muaf tutulmuş ve Agra'da bıraktığım Hekim Ruknâ yanıma geldi ve bir güç gösterisiyle tedavimi üstlendi ve sıcak ve kuru ilaçlara güvendi. Onun ilaçlarından da hiçbir fayda elde etmedim; aksine, beynimin ve mizacımın hararetini ve kuruluşunu artırdılar ve çok zayıfladım.⁸⁴¹

Hekim Ruknâ, Babürlü kaynaklarında belki de tıbbî anlamdaki başarısızlığıyla ünlü olan tek hekimdir. Cihangir Şah, onun hakkında olumsuz örnekler vermektedir. Kendisinin daha çok Şah Cihan döneminde başarılarından söz edilmektedir.⁸⁴²

4.3.7. Hekim Musammat Bin Sati Al-Nisa

Hekim Musammat Bin Sati Al-Nisa, Babürlü Devleti döneminde hem yönetsel hem de tıbbî yetenekleriyle ortaya çıkan önemli bir kadın figürüdür. Sati Al-Nisa sarayda önemli bir yönetici olmanın yanı sıra, Hindistan'daki kültürel çeşitliliğin ve kadının tarihsel bağlamdaki etkisinin çarpıcı bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

İran'ın Mazenderan eyaletinde bulunan bir şehir olan Amul'da, yaklaşık 1580'lerde dünyaya gelen Sati Al-Nisa, saray şairi ve hekimlerinden Hekim Ruknâ'nın kardeşi Naşirâ'nın eşidir. Ayrıca, Cihangir Şah döneminin ünlü şairlerinden biri olan *Malik-us Shu'rari* (Şairlerin Kralı) unvanıyla tanınan Tâlib Âmulî'nin⁸⁴³ kızkardeşidir.⁸⁴⁴ Ailesinde âlim, şair ve hekim gibi pek çok

⁸³⁹ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri or Memoirs of Jahangiri*, C.2, 2019, s.29.

⁸⁴⁰ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri or Memoirs of Jahangiri*, C.2, s.140.

⁸⁴¹ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri or Memoirs of Jahangiri*, C.2 s.140.

⁸⁴² Hameed "During the reigns of Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb", *Exchanges between India and Central Asia in the field of Medicine*, C.4, Yeni Delhi, 1986, s.1.

⁸⁴³ Farsça Divan şirinin önemli temsilcilerinden biri olan Tâlib Âmulî, Safeviler döneminde yaşamış Türk asıllı bir şairdir. Genç yaşta Babürlü Devleti'ne gelen Tâlib Âmulî, önemli görevlerde bulunmuş, Ekber Şah ve Cihangir Şah

seçkin kişi bulunan Sati Al-Nisa kocasının ölümünün ardından kız kardeşini görmek için Hindistan'ın Agra bölgesine gelmiş, bilgisi ve tıbbî yetenekleriyle saray ahalisinin dikkatini çekmiştir.⁸⁴⁵ Tıp ve ev işlerindeki uzmanlığının yanı sıra Arapça ve Farsça kaleme aldığı şiirleriyle büyük bir edebi yeteneğe de sahiptir. Bu yeteneğinden dolayı Babürlü Sarayı'nda abisinin bir benzeri, *Şairlerin Prensesi* (malika-us-shu'ara) olarak anılmıştır.⁸⁴⁶

Kocasının ölümünün ardından sarayda göreve başlayan Sati Al-Nisa, kısa sürede Mümtaz Mahal tarafından sevilmiş ve onun hem doktoru hem de en yakın yardımcısı olmuştur. Yeteneği ve davranışları sayesinde kısa sürede *Mühür Bekçisi* makamına terfi etmiştir.⁸⁴⁷ Unani tıbbının uygulayıcılarından biri olan Sati Al- Nisa özellikle haremın pek çok üyesini tedavi etmiş ve Babürlü Sarayı'nda tıbbın yanında sanat ve bilimin öncülerinden biri olarak ün kazanmıştır. Bununla birlikte Şah Cihan'ın kızı Cihanara Begüm'e de dersler vermiştir.

Mümtaz Mahal'in ölümünün ardından haremın kontrolü kızı Cihanara Begüm'e geçmiştir. Sati-Al Nisa da Cihanara Begüm'e sorumluluklarını yerine getirirken destekçisi ve yardımcısı olmuştur. Böylelikle saraydaki nüfuzunu korumuştur. Evlat edindiği kızları iyi bir şekilde yetiştirerek onları Babürlü Devleti'nde önemli görevlerde bulunan kimselerle evlendirerek siyasi bağlarını kuvvetlendirmiştir.⁸⁴⁸ Haremde bulunan kadın tıp uygulayıcılarının arasında bulunan hiyerarşide en üst düzeyde bulunan Sati-Al Nisa dönemin uzman Unani hekimleri arasındadır.⁸⁴⁹

Sati-un Nisa'nın saray içindeki görevleri, yemeklerin organize edilmesinden hükümdarın çocuklarının eğitimlerine kadar uzanmaktadır. Muhammed Salih Kenbu'nun verdiği bilgilere göre tıbbî tedaviler hakkında oldukça bilgili ve karmaşık hastalıkların tedavisinde uzman bir hekimdir.⁸⁵⁰ Kaynaklar, Sati-Al Nisa'nın tıbbî bilgisini övse de uyguladığı tedaviler ve bitkisel ilaçlar hakkında bilgi vermemektedir. Ancak dönemin tıbbî kitaplarında Unani ve Āyurveda tedavilerini birleştiren tıbbî bilgilerin kullanıldığı bilgisi yer almaktadır.

Sati-un Nisa 1646 yılında ölmüştür. Şah Cihan onun cenazesine son derece önem göstermiş ve hizmetlerinin bir karşılığı olarak mezarı, Tac Mahal'in yakınlarında bir anıt şeklinde yaptırmış

dönemlerinde saray şairliği yapmıştır. Bkz. Hicabi Kırlangıç, "Tâlib Âmülî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.39, 2010, ss.505-506.

⁸⁴⁴ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, C.1, s.260

⁸⁴⁵ Mariam Sabri ve Anurag Advani, "Sati-un-Nisa (d.1646): A Female Physician in Mughal India", *Woman in the History Of Sciece*, ed. Hannah Wills vd., UCL Press, Londra, 2023, s.106.

⁸⁴⁶ Sabri ve Advani, a.g.m., s.106.

⁸⁴⁷ https://www.indianetzone.com/hakim_musammat_sati_alnisa (12/2/2025).

⁸⁴⁸ Sabri ve Advani, a.g.m., s.110.

⁸⁴⁹ Sabri ve Advani, a.g.m., s.110.

⁸⁵⁰ Hameed, *During the reigns of Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb*, s.4.

ve mezarına *hanım yoldaşın anıtı* anlamına gelen *saheli burj* adı verilmiştir (Bkz. Şekil 10). Sati-Al Nisa'nın mezarı hükümdarların eşlerinininkine benzer şekilde yaptırılmıştır.⁸⁵¹ Bu durum onun Babürlü Saray'ındaki önemini ve konumunu göstermesi bakımından dikkate değer bir nitelik taşımaktadır.

Şekil 10 : “Hanım Yoldaşın Anıtı”, Saheli Burj

Kaynak: Washington Universitiy Library: [\(6/2/2025\)](#) .

4.3.8. Hekim Mukarrab Han

Babürlü Devleti'nin önemli bir hekimi ve devlet adamı olan Mukarrab Han'ın asıl adı Şeyh Hasan Hüseyin'dir. Ebu'l Fazl'ın verdiği bilgilere göre babası Şeyh Baha'dır. Ekber Şah'ın saltanatının 41. yılında geyik dövüşünde bir geyikten aldığı yarayı tedavi eden bu baba-oğul devlet hizmetine girmiştir. Mukarrab Han, şehzadeliğinden itibaren Cihangir Şah'ın yanında görev yapmaya başlamış ve onun hekimi olmuştur.⁸⁵² Kendisi hakkında Cihangir Şah, ayrıntılı bilgiler vermektedir. Cihangir Şah, Mukarrab unvanının ona şehzadeliği döneminde verildiğini ve çocukluğundan beri kendisinin hizmetinde olduğunu ifade etmektedir.⁸⁵³

⁸⁵¹ Sabri ve Advani, a.g.m., s.110.

⁸⁵² Ebu'l Fazl Allami, *Ain-i Akbari*, C.1, s.543.

⁸⁵³ Cihangir, *The Jahangirnama*, C.1, s.34.

Cihangirnâme'de yer alan bilgilere göre Mukarrab Han, hekimlik görevinin yanı sıra pek çok siyasi görevde bulunmuştur. Mukarrab Han'a çok güvendiğini dile getiren Cihangir Şah, kardeşi Danyal'ın çocuklarını Mukarrab Han'a emanet etmiş ve onları yanına getirmesini istemiştir.⁸⁵⁴ 1607 yılında Goa bölgesine elçi olarak gönderilen Mukarrab Han'ın başarısız olduğu ifade edilmektedir. Ancak, Cihangir Şah onun Goa'dan dönüşünde çok değerli ve nadir bulunan tablolar, mücevherler ve hayvanlar getirdiğinden övgüyle bahsetmektedir.⁸⁵⁵ Ayrıca hem Portekizlilerle hem de İngilizlerle bir dizi diplomatik faaliyet yürüterek dönemin siyasetinde aktif bir rol oynamıştır.⁸⁵⁶ Delhi'de valilik görevinde de bulunan Mukarrab Han'ın mansâbı yani rütbesi hakkında da bilgiler verilmektedir.⁸⁵⁷

Mukarrab Han'ın her ne kadar siyasi hayatıyla ilgili bilgiler daha fazla olsa da hekimlik kimliğiyle ilgili de bilgiler de bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, 1612 yılında Delhi'deki görevi sırasında meydana gelmiştir. Göreve geldikten kısa bir müddet sonra yukarı da değinilen hastalıklardan biri olan Khun-para (kan birikmesi) hastalığına yakalanan Cihangir Şah'ı sol kolundan kan alarak tedavi etmiştir.⁸⁵⁸ Tedavi hakkında Cihangir Şah ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Mukarrab Han, Cihangir Şah'ın her daim gözdelelerinden biri olmuş, Cihangir Şah ona her zaman cömert davranmıştır. Böylelikle ölümüne kadar büyük bir servetle yaşamıştır. 1617 yılına kadar sadece birkaç kişinin erişebileceği bir rütbeye erişmiş ve Gucerat valiliğine atanmıştır. Bihar ve Agra da dâhil olmak üzere devletin pek çok noktasında valilik yapan Mukarrab Han'ın Surat Limanı'ndan da sorumlu olduğu ve Portekizlilerle hiç anlaşamadığı ifade edilmektedir.⁸⁵⁹ Bütün bu siyasi görevlerinin yanı sıra hekimliği de sürdüren Mukarrab Han'ın tıp alanındaki yeteneklerinin son derece büyük olduğu ve çağın İbn-i Sînâ ve Galen'i olduğunu belirten Rezavi, bunun abartılı bir övgü olabileceğini söylemektedir.⁸⁶⁰ Ayrıca hekimin iki tıbbî eseri bulunmaktadır. Bu eserlerden biri *Â'in-i Âshkâr* adlı eserdir. Eser hastalıklar ve belirtiler üzerine kaleme alınmıştır. Bir diğer eseri ise *Â'in-us Şifa'*, ilaçlar, ilaç yapımı, ilaçların özellikleri ve mizaçlar üzerine kaleme alınmış, bir çeşit tedaviler kitabıdır.⁸⁶¹ Cihangir Şah'ın ölümüne kadar aktif görevlerini sürdüren Mukarrab Han, Şah Cihan'ın tahta geçişinden sonra geri planda kalarak, siyasi görevlerini büyük ölçüde bırakmıştır.

⁸⁵⁴ Cihangir, *The Jahangirnama*, C.1, s.34.

⁸⁵⁵ Cihangir, *The Jahangirnama*, C.1, s.133.

⁸⁵⁶ Rezavi, *An Aristocratic Surgeon of Mughal India: Muqarrab Khan*, s.157.

⁸⁵⁷ Cihangir, *The Jahangirnama*, C.1, s.133.

⁸⁵⁸ Cihangir, *The Tuzuk-i Jahangiri*, C.1, s.226.

⁸⁵⁹ Rezavi, *An Aristocratic Surgeon*, s.162.

⁸⁶⁰ Rezavi, *An Aristocratic Surgeon*, s.163.

⁸⁶¹ Rezavi, *An Aristocratic Surgeon*, s.163.

4.3.9. ‘Alimuddin Vezir Han

Şah Cihan dönemi hekimlerinden biri olan Hekim ‘Alimuddin, özellikle Vezir Han unvanıyla bilinmekle birlikte sadrazamlık göreviyle Babürlü aristokrasisinde yerini almıştır. Pencap Cihinot’ta dünyaya gelen Vezir Han, tıp alanında eğitim almış ve bu konudaki ustalığı ve çalışmalarıyla Şah Cihan’ın dikkatini çekmiştir.⁸⁶² Şehzadeliği döneminden itibaren Şah Cihan’la yakın bir ilişki kuran Vezir Han, onun tahta çıkışıyla birlikte yükselmeye devam etmiş ve bir dizi resmi siyasi görevlerde bulunmuştur.⁸⁶³ 1627-1628 yılları arasında kısa bir dönem sadrazamlık görevinde bulunmuş ve bu görevin ardından yine çeşitli valilik görevlerini de üstlenmiştir.⁸⁶⁴

Siyasi görevlerinin yanı sıra tıp alanındaki çalışmalarını da sürdürmüştür. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre ‘Alimuddin Vezir Han Cihinot’da bir tıbbî medrese ve şifahane inşa ettirmiştir.⁸⁶⁵ Ayrıca Saksena, Vezir Han’ın saray hekimi görevinde bulunduğunu ve nabızdan teşhis koyma konusunda oldukça yetenekli bir hekim olduğunu ifade etmektedir.⁸⁶⁶

4.3.10. Hekim Davûd Takarrub Han

17. yüzyılın ortalarından itibaren Babürlü Devleti’nde tıbbî alanda büyük bir üne sahip olan, bilimsel çalışmalarıyla ve tıbbî yetenekleriyle tanınan bir karakter olan Hekim Davûd Takarrub Han özellikle Şah Cihan döneminde yaptığı faaliyetlerle dönemin saygın hekimleri arasında yerini almıştır. Hekim İneyetullah’ın oğlu olan Hekim Takarrub Han, Safevi Devleti’nin hâkimiyet altında doğmuş ve İran gelenekleriyle yetişmiş bir hekimdir.⁸⁶⁷ Babasının ölümünün ardından Şah Abbas’la yakın bir ilişki kuran Hekim Takarrub Han, Safevi Sarayı’nda tıbbî bilgisini iletmiş uzman bir hekim haline gelmiş ve kısa süre sonra Şah Abbas’ın saray hekimlerinin başına geçmiştir.⁸⁶⁸ Ancak, Şah Abbas’ın ardından hükümdar olan Şah Safi ve II. Şah Abbas dönemlerinde, her alanda olan baskıcı tutum bilimsel çalışmaları ve hekimleri de olumsuz etkilemiştir. Söz konusu baskılara dayanamayan Hekim Takarrub Han, hacca gitmek suretiyle bölgeden uzaklaşmış, ancak 1643 yılında Basra Körfezi üzerinden Hindistan bölgesine gelmiştir.⁸⁶⁹

⁸⁶² Shah Nawaz Khan, **The Maathir-ul Umara**, C.1, s.981.

⁸⁶³ Shah Nawaz Khan, **The Maathir-ul Umara**, C.1, s.981.

⁸⁶⁴ Muhammad Afsal Khan, **Iranian Nobility Under Shahjahan and Aurangzeb**, Centre of Advanced Study in History Aligarh Muslim University Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1987, s.130.

⁸⁶⁵ Rezavi, **Medical Techniques and Practices**, s.878.

⁸⁶⁶ Saksena, **History of ‘Shahjahan of Dihli’**, s.257.

⁸⁶⁷ Hameed, **During the reigns of Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb**, s.4.

⁸⁶⁸ Shah Nawaz Khan, **The Maathir-ul Umara**, C.1, s.923.

⁸⁶⁹ Hameed, **During the reigns of Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb**, s.4.

Hekim Takarrub Han, Babürlü Sarayı'nda dönemin hükümdarı Şah Cihan tarafından son derece ilgiyle karşılanmıştır. Hekim Takarrub Han'ın tıp alanındaki ününü duymuş olan Şah Cihan, onun tıbbî bilgi ve tecrübesine duyduğu saygıyla pek çok değerli hediye kendisine armağan etmiştir.⁸⁷⁰ Böylelikle Hekim Takarrub Han saray hekimlerinden biri olarak Babürlü Devleti'nin himayesine girmiştir. Yanık tedavisinin onun uyguladığı tedaviler arasında önemli bir yeri vardır. Şah Cihan dönemi izah edilirken Hekim Takarrub Han'ın Cihanara Begüm'ü tedavi ettiğine değinilmiştir. Ama daha ayrıntılı izah edilecek olursa, Cihanara Begüm saray koridorunda yürürken eteği lambadan alev almış ve üzerindeki esanslarla birlikte söndürülemeyecek hale gelmiştir, Cihanara Begüm'ün sırtı ve kolları ağır derecede yanmıştır. Hiçbir tedavi yaralarına iyi gelmemiş ağrıları uzun süre dinmemiştir. Bu dönemde Babürlü Sarayı'na gelen Hekim Takarrub Han *Lainat Taba* (aralıklı ateş) ve *Tababauj itraf chasbm*⁸⁷¹ adı verilen tedavi yöntemlerini kullanmıştır. Onun uyguladığı bu tedavilerin ardından Cihanara Begüm'un ağrıları hafiflemiş ve yaraları iyileşmiştir. Şah Cihan, Hekim Takarrub Han'ın rütbesini yükselterek emrine 4000 atlı asker tahsis etmiştir.⁸⁷² Lahori'nin *Padişahname* adlı eserinde Hekim Takarrub Han tarafından Cihanara Begüm'e tedavi uygulandığından bahsedilmektedir.⁸⁷³ Ancak, eserde tedaviye dair herhangi bir ayrıntı verilmemiştir.

Şah Cihan, hükümdarlığının 31. yılında pek çok sağlık sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Şah Cihan bölümünde de değinildiği gibi idrar yolları sorunları ve ishal gibi çeşitli hastalıklardan dolayı oldukça ağırlı bir dönem geçirmiştir.⁸⁷⁴ Bu süreçte çoğu saray hekiminin uyguladığı tedaviler işe yaramamış ağrıları artarak devam etmiştir. Sonrasında Hekim Takarrub Han tedaviyi üstlenmiş ve başarılı bir şekilde Şah Cihan'ı tedavi etmiştir. *Maashirul Ümera*'da Hekim Takarrub Han'ın uyguladığı tedavi hakkında bilgi vermektedir. O, *manna* ve *Shir-khisht* adı verilen ilaç karışımlarını Şah Cihan'ı tedavi etmek için kullanılmıştır.⁸⁷⁵ Hekim Takarrub Han'ın kullandığı bu yöntemlerin ardından iyileşen Şah Cihan'ın gözünde saygınlığı artmıştır.⁸⁷⁶

Hekim Takarrub Han, Âlemgir Şah döneminde de saray hekimliğine devam etmiştir. Ancak Şah Cihan'ın ölümünün ardından itibarı zedelenmiştir. Âlemgir Şah'ın sağlık sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve tıbbî bilgisini bu süreç içerisinde oldukça geliştirmiştir.⁸⁷⁷ Ayrıca, Âlemgir Şah'ın

⁸⁷⁰ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, C.1, s.924.

⁸⁷¹ Söz konusu yöntemler *Maasir'ul Umera* adlı esere yer almaktadır. Ancak bu tedavilerin içeriği ya da ne anlama geldiğiyle ilgili net bir bilgi vermemektedir. Bkz. Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, C.1, s.924.

⁸⁷² Hameed, *During the reigns of Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb*, s.4.

⁸⁷³ Lahori, *Padshahnama*, C.1, s.309-310.

⁸⁷⁴ Hameed, *During the reigns of Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb*, s.4.

⁸⁷⁵ Shir, Farsça'da süt anlamında kullanılan bir kelimeyken khisht karışım manasına gelmektedir. Manna ise Antik Mısır'dan itibaren "altın tozu" olarak nitelendirilen ve çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan bir maddedir. Bkz. Verma, a.g.m., s.359.

⁸⁷⁶ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, C.1, s.924.

⁸⁷⁷ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, C.1, s.925.

hükümdarlığının 5. yılında geçirdiği ateşli hastalığı tedavi eden Hekim Takarrub Han, tekrardan itibarını geri kazanmıştır.⁸⁷⁸ 1662 yılında hayatını kaybeden Hekim Takarrub Han, Babürlü Sarayı'nda yalnızca bir hekim olarak değil aynı zamanda tıbbî bilgisi ve başarılarıyla ön plana çıkan tarihi bir figürdür.

4.3.11. Hekim Muhammed Ekber Arzani

17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında yaşamış olan Hekim Muhammed Akbar Arzani, Babürlü hükümdarı Âlemgir Şah döneminde Hindistan'da yaşamış önemli bir hekim ve bilim insanıdır. Doğum tarihi ve yeri tam olarak bilinmese de İran ya da Hindistan'da yetiştiğini öne süren birtakım tartışmalar bulunmaktadır.⁸⁷⁹ Tıp alanına ve hekimliğe yönelmeden evvel dini bir eğitim almıştır. Arzani, ilk olarak 1687 yılında orduda görev yapmıştır. 1687 yılında Golconda'nın fethinden sonra Delhi'de bulunan hükümdarlık sarayında teşhis ve tedaviler üzerine eserler kaleme almıştır. Ortaya koyduğu çalışmalarla Arap, Fars ve Hint tıbbını sentezlemeye çabalamış ve dönemin tıbbî bilgilerini daha sistematik bir düzeye getirmiştir.

Bazı kaynaklarda Arzani'nin başarısının asıl sırrının Âlemgir Şah'le olan yakın ilişkisi olduğu ileri sürülmektedir. Özellikle Âlemgir Şah döneminde uygulanan dini politikaların gerçekleşmesinde Arzani ve onun dini bilgisinin de etkili olduğu düşünülmektedir.⁸⁸⁰ Âlemgir Şah, kendisinden Celaleddin Suyuti'nin Arap tıbbıyla (el-Menhacü's-Savı ve'l-Menhal'ül-Ravı'fü'l Tıbbü'n-Nabavı) ilgili bazı çalışmaları tercüme etmesini istemiştir. Söz konusu eser, Arzani tarafından *Telhis-i Tıbb-i Nebi* adıyla Farsça'ya tercüme edilmiştir.

Arzani'nin kaleme aldığı bir diğer eser ise *Tıbb-ı Ekber*'dir. 1700 yılında tamamlanan eser Âlemgir Şah'a ithaf edilmiştir. Eser, Nafis ibn-i Kirmāni'nin *Şerhü'l-Asbab ve'l-Alamat* adlı eserinin bir tür yorumu olarak kaleme alınmıştır.⁸⁸¹ *Tıbb-i Ekber*, Unani tıbbı tarihinin yanı sıra yerel ve genel hastalıkların tedavilerini ve bireysel sağlık için ilaçları konu almaktadır.⁸⁸² Arzani, bu eserle tıbbî metinlerin daha erişebilir hale gelmesini amaçlamıştır.⁸⁸³ Onun *Mizān-i Tibb* adlı eseri de tedaviler ve tıbbın temel ilkeleriyle ilgili kapsamlı bilgiler içeren, kaynak olarak Urduca metinleri kullanan bir eserdir.⁸⁸⁴ Ancak, içerik olarak diğer Babürlü tıp metinlerinden farklı olduğu

⁸⁷⁸ Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul Umara*, C.1, s.925.

⁸⁷⁹ Mohd. Furqan Ullah, *Indigenous Medicine Systems*, Department of Library Science Aligarh Muslim University Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1983-1984, s.72.

⁸⁸⁰ Neil Krishan Aggrawal, "Muhammad Akbar Arzani(1772): Mughal Pysician and translator", *Journal of Medical Biography*, 20, 2012, s.66.

⁸⁸¹ Abdul Bari, "Hakim Muhammad Akbar Arzani," *Studies in History of Medicine and Science*, 18(1), 2002, s.19.

⁸⁸² Alavi, *Islam and Healing*, s.38.

⁸⁸³ Aggrawal, a.g.m., s.66.

⁸⁸⁴ Bari, a.g.m., s.20.

ifade edilmektedir. Tıp alanında çalışmalara yeni başlayanlar için bir tür el kitabı olarak nitelendirilen eser üslup olarak süslü ve sanatlı bir Farsça'dan ziyade yalın bir anlatımla aktarılmıştır.⁸⁸⁵ Üç ana bölümden oluşan eserin ilk bölümü mizaçlar üzerineyken, ikinci bölümü basit ve bileşik ilaçlar hakkındadır. Sonuncu bölüm ise yerel hastalık belirtileri ve tedavileri üzerine bilgi vermektedir. Ayrıca, eserin genelinde Unani tıbbının genel özellikleri hâkim anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda eserde dört hılt teorisi, sıcak-soğuk ve kuru-nemli dengesinin hastalıkları nasıl ortaya çıkardığına dair örnekler sunmaktadır.⁸⁸⁶ Bütün bunların yanı sıra eser safra kesesi, idrar kesesi, erkeklere ve kadınlara özgü hastalıklar gibi alt başlıklar içermektedir. Arzani, bu eserle birlikte yararlı tıbbî bilgi sağlamayı amaçladığını eserin ilk sayfalarında şu sözlerle ifade etmektedir:

Çocuklarım ve akrabalarım tıp biliminin çalışmasına zaman ayırmak için çok meşguldüler. Bu yüzden tıp öğretimini basitleştirmek için bu kısa metni yazdım. Kısa bir inceleme olmasına rağmen birçok faydası var. Ona Mizan-i-Tıbb adını verdim. En büyük hâkim olan Allah'ın bunu başarılı kılmasını umuyorum.⁸⁸⁷

Arzani'nin hastalıkların ana özelliklerini incelediği diğer bir eser ise *Hudüd-el Amrād* aynı zamanda Arapça bir tıp sözlüğü olarak da nitelendirilmektedir.⁸⁸⁸ Onun diğer bir önemli eseri ise *Muffarih-el Kulub* adlı kitabıdır.⁸⁸⁹ 1719'da tamamlandığı ifade edilen eserde insan sağlığı ve hastalıklar konularında okuyucuya derinlemesine bir inceleme sunmaktadır.⁸⁹⁰ Sıralanan bu eserlerin yanı sıra, birçok eseri daha bulunduğu ifade edilen Arzani, Arap ve İran tıbbının Hindistan'da yayılmasında büyük bir rol oynamış ve yaptığı çalışmalarla Babürlü tıbbının daha kalıcı bir hale gelmesine olanak sağlamıştır.

⁸⁸⁵ Alavi, **Islam and Healing**, s.39.

⁸⁸⁶ Alavi, **Islam and Healing**, s.40

⁸⁸⁷ Alavi, **Islam and Healing**, s.39.

⁸⁸⁸ Aggrawal, a.g.m., s.66.

⁸⁸⁹ Aggrawal, a.g.m., s.66.

⁸⁹⁰ Aggrawal, a.g.m., s.66.

Şekil 11: Tıbb-ı Ekberi'nin 18. Yüzyıl nüshasında yer alan anatomik çizim

Kaynak: World History Archive; <https://www.alamy.com/stock-photo-anatomical-drawing-from-tibb-al-akbar-akbars-medicine-by-muhammad-84967841.html>

SONUÇ

Türk toplumlarında tıp bilimi, yalnızca hastaların tedavisine yönelik uygulamalarla sınırlı kalmamış, dönemin kültürel yapısı, inanç sistemleri ve yaşam tarzıyla gelişmiş, değişmiş ve dönüşmüştür. Konargöçer yaşam tarzı, Türkleri doğayla temas içinde olmaya zorlamış ve böylelikle, hastalıkların gözlemlenebilmesi ve doğal yollarla tedavi edilebilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu doğrultuda, eski Türkler özellikle bitkisel ve hayvansal ürünleri tedavilerde kullanmışlardır.

Eski Türk tedavilerinde etkili olan bir diğer unsur ise inanç sistemleridir. Eski Türklerin tıbbî yaklaşımları büyük ölçüde Şamanizm’le şekillenerek, ruhani ritüellerle ve dualarla gerçekleştirilmiştir. Tanrının bir cezası olarak kabul edilen hastalıklar, şamanlar aracılığıyla tedavi edilmeye çalışmıştır. Eski Türklerde hekimlik, şamanların ve halk hekimlerinin doğa ile olan bağları ve inanç sistemleriyle şekillenmiş hastalıkları iyileştirme çabaları, Türk tıbbının temelini oluşturmuştur. Şifalı bitkilerin ve hayvansal ürünlerin tedavilerde kullanımıyla hekimlik daha bilimsel bir alana evrilmeye başlamıştır. Hekimler, toplumda büyük bir saygı görmüş ve bununla birlikte hekimlik gelişmiştir.

Bu bağlamda eski Türk tıbbının, Unani tıbbının yaklaşımlarından farklı olarak, bütüncül bir perspektif sunduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda kişinin sağlığının beden, ruh ve çevre arasındaki dengeyle sağlandığına inanan eski Türklerde, ilk dönem tıp anlayışı vücuttaki dört hıltın dengede olması gerektiği anlayışından farklıdır. Buradaki ortak unsur dengeyi sağlamaktır. Eski Türkler bu dengenin insan, çevre ve ruh ile sağlandığına inanırken, eski Yunan’dan temellerini alan Unani tıp anlayışı, dengenin insan bedeni içinde dört hıltla sağlandığını kabul etmektedir.

Ancak Uygurlar dönemine gelindiğinde bu anlayışın evrimleştiği fark edilmektedir. Uygurlar, yukarıda sıralandığı üzere pek çok hastalığın tedavisine yönelik reçeteler geliştirmişlerdir. Büyük ölçüde bitkisel ve hayvansal maddelerden elde edilen reçetelerde kimi zamanda bir takım madensel ürünlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde ruhani uygulamaların daha geri planda kaldığını söylemek yanlış olmaz. Özellikle tıp üzerine kaleme alınan pek çok *Uygur Tıp Metinleri*, Türk tıbbı ve gelişimini izah etmesi bakımından oldukça önemlidir. Uygur tıp metinleri özellikle Hint tıbbî geleneği olan Āyurveda metinleriyle birçok benzer özellik barındırmaktadır.

Dolayısıyla Uygurların, dünyanın en eski tıp anlayışlarından biri olan Āyurveda tıbbından etkilendikleri ortadadır. Bu durum Türklerin ve Hintlilerin tıp kültürü olarak oldukça eski dönemlerden itibaren etkileşim içinde olduklarının açık bir göstergesidir. Çünkü Uygur tıp metinleri oldukça geniş kapsamlı tıbbî içerikli metinlerdir ve bu metinlerin uzun yıllar süren bir birikimle meydana geldiği açıktır.

Eski Türk tedavilerinde sıklıkla karşılaşılan yöntemlerden biri akupunkturdur. Söz konusu tedavi MÖ 3000'lere dayanan Çin tıbbının icat ettiği bir uygulamadır. Ancak yukarıda değinildiği gibi bu uygulamayı Türklerin bulduğuna dair bazı görüşler de bulunmaktadır. Akupunktur uygulamasını Türklerin bulduğuna dair kesin bir kanıt olmamakla birlikte, eski Türk topluluklarında yaygın olarak görülen Şamanizm uygulamaları, benzer teknikler kullanmaktadır. Ayrıca Orta Asya'da bulunan pek çok Türk kurganında akupunkturun yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Sonuç olarak, coğrafi olarak yakın ve etkileşim içinde olan Türklerin ve Çinlilerin benzer uygulamalar kullanmaları olağandır.

Türkistan'dan Hindistan coğrafyasına yayılan Türkler, bölgenin tıp anlayışında büyük değişimlere sebep olmuştur. İslam dinini kabul eden Türk devletleriyle birlikte bölgeye yayılmaya başlayan Unani tıp anlayışı, Āyurveda ile sentezlenmiş ve önemli ölçüde gelişmiştir. Āyurveda tıbbı, tıp biliminin günümüz seviyesine gelmesinde belki de en büyük etmendir. Gerek uygulanan bitkisel tedavilerle gerekse maddi tedavi yöntemleri ve cerrahi teknikleriyle milattan önceki devirlerden itibaren dünya tıbbının şekillenmesine büyük katkılar sunmuştur. Bununla birlikte Āyurveda'nın humoral patoloji anlayışıyla benzerlik gösterdiğini söylemek gayet mümkündür. Ayrıca humoral patolojide dört hılt denilen kavram arasındaki dengesizliklerin hastalıklara sebep olduğu gibi burada da doşa denilen yapıların dengesizliğinin hastalıklara sebep olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda Antik Hint tıbbının kökenleri, kökenleri Antik Mısır'a kadar dayanan Unani tıp anlayışıyla benzer özellikler içermektedir, yorumunu yapabilmemize olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla Unani tıbbının Hindistan'da çok fazla benimsenmesinin bir diğer sebebini de bu durum olarak görebilmek mümkündür.

Unani tıbbı, bölgede özellikle Delhi Türk Sultanlığı döneminde yaygınlaşmıştır. Söz konusu devlet, bölgede sadece siyasi ve kültürel dönüşümlerin değil, aynı zamanda tıbbî bilgilerin de çeşitlediği ve geliştiği bir döneme ortam sağlamıştır. Unani tıbbının ve yerel Āyurveda uygulamalarının sentezlendiği bir dönem olan Delhi Türk Sultanlığı, hemen her hanedan döneminde bilimsel gelişmeleri ve saray hekimliğini desteklemiştir. Bunun yanı sıra söz konusu dönemde pek çok darüşşifa açılmış ve hekim atamaları yapılmıştır. Ayrıca *El-Kanun Fi't-Tıbb*

adlı eser önemli bir başvuru kaynağı olarak kabul edilmiş ve bölgede Unani tıbbı büyük ölçüde bu kitabın öğretileriyle şekillenmiştir. Sonuç olarak, Türklerin aracılığıyla bölgeye yerleşmeye başlayan Unani tıbbı doğu ve batı tıbbî geleneklerinin harmanlandığı, inançların ve kültürel öğelerin kaynaştığı, çok kültürlü bir tıp anlayışı geleneğinin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur.

Babürlü Devleti'nde meydana gelen tıbbî gelişmeleri şekillendiren ana unsur Unani tıbbı olmuştur. Babür Devleti'nde Unani tıbbı, aristokratik bir erdem olarak kabul edilmektedir. Unani tıbbı, Yunan felsefesinin yanında Türk ve Hint kültürünü de barındırmaktadır. Babürlü Sarayı'nda önemli bir yeri olan Unani tıbbı, özellikle hükümdarlar, saray hekimleri ve medreseler aracılığıyla kurumsallaşarak, tıbbî bilgi üretimi ve aktarımı açısından yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur. Babür Şah'tan itibaren başlayan ve sonrasında Ekber Şah, Cihangir Şah ve Şah Cihan'ın hükümdarlığı döneminde zirveye ulaşan Unani tıbbı her daim geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda hekimlik desteklenmiş ve teşvik edilmiştir. Hekimler ise Unani tıbbını küreselleştirmek amacıyla Unani tıbbı ve ayrıca Hint tıp uygulamaları hakkında çeşitli tıp kitapları kaleme almışlardır. Babürlü hükümdarları, Unani tıbbını yalnızca hastalıkları iyileştiren bir unsur olarak değil aynı zamanda devlet yönetiminin bir parçası olarak görmüştür. Saray hekimlerine son derece ihtimam gösterilmiş ve hekimliğin yanında pek çok resmi devlet işiyle de görevlendirilmiştir.

Babürlü hükümdarlarının çoğu entelektüel merakı doğrultusunda bilime önem vermiş ve hekimlerle yakın ilişki içerisinde olmuştur. Özellikle Ekber Şah'ın saltanatı döneminde Unani tıbbı, Hindistan'ın önemli bir kısmına yayılmıştır. Söz konusu dönemde pek çok hastane açılmış ve bu hastaneler kast ve mezhep fark etmeksizin her kesimden insana hizmet vermiştir. Yukarıda verilen bilgiler ışığında Ekber Şah dönemi, Babürlü tıbbının tam olarak şekillendiği ve sistematik bir düzene oturduğu bir dönem olarak nitelendirilebilir. Bu dönemde hekimlere verilen önem ve ayrıcalıklar ilerleyen dönemlerde tıbbî gelişmelerin daha da artmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Cihangir Şah ve Şah Cihan, Ekber Şah'ın inşa ettirdiği hastaneleri sürdürmekle kalmayarak hasta ve muhtaç insanlara yardım için daha fazla hastane inşa ettirmiştir. Cihangir Şah, Babürlü hükümdarları arasında, Unani tıbbının en önemli savunucusu ve destekleyicisi olarak nitelendirilmektedir. Tıbbî konulardaki bilgisinin yanı sıra bizzat tıbbî çalışmalara katıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca Cihangir Şah'ın Tüzük'ünde yer alan bilgilere ve emirlere göre tıpla ve halk sağlığıyla yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Şah Cihan dönemi, kurulan hastanelerle ve ön plana çıkan hekimlerle Babürlü tıbbının gelişimine büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Önceki dönemlerde olduğu gibi desteklenen hekimler meydana getirdikleri tıbbî eserlerle ve açılan tıbbî mekteplerle Unani ve Âyurveda geleneklerini sürdürülmüş ve bununla birlikte bilimsel anlamda çeşitli adımlar atılmıştır. Şah Cihan döneminde, Osmanlı Devleti'yle kurulan ilişkiler yalnızca siyasi anlamda değil bir bakıma tıbbî anlamda da gelişmiştir. Veba gibi ölümcül bir hastalığa çare olarak gönderilen bazeor taşı Şah Cihan'ın hastalıkların tedavisine karşı olan ilgisini de göstermektedir.

Babürlü Devleti, Batı ve Türkistan'dan gelen bilginlerin limanı olmuştur. Bu durum aynı zamanda Babürlü Sarayı'nın tıbbî uzmanlığa, edebi yeteneğe, manevi bilgeliğe sahip kültürel bir ortama dönüşmesini sağlamıştır. Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Babürlü hükümdarlarının tıbbi yönelik teşvik edici ve destekleyici tavrı, dönemin tıbbî birikimin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Yukarıda değinildiği üzere Babürlü hekimleri hakkında pek çok tartışma da bulunmaktadır. Bazı Avrupalı seyyahlar Babürlü hekimlerini eleştirmiştir. Hatta onları bilimsellikten uzak olarak nitelendirmiştir. İlk olarak seyyah Manucci'nin Babürlü sarayında doktor olarak çalıştığı, çeşitli tedavi yöntemleri geliştirdiği, Dekkan'da Şah Âlem için de doktorluk yaptığı seyahatnamesinde yer almaktadır. Manucci eserde birçok hastalıktan bahsetmekle birlikte, Babürlü dönemi hekimlerinin tıp bilgisini eleştirmekte, onların yaptıklarının tıp olmadığını ve felç, sara ve kansızlık gibi konularda ilaç bilgilerinin bulunmadığını belirtmektedir. Ancak Babürlü hekimleri tıp alanında Unani geleneklerini takip ederek onun öğretilerine bağlı kalmışlar ve Unani tıbbının onaylamadığı yöntemlerden uzak durmuşlardır. Bu doğrultuda Babürlü hükümdarları dönemi tıbbî gelişmeler izah edilirken verilen pek çok örnekte olduğu gibi doğru ve bilimsel yöntemlerle hükümdarları ve halkı tedavi etmeye çalışmışlardır. Babürlü hekimleri birçok eğitimden ve testten geçtikten sonra resmi görevlere başlayabilmiş ve bu konuda uzman olarak eserler kaleme alıp, öğrenci yetiştirmişlerdir. Babürlü hekimleri hakkında bilgi veren pek çok dönem kaynağından bu hekimlerin yeteneğinden, eğitiminden, uyguladıkları tedavilerden, başarıları ve başarısızlıklarına kadar bilgi edinilmektedir. Dolayısıyla, Babürlü tıbbi içerisinde bâtılı da barındırmaktadır, ancak tamamen bilimsellikten uzak bir yaklaşım olduğu da bizce doğru bir yaklaşım değildir.

Hindistan'da özellikle 17. yüzyılda etkili olan ve tarihi kaynaklarda iz bırakan veba salgını devlet bürokrasisinden topluma kadar bütün alanları olumsuz etkilemiş, tüm dünyada olduğu gibi Babürlü Devleti'nde de pek çok insanın yaşamını yitirmesine sebep olmuştur. Ele alınan metinlerde, veba salgınları biyolojik bir felaket olmanın yanı sıra toplumsal travma olarak da nitelendirilmiştir. Dönemin tarihçilerinin anlatılarına göre veba, kıyamet öncesi bir uyarı, ilahi bir ceza olarak veya kıyamet alameti olarak değerlendirilmiştir. Babürlü hekimleri hastalığın sebebini tam anlamıyla belirleyememiştir. Ancak, kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır ki, hastalığın sebebi, büyük ölçüde hava koşullarının neden olduğu kuraklık, kıtlık ve bunun yanı sıra fare ile bağdaştırılmıştır.

Bunun yanı sıra meydana gelen sıtma, frengi, çiçek, kolera ve ishal gibi hastalıklarla mücadele Babürlü tıbbının gelişimine katkı sağlarken, devletin ömrünü kısaltmıştır. Özellikle son dönemlerde meydana gelen bir dizi salgın devleti oldukça sıkıntılı bir sürece sürüklemiştir. Babürlü Devleti'nin salgınlara dair geliştirdiği politikaların açığa çıkarılması için kanıtlar sınırlı olmasına rağmen, bölgede görev yapan hekimlerin yanı sıra Avrupalı kaynaklarda yer alan bilgilerle hastalıklarla mücadele edilmeye çalışıldığı açıktır. Söz konusu hastalıklar, salgınlar halinde

yayılarak bölgeyi uzun süre olumsuz etkilemiş ve sosyo-kültürel yaşam üzerinde önemli izler bırakmıştır.

Bu noktada Babürlü tıbbı üzerindeki İran etkisinden de söz etmek gerekmektedir. Safevi Devleti'nin baskıcı yönetiminden kaçarak, Babürlü Devleti'nin hoşgörülü ortamına gelen pek çok İranlı ve Türk hekim burada çalışmalarını sürdürmüş ve kimi zaman önemli devlet görevlerinde bulunmuş, Babürlü Devleti'ni hem siyasi hem de tıbbî olarak önemli ölçüde etkilemiştir. Ayrıca kaynaklarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Babürlü Devleti'nde İran kültürüne uyum sağlamak edebi ve tıbbî kültürle uyum içinde olmak demektir. Tıbbî eserlerin Farsça kaleme alınması bu durumun bir göstergesidir. Babürlüler döneminde İran tıbbının aynı zamanda bilimsel bir otorite olarak da görüldüğü ve çok sayıdaki hekim göçünün tıbbî bilginin aktarılması konusunda son derece etkili olduğu da açıktır. Sonuç olarak, Babürlü tıbbının Hint, Türk ve İranî geleneklerinin sentezinin bir ürünü olduğu karşımıza çıkmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki, özellikle İngilizlerin faaliyetleri bölgede yeni bir dönüşümün başlamasına sebebiyet vermiştir.

Çalışmanın genel amacı doğrultusunda şu sonuçlara varılmaktadır: Türkler İslamiyet öncesinden itibaren tıp alanında ilerlemişlerdir. Bu ilerleyiş süresince bölgedeki diğer unsurlardan etkilenmişlerdir. Bu unsurların başında Āyurveda gelmektedir. İslamiyetin kabulüyle Türk tıbbı değişmiş ve Unani tıbbının öğretilerine göre şekillenmiştir. Türklerin Hindistan coğrafyasına ilerlemeleriyle bölgenin tıp anlayışı Unani tıbbına göre yeniden düzenlenmiştir. Āyurveda etkisi duraklarken Unani etkisi artmış, tıp daha bilimsel bir düzeye ilerlemiştir. Babürlü Devleti, özellikle Delhi Türk Sultanlığı'ndan kalan Unani tıp mirasını zirveye taşıyarak, söz konusu tıp anlayışını devlet himayesi altına almıştır. Hekimler Unani tıbbı adı altında çalışmalarını sürdürmüş ve bu tıp anlayışının daha kalıcı bir hale gelmesini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- About-Qadir İbn-i-Mululk Shah Bedâûnî (1990), **Muntakhabut-t-Tawaarikh**, C.1-2, (Çev.George Ranking), Atlantic Publishers, Yeni Delhi.
- Acar, H. Volkan (2015), "Tibet Tıp Kaynaklarına göre Orta Asya Tıbbı", **Lokman Hekim Dergisi**, 5(3), 115-123.
- _____ (2016), "Türk Halk Hekimliğinde Akupunktur ve Bağlantılı Teknikler", **Lokman Hekim Dergisi**, 6(1), 10-18.
- _____ (2022), "Orta Asya Tıbbının Anadolu'ya Bıraktığı Miras", **Anadolu Tıbbi Dergisi**, 1, 19-31.
- Acar, Volkan vd. (2023), "Çağatay Türkçesi Tıp Eserlerinde Humoral Patoloji Teorisi Üzerine Bir İnceleme", **Lokman Hekim Dergisi**, 13(1), 65-74.
- Afif, Shams Siraj (1953), **Tarikh-i-Firoz Shahi**, Çev. Hohn Dowson, Calcutta, 1953.
- Aftabçı, Mihter Cevher (2024), **Bâbürlü Hükümdarı Hümâyûn Şah'ın Özel Kayıtları; Tezkiretü'l-Vakıyât-ı Hümâyûn**, (Çev. Oğulcan Mert Kemaloğlu), Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul.
- Aggrawal, Neil Krishan (2012), "Muhammad Akbar Arzani(1772): Mughal Pysician and translator", **Jounal of Medical Biography**, 20, 65-68.
- Agrawal, C. M. (2000), **Great Natural Calamities**, Indian Publishers Distributors, Delhi.
- Ahmad, Imtiaz (2002), "Mughal Governors of Bihar Under Akbar and Jahangir", **Proceedings of the Indian History Congress**, 63, 281-288.
- Akbar, Muhammad (1974), **The Punjab Under the Mughals**, Idarah-i-Adabiyat-i-Delhi, Delhi.
- Akcan, Ayten (2022), "Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Dair: Bozkırda Varolmak", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 8(3), 896-909.
- Akgün, Halil Can (2023), **Avrasya Kaya Resimlerinde Türk Kültür ve Mitolojisi**, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Alam, Ishrat (2001), "Smallpox and its Treatment in Pre-Modern India", Deepak Kumar (Ed.), **Disease and Medicine in India: A Historical Overview**, 1.Baskı içinde (85-93), Indian History Congress, Yeni Delhi.
- Alavi, Seema (2008), "Medical Culture in Transtion: Mughal Gentleman Physician and the Native Doctor in Early Colonial India", **Modern Asian Studies**, 42(5), 853-897.

- _____ (2008), **Islam and Healing: Loss and Recovery of an Indo-Muslim Medical Tradition 1600–1900**, Palgrave, New York.
- Alay, İsmail vd. (2018), “Jinekoloji Polikliniğine Başvuran Hastalarda Tamamlayıcı Alternatif Tıp Uygulamalarının Kullanımı”, **Ahi Evran Medical Journal**, 2(3), 53-57.
- Alpargu, Mehmet (2022), “Ana Hatlarıyla 16. Yüzyılda Bâbürlü Tarihinin Kaynakları (Hatırat ve Kronikler)”, Cihan Oruç (Ed.), **Hindistan’da Kurulan Türk İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları**, 1.Baskı içinde (261-288), Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- Askari, Hasan (1957), “Medicines and Hospitals in Muslim India”, **Proceedings of the Indian History Congress**, 20, 1957, 170-183.
- Ataç, Galip, **İskitlerde Hekimlik Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri**, 3, Ankara.
- Aydın, Erhan (2011), “Eski Türk Yazıtlarındaki Çıntan Igaç ‘Sandal Ağacı’ Üzerine”, **Bilig**, 56, 25-32.
- Azmi, Altaf Ahmad (1991), “Development of Unani Medicine During The Reign of Babur (A.D.1526-153)”, **Proceedings of the Indian History Congress**, 52, 1991, 52 (1991), 347-348.
- _____ (1992), “Development Of Unani Medicine In Tughlaq Period (A. D. 1320-1412)”, **Proceedings of the Indian History Congress**, 53, 339-340.
- Bagchi, Asoke K. (1997), **Medicine in Medieval India**, Yeni Delhi.
- Bala, Poonam (1982), “Ayurvedic System of Medicine Its Fate in Medieval India”, **Bulletin of the Indian**, 12, 22-26.
- Baliyan, Renu (2023), “Nature, Health And Healing In Mughal India: A Study Of Contemporary Chronicles and Travelogues”, **Sudarshan Research Journal**, 1(1), 47-85.
- Balodhi, J.P. (1987) “Consituting the Outlines of A Philosophy of Āyurveda: Mainly on Mental Health Import”, **Indian Journal of Psychiatry**, 29(2), 127-131.
- Bardakçı, Kürşat (2020), “Eski Türklerin Geleneksel İnanç Sisteminde Salgın”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 126(248), 41-48.
- Bari, Abdul (2002), “Hakīm Muḥammad Akbar Arzanī,” **Studies in History of Medicine and Science**, 18(1), 17-34.
- Batmaz, Mecidegül (2013), **Eski Uygur Türkçesi’nde Tıp terimleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayat, Ali Haydar (2002), “İslam Öncesi Orta Asya Dünyasında Tababet”, **Türkler Ansiklopedisi** içinde, 3 (808-829), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2016), **Tıp Tarihi**, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul.

- Bayat, Fuzuli (2023), **Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı**, 8.Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Baydemir, Hüseyin (2010), Bâbürnâme’de Folklorik Ve Etnografik Unsurlar, **Gazi Türkiyat**, 107-134.
- Baykuzu, Tilla Deniz (2023), “İslamiyet Öncesi dönemde İlk Türk Hekimleri”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 5(9), 83-90.
- Bernier, Francois (1916), **Travels in the Mogul Empire**, Oxford University Press.
- Bhattacharya, Jayanta (2017), “The Hospital Transcends into Hospital Medicine: A Brief Journey Through Ancient, Medieval and Colonial India”, **Indian Journal of History of Science**, 52(1), 28-53.
- Bilen, Osman (2021), “Mir Fethullah Şirazi(1589)”, Mehmet Azimli (Ed.), **İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri: fizik-kimya-Biyoloji**, 1.Baskı içinde (59-61), Mana Yayınları, İstanbul.
- Bilgrami, Fatima Zahra (1991), “Mir Ali Sher Thattavi’s Life and Contributions to the History and Culture of Sind”, **Proceedings of the Indian History Congress**, 52, 322-331.
- Boz, Barış (2022) **Babürlüler Döneminde Salgın Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Budak, Mesut (2022), **Geleneksel İslam Tıbbında Mizaçlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabahattin Zaim Üniversitesi-Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Büyüktaş, Canan Kuş (2022), “17. Yüzyıl Bâbürlü Tarihinin Kaynakları”, Cihan Oruç (Ed.), **Hindistan’da Kurulan Türk İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları**, 1.Baskı içinde (289-308), Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- Charaka (1998), **Charaka Samhita**, (Çev. P.V. Sharma), Chaukhambha Orientalia, Varanasi.
- Chattopadhyay, Aparna (1995) “Jahangir’s Interest In Public Health and Medicine”, **Bulletin of the Indian of History History of Medicine**, 25(1-2),170-182.
- _____ (1997), “Auranzeb’s Belief in Divine Hepl for Cure of Diseases”, **Bulletin of the Indian of History History of Medicine**, 27, 53-62.
- _____ (2000), “Emperor Akbar as a Healer and His Eminent Phsicians”, **Bulletin of the Indian of History History of Medicine**, 30(2), 151-158.
- Chattopadhyay, Debiprasad (1977), **Science and Society in Ancient India**, Kalküta.
- Cihangir (1914), **The Tuzuk-ı Jahangiri or Memoirs of Jahangir**, C.1-2, (Çev. Alexander Rogers), Londra.
- Cihangir (2019), **The Tuzuk-ı Jahangiri or Memoirs of Jahangiri**, C.2, (Çev. Alexander Rogers), Sani H. Panhwar.
- Çalış, Said Mübin (2017) “Karadeniz’in Kuzeyinde Yer Allan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 14(1), 42-60.

- Çoruhlu, Yaşar (2019), **Eski Türklerin Kutsal Mezarları: Kurganlar**, 2.Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Dartnell, George R. (1860), “On the Prevalence and Severity of Syphilis in the British Army; and its Prevention”, **British Medical Journal**, 1(174), 317-119.
- Demir, Hami (2017), **Babürlü Devleti’nde Hümayun Dönemi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, Müge (2016), “Şamanizm’de Hastalık Kavramı ve Tedavi Yaklaşımları”, **Lokman Hekim Dergisi**, 6(1), 19-24.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül (1989), “Ahlât-ı Erbaa”, **TDV İslam Ansiklopedisi içinde**, 2 (24), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- _____ (2014), **Tıp Tarihi**, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul, 2014.
- Duğlat Mirza Haydar (2019), **Tarih-i Reşidi**, (Çev. Osman Karatay), 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Durmuş, İlhami (2007), **İskitler**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- _____ (2012), “Türk Kültür Çevresinde Dağlama Geleneği”, **Milli Folklor Dergisi**, 24(95), 114-115.
- _____ (2018), **Türk Kültürüne Giriş**, 2.Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ebu’l Fazl Allami (1873), ‘**Ain-i Akbari I**, (Çev. H. Blochmann vd.), Asiatic Society of Bengal, Kalküta.
- Ebu’l Fazl Allami (1949), ‘**Ain-i Akbari II**, (Çev. Jadunath Sarkar), Asiatic Society of Bengal, Kalküta.
- Edwardes, S.M. (1995), **Mughal Rule in India**, Atlantik Publishers and Distributors, Yeni Delhi.
- Faruqui, Munis D. (2012), **The Princes of Mughal Empire 1504-1719**, Cambridge University Press.
- Ferrari, Fabrizio M. (2010), “Old Rituals for New Threats Possession and Healing in the Cult of S’ITALA”, **Rituel Matters**, C. Brosius vd. (Ed.), Routledge, Yeni Delhi, 145-172.
- Foster, William (1921), **Early Travels in India**, Oxford University Press.
- Garcia Da Orta, (2013), **Coolloquies on the Simples, Drugs of India**, (Çev.Sir Clements Merkhham), Henry Sotheran and Co., London.
- Gayret Han Hâce Kamgar Hüseyin (1980) **Ma’asir-i Cihângîrî’**, Yeni Delhi.
- Gazi Zahirüddin Muhammed Babur (1987), **Vekayi: Babür’ün Hatıratı**, C.1 (Çev. Reşit Rahmeti Arat), 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Gazi Zahirüddin Muhammed Babur (2006), **Babürnâme**, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Goyal, Pankaj (2011) “Hospital in Ancient India”, **Ghadar Jari Hai**, 5(1), 18-23.

Gömeç, Saadettin Yağmur (2012), **Türk-Hun Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara.

_____(2020), **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 5. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara.

Gömeç, Sadettin Yağmur ve Çeliktas, Müslüme Melis (2020), “Eski Türklerde Tabiat Varlıklarına Karşı Duyulan Saygı”, Zeynep İskefiyeli vd. (Ed.), **Orta Asya’dan Anadolu’ya Tarihin izinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu’ya Armağan**, 1. Baskı içinde (462-478), Nobel Yayınevi, Ankara.

Gupta, Sumeet vd. (2011), “Phytochemistry and pharmacology of Cedrus deodera: An Overview”, **International Journal of Pharmaceutical Sciences and Research**, 2(8), 2010-2020.

Gülbeden (1987), **Hümayunnâme**, (Çev. Abdürrab Yelgar), 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Gürkan, Mahmut (2010), **Orta Asya’daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi-Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Habib, Irfan (2001), “Inside and Outside the Systems: Change and Innovation in Medical and Surgical Practice in Mughal India”, Deepak Kumar (Ed.), **Disease and Medicine in India: A Historical Overview**, 1.Baskı içinde (71-84), Indian History Congress, Yeni Delhi.

Hameed, A. Abdul (1975), **Physician-Authors of Greco-Arab Medicine in India**, Institute Of History Of Medicine And Medical Research, New Delhi.

Hameed, Hakeem Abdul (1986), **Exchanges between India and Central Asia in the field of Medicine**, C.1-2-3, Yeni Delhi.

Hari, Kamal Shivkant vd. (2019), “Epidemic Diseases in India During Mughal Period (1526-1707)”, **Law and Social Sciences**, 6(2), 128-237.

Hasan, Izharul (2023), “Exploring the Potential of Unani Medicines in Modern Medical Practice”, **AYUSH Dergisi**, 3(1), 9-17.

Herodotos (2002), **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Honigberger, John Martin (1905), **Thirty Five Years in the East**, Bangabasi Office, Kalkütta.

<https://digitalcollections.lib.washington.edu/digital/collection/ic/id/10196/> (6/2/2025) .

https://en.wikipedia.org/wiki/Goan_Catholics (16/11/2024).

<https://en.wikipedia.org/wiki/Tamarix> (5/8/2024).

<https://kouroshfoods.com/articles/what-are-the-benefits-of-aloo-bukhara/> (15/11/2024).

<https://medicalxpress.com/news/2024-04-siris-tree-breast-cancer-cells.html> (9/10/2024).

https://www.dehlvi.com/medicine-Khamira_Abresham_Hakim_Arshadwala-view-286.html (7/12/2024).

https://www.indianetzone.com/hakim_musammat_sati_alnisa (13/10/2024).

<https://www.rct.uk/collection/1005038-ak/portrait-of-hakim-abul-fath> (3/3/2025).

<https://www.ucl.ac.uk/institute-of-advanced-studies/events/2022/nov/edward-terry-india-and-improvement-seventeenth-century> (2/1/2025).

Husain, Afzal (1983), “The Letters of Hakim Abul Fateh Gilani- An Unexplored Source Of Akbar’s Reign”, **Proceedings of the Indian Histoory Congress**, 44, 189-197.

Husain, S.A. (1997), “Hakeem Ali Gilani A Commentator of Canon of Avicenna”, **Bulletin of the Indian of History History of Medicine**, 27, Haydarabad, 47-52.

Huseyn, Muhammed Bashir (1968), **Ruq`at-i Hakim Abul-Fath Gilani**, Penjap University Press.

Imtiyaz, Ansari vd. (2020), “The Unani System of Medicine: The Secret Prosperity of Health and Healing”, **IJPPR**, 20(1), 411-425.

Inayet Khan (1990), **The Shah Jahan Nama of `Inayat Khan: an Abridged History of the Mughal Emperor Shah Jahan**, (Çev.W.Begley ve Desai), Compiled by His Royal Librarian, Delhi.

Islam, Arshad (2018), “Unani Methods of Cure in the Indian Subcontinent: An Analytical Study”, **International Journal of Engineering & Technogy**, 7, 480-487.

İnan, Abdülkadir (2020), **Eski Türk Dini Tarihi**, Altınordu Yayınları, Ankara.

Jaggi, O.P. (1981), **Āyurveda: Indian System Of Medicine**, Atma&Ram Sons, Yeni Delhi.

_____(1977), **Medicine in Medieval India**, Published By Ramlal Pury of Atma Ram and Sons, Keşmir.

Jaghmīnī (2007), “Sharaf al-Dīn Maḥmūd ibn Muḥammad ibn ‘Umar al-Jaghmīnī al-Khwārizmī”, Thomas Hockey (Ed.) **The Biographical Encyclopedia of Astronomers**, 1.Baskı içinde (584-585), New York.

Kahya, Esin (2002), “Eski Türklerde Bilim”, **Türkler Ansiklopedisi**, içinde, 3 (715-747), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Kaifi, Abdul Khaliq (1991), “Socio-Economic Determinants of Health System in India under the aspects of Colonial Structures”, R.G. Fisher Verlag, Frankfurt, 100–101.

- Kamble, Sayali Vinayak (2024), “The Growth and Development of Medicine in Medieval India: The Age of the Delhi Sultans”, **Journal of Social Science and Humanities**, 6(8), 105-110.
- Karlığa, Bekir (1991), “Anâsır-ı Erbaa”, **TDV İslam Ansiklopedisi içinde**, 3 (149-151), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kâşgarlı Mahmut (2021), **Dîvânu Lugâtî't-Türk**, Fuat Bozkurt (Ed.), 4.Baskı, Salon Yayınları, İstanbul.
- Kavak, Mehmet (2018), “Ortaçağ'da Misk”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 3, 188-229.
- Kaya Mahmut (1999), “İbnü'l-Baytâr”, **TDV İslam Ansiklopedisi içinde**, 20 (526-527)
- _____ (1988), “Abdüllatîf El-Bağdâdî”, **TDV İslam Ansiklopedisi içinde**, 1 (254-255).
- _____ (2007), “Râzî Ebû Bekir”, **TDV İslam Ansiklopedisi içinde**, 34 (479-485).
- Khafi Khan (1952), **Müntehabü'l-lübâb**, (Çev. Sir M. Elliot), Susil Gupta LTD, Kalküta.
- Khan, Enayatullah (2013), “Visitations Of Plague in Mughal India”, **Proceedings of Indian History Congress**, 74, 305-312
- _____ (2014-2015) “Health and Disease in Medieval India”, **Vidyasagar University Journal of History**, 3, 38-54.
- Khan, Muhammad Afsal (1987), **Iranian Nobility Under Shahjahan and Aurangzeb**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aligarh Muslim University.
- Khwandamir (1940), **Qanun-i Humayun**, (Çev.Baini Prashad), Baptist Mission Press, Kalküta.
- Kırlangıç, Hicabi (2010), “Tâlib Âmulî”, **TDV İslam Ansiklopedisi içinde**, 39 (505-506), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Koca, Salim (2002), “Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Türkler Ansiklopedisi içinde**, 3 (15-37), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2002), “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, **Türkler Ansiklopedisi içinde**, 1 (992-1014), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Koç, Bilal (2022), “Delhi’de Kurulan Türk-İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları”, Cihan Oruç (Ed.), **Hindistan’da Kurulan Türk İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları**, 1.Baskı içinde (115-167), Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- Konukçu, Enver (1992), “Behmeniler”, **TDV İslam Ansiklopedisi içinde**, 5 (553-554).
- Kumar, Deepak (2001), “Social History of Medicine Some Issues and Concerns”, Deepak Kumar (Ed), **Disease and Medicine in India: A Historical Overview**, 1.Baskı içinde (XI-XXIII) Indian History Congress, Yeni Delhi.

- Kundra, Sakul (2010), "History of Indian Medicine: François Bernier's Discourse on the Health System in Medieval India", **The National Medical Journal of India**, 23(4), 236-239.
- Kurtuluş, Rıza (2010) "Şîrâzî Mîr Fethullah", **TDV İslam Ansiklopedisi içinde**, 39 (187-188), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Lad, Vasant (2009), **Āyurveda: The Science of Self-healing: a Practical Guide**, Lotus Press Yayınları.
- Lahori, Abdulhamid (1867), **Padshahnama**, C.1, (Çev. Kabriuddin Ahmed vd.), College Press, Kalküta.
- Letters of Aurangzebe** (1908), Jamshid H. Bilimoria (Ed.), Cherag Printing Press, Bombay.
- Linschoten, John Huighen Van (1885), **Voyages to East Indies**, C.1, Lakluyt Society, Londra.
- Mandaloğlu, Mehmet (2021), **Eski Türklerde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri**, Orion Yayınları, Ankara.
- Manucci, Niccolao (1907), **Storia Do Mogor**, C.1, C.2, C.3, C.4, William Irvine (Ed.), Londra.
- Milenković, Aleksandra N. (2021), "Black Pepper - Chemical Composition And Biological Activities", **Advanced Technologies**, 10(2), 40-50.
- Mishra, Sabya Sachi (2001), "An Empire 'De-Masculinize'! The British Colonial State and the Problem of Syphilis in Nineteenth-Century India", Deepak Kumar (Ed.), **Disease and Medicine in India: A Historical Overview**, 1.Baskı içinde (166-179), Indian History Congress, Yeni Delhi.
- Misra, Shashank Shekhar (2020), "The Epidemic that Slayed the Mughals' Last Heir", <https://www.peepultree.world/livehistoryindia/story/eras/epidemic-during-mughals?srltid=AfmBOoqXRaudjOkT6COG1LZpH9Zch3bbpY2Y-ZCf0fbcxQ2PU9UbQbAZv> (24/12/2024).
- Muhammad Qasim Firishta, **History of the Rise of the Mohamedan Power in India: Tarikh-i-Firishta**.
- Muhammed Salih Kenbu (1967), **Amal-i Salih**, C.2, Gulam Yezdani (Ed.), Lahor.
- Nain, Meenu (2023), "Medical Sciece in Ancient India", **International Jorنال of History**, 5(1), 48-50.
- Nizami, Khaliq Ahmad (1996), "Frişite", **TDV İslam Ansiklopedisi içinde**, 13 (133-134).
- Ögel, Bahaeddin (2003), **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (2022), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Türk tarih Kurumu yayınları, C.1, Ankara.

- Özcan, Azmi (2004), “Mevlana Yusufi”, **TDV İslam Ansiklopedisi içinde**, 29 (454), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Özgüdenli, Osmangazi (2010) “Şemseddîn-İ Sirâc Afîf”, **TDV İslam Ansiklopedisi içinde** 38 (523).
- Parveen, Abida vd. (2022), “The Traditional System of Unani Medicine, Its Origin, Evolution and Indianisation: A Critical Appraisal”, **Indian Journal of Traditional Knowledge**, 21(3), 511-521.
- Parveen, Abida, vd. (2020), “Concepts And Quality Considerations in Unani System Of Medicine”, **JAOAC**, 103(3), 609-633.
- Peri, Benedek (2007), “A Turkic Clan in Mughal India the Qaqhals in Akbar’s Service”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum**, 60(4), 363-398.
- Prasad, Beni (1930), **History of Jahangir**, The Indian Press, Allahabad.
- Prasad, P.V. (2003), Biography of Bhāvamiśra author of Bhāvaprakāśa (a treatise of Laghutrayee), **Bulletin of the Indian of History History of Medicine**, 33(2), 2003, 169-177.
- Qandhari, Mohd Arif (1962), **Tarikh-i-Akbari**, Haji Syed Moinuddin Nadwi (Ed.), Hindustan Printing Works, Rampur.
- Rahman, Khalid (2001), “Historical Perspective on Garlic and Cardiovascular Disease”, **The Journal of Nutrition**, 131(3), 977-979.
- Rais-ur-Rahman vd. (2013), **Unani system of medicine**, AYUSH Bakanlığı, Yeni Delhi.
- Rao, M.S. (1966), “The History Of Medicine in India And Burma”, **The History of Medicine in The Common Wealth**, Medicine History, 12(1), 52-61.
- Rezavi, Seyid Ali Naadem (2001), “Physicians as Professionals in Medieval India”, Deepak Kumar (Ed.), **Disease and Medicine in India**, Tulika.
- _____ (1992) “An Aristocratic Surgeon of Mughal India: Muqarrab Khan”, Irfan Habib (Ed.), **Medieval India 1: Researches in the History of India 1200-1750**, 1. Baskı içinde (154-167), Oxford University Press.
- _____ (2012), “Medical Tecniques And Practices in Mughal India”, Harbans Mukhia (Ed.), **History of Technology in India**, 1. Baskı içinde (875-894), Indian National Science Academy, 2, Yeni Delhi.
- _____ (2023) “Hospitals and Medicine in Medieval and Early Modern India”, **Studies in People’s History**, 10(2), 181–196.
- Rizvi, Saiyid Athar Abbas (1986), **A Socio- Intellectual Historyof the Isna ‘Ashari Shi’is in India**, Munshiram Manoharlal Publishers.
- Rizvi, Syed Ali Zafer (2019), “Patronization of Greek medicine in Mughal India and Depopularization of Āyurveda”, **South Asia Institute**, 1-22.

- Roe, Sir Thomas (1993), **The Embassy of Sir Thomas Roe to India 1615-19**, Sir William Foster (Ed.), Asian Publishers, Jalandhar.
- Roux, Jean Paul (2021), **Babur: Büyük Moğolların Tarihi**, (Çev. Lale Arslan Özcan), 2.baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2021.
- Ruka’at-ı Âlemgiri: Babürlü Padişahı Âlemgîr Evrengzîb’in Mektupları** (2024) (Çev. H.Hilal Şahin ve Vedat Meral), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Rüzgar, Buse (2019), “Eski Bozkır Kavimlerinde Tıp Ve Sağlık Alanında Üretilen Bilimsel Bilgi (Başlangıçtan Uygur Döneminin Sonuna Kadar)”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)**, 6 (4), 420-433.
- Sabri, Mariam ve Advani, Anurag (2023), “Sati-un-Nisa (d.1646): A Female Physician in Mughal India”, Hannah Wills vd. (Ed.), **Woman in the History Of Secience**, 1. Baskı içinde (106-111), UCL Press, Londra.
- Saksena, Banarsi Prasad (1931), **History of ‘Shahjahan of Dihli’**, Genital Book Depot, Allahabad.
- Sana, Sumyyah Hasına (2019), “Holistic Approach of Unani Medicine: Integrating Basic Concepts of Unani Medicine and Health Perspective”, **International Journal of Research and Review**, 6(8), 63-66.
- Saqi Mustad Khan (1947), **Maasir-i-Âlamgiri**, Royal Asiatic Society of Bengal.
- Sarkar, Jadunath (1925), **History of Aurangzeb**, C.1-2-3, 2.baskı, Orient Longman, Kalkütta.
- _____ (1951), **Life of Mir Jumla**, Kalkütta.
- Savaş, M. Melis (2024), **Hindistan Türk Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Sertkaya, Osman Fikri (2021), “Göz hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sûtra’lardan Parçalar”, **JOTS**, 5(2), 380-392.
- Shah Nawaz Khan (2003), **The Maathir-ul Umara**, çev. H. Beveridge, 1, The Asiatic Society, Kalküta.
- Sharma, Priya Vrat (1992), **History Of Medicine In India**, Indian National Science Academy, New Delhi, 1992.
- Shrivastava, Nripendra Kumar (2011), “Indo- Islamic Edical Tradaton: A Move Toward Synthesis During The Delhi Sultanate Period, **Hindistan Tarih Kongresi Bildirileri**, 72, 529-538.
- Siddiqi, Tazimuddin (1980), “Unani Medicine in India During Delhi Sultanate”, **Indian Jorunal of History of Science**, 15(1), 18-24.
- Siddiqui, Iqtidar Husain (2003), “Malva”, **TDV İslam Ansiklopedesi içinde**, 27 (547-548).
- _____ (2012), “Science of Medicine and Hospitals in India during the Delhi Sultanate Period”, **Indian Historical Review**, 39(1), 11-18.

- Singh, Dhrub Kumar (2001) “ ‘Clouds of Cholera’ and Clouds around Cholera, 1817-70”, Deepak Kumar (Ed.), **Disease and Medicine in India: A Historical Overview**, 1.Baskı içinde (144-165) Indian History Congress, Yeni Delhi.
- Sīrat-i-Fīrūzshāhī** (1999), Khuda Bakhsh Oriental Halk Kütüphanesi.
- Somakçı, Pınar (2003), “Türklerde Müzikle Tedavi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 15, 131-140.
- Speziale, Fabrizio (2012), **Hospitals in Iran and India 1500-1950**, London.
- Şahin, H.Hilal (2023), “Epidemics Diseases in the Medieval India ‘Some Examples in Baburnama’”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 10(6), 2526-2549.
- Thakar, V.J. (2010) “Historical Development of Basic Concepts of Āyurveda From Veda up to Samhita”, **AYU**, 31(4), 400-402.
- Ullah, Mohd. Furqan (1983-1984), **Indigenous Medicine Systems**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aligarh Muslim University- Department of Library Science.
- Uzunkaya, Uğur (2023), “Eski Uygurcada Tıp incelemeleri ve Bir Tıp metnine İlişkin Fragmanlar”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 55, Ankara, 235-260.
- Verma, R. L. (1970), “The Growth of Greco-Arabian Medicine in Medieval India”, **Indian Journal of History of Science**, 5(2), Yeni Delhi, 347-363.
- Vigne, G.T. (1844), **Travels in Kashmir**, C.1, Londra.
- Wasti Nayyar, “Unani Medicine in the Mughal Period”, **Nabbaz**, 13, 1968, s. 3; Rezavi, Medical Techniques and practices..., s.878.
- Welch, Anthony (1996), “A Medieval Center of Learning in India: The Hauz Khas Madrasa in Delhi”, **Muqarnas**, 13, 65-190
- Yazıcı, Orhan (2022), “18. Yüzyıl Bâbürlü Tarihinin Kaynakları”, Cihan Oruç (Ed.), **Hindistan’da Kurulan Türk İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları**, 1.Baskı içinde (309-326), Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul,
- Yurdakök, Murat (2007), “Babür Şah’ın (1483-1530) Ünlü Eseri Babürname’de Tıbbî Bilgiler”, **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**, 50, 73-77.
- Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Mustafa Kaçalın (Ed.), Kültür ve Turizm Bakanlığı.

ÖZGEÇMİŞ

Müzeyyen ERHAN, 2010 yılında Çamburnu İlkokulu'nu; 2013 yılında Çamburnu Ortaokulu'nu; 2017 yılında ise Hasan Sadri Yetmişbir Anadolu Lisesini; 2021 yılında da Karadeniz Teknik Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nü bitirdi. 2021 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans programına başladı. 16.02.2024 tarihinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP06) kapsamında “Babürlü Tıbbı: Hastalıklar, Tedaviler ve Hekimler” adlı yüksek lisans teziyle bir sene boyunca proje bursu almıştır.

ERHAN, bekâr olup, orta derecede İngilizce bilmektedir.